

האוניברסיטה הפתוחה

התוכנית לתואר שני בלימודי תרבות

המחלקה ללימודי תרבות

מחנות העקורים באירופה אחרי מלחמת העולם השנייה

בראי המחקר בישראל והתרבות הישראלית

משנות התשעים ועד להווה

חיבור זה מהווה חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך בלימודי תרבות"

חסיה חומסקי פורת

רעננה

יוני, 2021

עבודה זו נכתבה בהנחיית פרופ' ליאת שטייר-לבני ופרופ' גיא מירון

מהאוניברסיטה הפתוחה

The Open University of Israel

Master's Program in Cultural Studies

Department of Cultural Studies

Displaced Persons Camps in Europe after the 2nd World
War, as perceived by the Israeli Research and Culture
since the '90 until the Present

Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of

Master in Cultural Studies

Chassia Chomsky Porat

I.D no. 051554855

June, 2021

Raanana

This dissertation was written under the supervision of

Professor Liat Steir-Livny and Professor Guy Miron

The Open University of Israel

תוכן עניינים

5	תקציר
8	פתח דבר
10	מבוא
29	פרק 1 - מחנות העקורים
31	אוכלוסיית מחנות העקורים
32	החיים במחנות
35	עוצמות פנימיות
37	אזור הכיבוש האמריקני
38	הוועד הציוני המרכזי בבוואריה
41	אזור הכיבוש הבריטי
42	הוועד המרכזי ופועלו
43	החיים במחנות - תחומי החיים השונים
43	משפחות וחיי אישות
46	שירותי בריאות והיגיינה
47	דת והמסד הדתי
48	הנצחת זכר השואה - הוועדות ההיסטוריות
49	תרבות
52	חינוך
	הכשרה מקצועית, חינוך למבוגרים
56	ותעסוקה
57	ספורט
58	שמירת חוק
6	ציונות
	1
63	קיבוצים והכשרות
66	חיילי הבריגדה והשליחים
72	גופים מסייעים - אישים וארגונים יהודיים ובינלאומיים
75	מחנות העקורים והשכנים - מרצון לנקמה עד יחסים אינטימיים

79.....	סיכום.....
81	פרק 2 - התפתחותו של סיפור מחנות העקורים בגרמניה בהיסטוריוגרפיה הישראלית.....
82.....	ניצולים, חיילי בריגדה ושליחים ארץ-ישראליים: כתיבה על אודות מחנות העקורים בזמן אמת.....
82.....	ניצולים כותבים על מחנות העקורים.....
86.....	לוחמי הבריגדה כותבים על מחנות העקורים.....
88.....	שליחי היישוב כותבים על מחנות העקורים.....
92.....	המחקר ההיסטורי על אודות מחנות העקורים.....
92.....	משלהי שנות הארבעים עד שנות השבעים.....
96.....	נראטיב-העל הציוני.....
	המחקר הפוסט-.....
100.....	ציוני.....
	שנות האלפיים - המפנה התרבותי ועידן העדות - מחנות העקורים בקידמת הבמה
106.....	המחקרית.....
119.....	סיכום.....
121.....	פרק 3 - ייצוג מחנות העקורים במוזיאונים ובקולנוע משנות התשעים.....
121.....	מחנות העקורים במוזיאוני שואה בישראל.....
125.....	מוזיאון יד ושם.....
133.....	אבו - מוזיאון העם היהודי (לשעבר בית התפוצות).....
139.....	מוזיאון בית לוחמי הגטאות.....
142.....	הקולנוע הישראלי משנות התשעים כסוכן תרבות. מקרה בוחן: מחנות העקורים.....
146.....	הסודות של איידה.....
153.....	אור בקצה המגף.....
157.....	סיכום.....
158.....	מסקנות.....
164.....	רשימת המקורות.....

תקציר

עבודה זו בודקת את מקומם של מחנות העקורים בגרמניה אחרי מלחמת העולם השנייה במחקר ההיסטורי ובתרבות הישראלית החל משנות התשעים של המאה העשרים ועד היום. עד שנות התשעים מחנות העקורים היו בשולי המחקר ההיסטורי והזיכרון הקולקטיבי של השואה במדינת ישראל. בשנות התשעים החל המחקר להתמקד גם במחנות העקורים, לדון במקומם בהיסטוריה היהודית לאחר מלחמת העולם השנייה, ולהדגיש את חשיבותם. העבודה בודקת בעזרת מחקרים היסטוריים, סוציולוגיים ותרבותיים העוסקים בזיכרון קולקטיבי, זיכרון קולקטיבי של טראומה וזיכרון קולקטיבי של השואה, האם ומתי חל שינוי במקומם של מחנות העקורים במחקר ובייצוגם בתרבות הישראלית.

טענתי היא, כי במחקר ההיסטורי חל שינוי גדול ביותר, אבל התמונה בתחום התרבות לא השתנתה. את הטענה בדקתי על ידי דיון היסטוריוגרפי בנושא מחנות העקורים מאז שנות התשעים, ובהמשך - על ידי ניתוח תרבותי של ייצוג הנושא בשני שדות תרבותיים בתקופה המקבילה: מוזיאוני שואה וסרטים.

בעקבות מרבית חוקרי מחנות העקורים, עבודה זו מתמקדת בגרמניה כמקרה בוחן, שכן בגרמניה היה ריכוז הניצולים והמנהיגים היהודיים, במיוחד במחנות העקורים, הגדול והיציב ביותר, דבר שאיפשר התפתחות מנגנונים ומערכות חיים שהועתקו גם במקומות האחרים. בנוסף, הישגות היהודים בגרמניה, אף כי בעל כורחם, הוסיפה נדבך מרתק למורכבות השיקום ולאופי היחסים שנרקמו בינם לבין סביבתם.

הפרק הראשון פורש תמונה של החיים במחנות העקורים, שצוירה על ידי היסטוריונים משנות ה-90 ואילך, אשר בעקבות "המפנה התרבותי" ועידן העדות", היפנו את מוקד המחקרים אל סוגיות תרבותיות, וביססו את מחקריהם על עדויות מהמחנות עצמם. התברר כי למחנות העקורים, בהם התרכזו מרבית הניצולים היהודים, היה תפקיד רב חשיבות בשיקום הפיזי והנפשי הראשוני, בשיקום התרבות היהודית, בהקמת קהילות יהודיות חדשות בגרמניה, בחיזוק הציונות בקרב הניצולים ובהפעלת לחץ בינלאומי לקידום הקמת המדינה. המחקרים חשפו לראשונה את תנאי החיים במחנות העקורים. בחודשים הראשונים לאחר השיחרור אלה היו קשים ביותר, אבל אחרי כמה חודשים הוקמו בעבורם מחנות נפרדים, ומצבם שופר.

במחנות הוקמו ביוזמת העקורים ועל ידיהם מנגנונים לניהול עצמי, כגון מערכת משפטית חילונית ודתית מקומית, משטרה מקומית יהודית, בית סוהר עצמאי ומערכת חינוך חילונית ודתית, וקוימו טקסים יהודיים שעייגו את המחנות במחזור של שיגרת-חיים מוכרת, בעזרת רבנים צבאיים אמריקאיים ובריטים. שליחי היישוב הקימו קיבוצים והכשרות חקלאיות ומקצועיות להכנה לחיים בארץ ישראל, והתפתחו חיי תרבות פעילים. עיתונים יצאו לאור, הופעלו תחנות רדיו, נערכו מסיבות, הועלו הצגות, הוקרנו סרטים והוקמו מועדוני ספורט. במחנות היה גל עצום של נישואין ולידות. במחנה ברגן בלזן לבדו נישאו בשנת 1946 אלף ושבעים זוגות, ובו עצמו היה הבייבי-בום הגדול בהיסטוריה - עד 1948 נולדו במחנה 1000 תינוקות.

השפה והתרבות היידיות היו המכנה המשותף שחיבר בין ניצולים ממדינות שונות, וחיצק את הדימוי של ה"יהודי הגלותי" שהציונות עמלה להחליף ב"ישראלי החדש", ואת התובנה שאפשר לחזור לחיים עוד באירופה, בניגוד לאתוס הציוני שניתן לחזור לחיים רק בארץ-ישראל.

הפרק השני עוסק בשינויים שחלו במחקר ההיסטורי של מחנות העקורים החל משנות התשעים, שבהם זווית הראיה המחקרתית השתנתה. החל משנים אלה המחקר הציב את מחנות העקורים בקידמת הבמה, והחל לעסוק, ברוח "המפנה התרבותי" ו"עידן העדות" בעקורים עצמם כפרטים בעלי מאוויים וצרכים ובסוגיות תרבותיות וחברתיות. מקורות המידע היו עדויות אישיות ופרוטוקולים שנכתבו על ידי העקורים בישיבות הוועדים השונים, חוקים שחוקקו ופרסמו וכתבות בעיתונות המקומית והאזורית שפרסמו העקורים. פרי המחקר החדש מוצג בפרק הראשון, בתיאור החיים במחנות, תמונה חדשה ושונה לחלוטין מזו שהוצגה בעשורים קודמים, כשהמחקר ההיסטורי ראה את העקורים כמסה, נכתב במבט חיצוני, התבסס על דו"חות של המימסד הציוני, הארגונים הבינלאומיים והשליחים הארצישראליים, ומוקד המחקר לא היה העקורים, אלא בחינת היבטים שונים של הציונות, כגון יחסה אל השואה, ובהמשך - יחסה של הציונות אל מחנות העקורים (לעתים כדי לנגח את המימסד הציוני).

הפרק השלישי עוסק בייצוג מחנות העקורים בשני שדות תרבותיים - מוזיאונים וסרטים. הדיון במוזיאונים מתמקד בתערוכות על מחנות העקורים במוזיאונים המרכזיים שעוסקים בהנצחת השואה והתקומה: מוזיאון "יד ושם לשואה ולגבורה", מוזיאון "בית לוחמי הגטאות ו"אנו - מוזיאון העם היהודי". שלושת המוזיאונים עוצבו מחדש החל מתחילת שנות האלפיים והתערוכות עודכנו בתקופה שבה ניתן היה להכליל בתערוכות את ממצאי המחקרים החדשים. אבל הביקורים בהם המחישו, כי המחקרים המקיפים על מחנות העקורים משנות התשעים ואילך אינם באים לידי ביטוי בייצוגים התרבותיים הללו. הייצוגים המצומצמים של מחנות העקורים במוזיאונים מהדהדים את התמות של המחקר הציוני של העשורים הראשונים למדינה - דחיקה לשוליים של מחנות העקורים ועיסוק מינורי בחיים החדשים שצמחו בהם. העבודה מראה כי במוזיאונים אמנם הפנימו את אוירת המפנה התרבותי ועידן העדות על ידי הפיכת השואה לסיפורים אישיים עם ריבוי מוצגים ועדויות של קורבנות וניצולים, אך לא את חשיבותם. החלקים בתערוכות המוקדשים למחנות העקורים מצומצמים מאוד, המידע דל ושטחי, ומטבע הדברים הם ממוקמים לקראת סוף המסע בתערוכה. הקולנוע הישראלי התעלם במשך שנים ממחנות העקורים. על אף שמשנות השמונים עלה מאוד מספרם של סרטי השואה הישראליים ומגוון הנושאים בהם הם עוסקים התרחב, לא הופק שום סרט עלילתי הנוגע למחנות העקורים. רק שני סרטים דוקומנטריים שנגעו באופן כלשהו במחנות העקורים הופקו בשנות האלפיים, והם נדונו בעבודה. בשניהם המחנות אינם נושאי הסרטים, אלא הרקע להתרחשות העלילה והדיון בחיים במחנות העקורים בהם איננו מפצה על החוסר הגדול בייצוג הנושא לאורך יותר משבעים שנות קולנוע.

מסקנת המחקר היא כי למרות השינוי במחקר בנושא, גם כיום, מחנות העקורים הם עדיין בגדר נעלם לגבי רוב החברה בישראל. למבקרים במוזיאונים אין דרך לדעת שסיפור המחנות היה גדול בהרבה מהמוצג בהם, יכולותיהם וההישגים שלהם נעדרים, והעקורים ממשיכים להיתפס כפאסיביים, כאלו שהכול נעשה בשבילם על ידי הסוכנות היהודית, השליחים, אורט, הגוינט וכו'. ומכיוון שהקולנוע משקף הלכי רוח של תקופה ומעיד על תחומי עניין של חברה, דחיקת לשוליים של מחנות העקורים בקולנוע הישראלי מצביעה על חוסר עניין (וגם חוסר ידע) בנושא זה.

בחברה הישראלית היום יש הרבה מקום לדפוסים מסוימים של התרבות היהודית הגלותית, אצל הדורות הצעירים ממזרח וממערב יש חזרה אל השורשים ללא פחד שמא זה יחבל בקשר אל המדינה, אך סיפורם של מחנות העקורים עדיין נותר בצל.

לפני כשלוש שנים התחלתי לחקור את נושא מחנות העקורים בגרמניה כנושא לעבודת התזה שלי. הטריגר היה הסרט "הסודות של איידה" שכתב וביים אלון שורץ. כשצפיתי בו גיליתי להפתעתי שמחנות העקורים, עליהם גם אני לא ידעתי דבר, היו עולם סמוי מן העין - המחקרית והתרבותית. מצד אחד, נחשפתי בסרט לעולם עשיר, מלא תרבות, יצרים, יצירתיות, והכשרה לחיים, במיוחד בארץ ישראל, לצד תופעות כמו דיכאון קשה, שוק שחור, אנשים שהורשו לעלות/להעפיל לארץ ישראל לעומת אלה שלא, ועוד. למדתי שתקופות-חיים שנמשכו במחנות בין ימים, חודשים ספורים עד שלוש וארבע שנים, ובהם עוצבו מחדש העקורים, זכו להתעלמות מוחלטת של התרבות הישראלית: הם נעדרים מתכניות הלימודים במערכת החינוך, מהטקסים בימי הזיכרון, מהמוזיאונים ומהסרטים. החלטתי לבדוק מה היה שם במחנות העקורים, שהיו שלב משמעותי בשיקום רבים מהניצולים והתרבות היהודית ובהכשרה לחיים בארץ ישראל, ומדוע התקופה הזו נדחקה לשוליים בנרטיב הישראלי? האם הדבר הוכחן על ידי המימסד הציוני ההגמוני, מכיוון שלא התאים לאג'נדה הציונית של בניית 'ישראלי חדש', או שקרה מאליו בגלל העיסוק האינטנסיבי בבניית מדינה חדשה, ובגלל שנתפס מעין תקופת ביניים בין שני אירועים עוצמתיים: החורבן והאובדן של השואה אל מול בניית בית יהודי, בין השאר לניצולי השואה, בארץ ישראל? האם חל שינוי בעיסוק בתקופה בשיח הישראלי? האם יש הבדלים בנושא בין המחקר לבין התרבות הישראלית?

בעקבות מרבית חוקרי מחנות העקורים,¹ התמקדתי בגרמניה כמקרה בוחן, שכן במחנות העקורים שם (באזור האמריקני ובאזור הבריטי) שהו רוב ניצולי השואה. ריכוז הניצולים והמנהיגים היהודיים, במיוחד במחנות העקורים, היה הגדול והיציב ביותר בגרמניה, דבר שאיפשר התפתחות מנגנונים ומערכות חיים שהועתקו גם במקומות האחרים.² בנוסף, אני סבורה שהישארות היהודים בגרמניה, אף כי בעל כורחם, הוסיפה נדבך מרתק למורכבות השיקום ולאופי היחסים שנקמו בינם לבין סביבתם: לדוגמה, ברגן בלזן, באזור הבריטי, היה מנותק מתושבי הסביבה, ולפיכך דריו נאלצו להסתמך רק על משאביהם העצמיים, ובהמשך להיעזר במשאבי ארגונים וסוכנויות סעד בינלאומיים. לעומתם, מערכות היחסים הכלכלית והחברתית שפיתחו עם תושבי הסביבה, אפשרו התפתחות שונה של שיקום נפשי ופיזי, על אף שגם הם היו תלויים כמובן, בסיוע של הארגונים הבינלאומיים.

¹ חגית לבסקי, זאב מנקוביץ, עירית קינן, רבקה ברוט, יחיעם ויץ, דליה עופר ואחרים.

² אלה פלורסהיים, תחיית המלים - תרבות היידיש במחנות העקורים, (ירושלים: יד ושם ומרכז זלמן שז"ר, 2020 תש"ף),

אני מודה מקרב לב לשני מנחיי - פרופ' גיא מירון ופרופ' ליאת שטייר-לבני, שליוו אותי בסבלנות, מקצועיות ובנכונות רבה, חיזקו את רוחי כשנפלה, וניתבו אותי לדיוק - הן במסר, והן בצורת ההבעה.

לפני המלחמה היו באירופה 9,800,000 יהודים,³ אחרי המלחמה, בשנים 1946-47, התקבצו במחנות העקורים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה, מהם בגרמניה יותר מ-250,000 יהודים, מרביתם באזור הכיבוש האמריקני. רק כ-15,000 היו במקורם יהודים גרמניים, ומתוכם - כמחצית היו בברלין. חלקם שרדו במחבוא, על ידי התחזות ל"אריים", או בזכות נישואין מעורבים. כ-90,000 שוחררו ממחנות ריכוז או השמדה על אדמת גרמניה, רובם ניצולים מבוגרים מטרייזנשטאט. מהם ניספו בתוך שבועות ספורים כעשרים אלף ממחלות, תשישות או אכילה מוגזמת. הרוב היו יהודים מזרח אירופאיים, שבעלות הברית הגדירו עכשיו "עקורים". אלה ברחו מפולין לאחר גילויי האנטישמיות ופוגרומים שהתרחשו לאחר המלחמה, אחרים שבו מברית המועצות, אליה הוגלו או נמלטו במהלך המלחמה, בתהליך הרפטריאציה.⁴

בתקופות השיא היו במחנות העקורים בגרמניה באזור האמריקני כ-160,000 יהודים ובאזור הבריטי קרוב ל-20,000.⁵ באוסטריה עברו בין השנים 1945-1949 באזור הכיבוש האמריקני בלבד כ-195,000 יהודים, ובתקופת השיא נמצאו באוסטריה כ-33,000 יהודים. במהלך 1947 נוספו אליהם יהודים שברחו מרומניה, מצ'כוסלובקיה ומהונגריה, לאחר הקמת המשטרים הקומוניסטיים באותן הארצות.⁶ באיטליה שהו בין השנים 1945-1951 כ-70,000 פליטים ועקורים יהודים. חלקם הגדול במחנות עקורים, לעתים מעורבים. חלק מהמחנות פעלו תקופות מסוימות, חלקם היו קטנים והכילו עשרות יהודים, והיו שהכילו בו זמנית אלפי יהודים.

ארבעה מונחים שימשו ומשמשים את החוקרים בהתייחס אל היהודים שניצלו מהשואה: שארית הפליטה, ניצולים,⁷ פליטים ועקורים (שהם מושגים בינלאומיים, כלליים). חוקרים שונים השתמשו בהם באופנים שונים, שאנסה לעמוד עליהם כאן.

³ Attina Grossmann, *Jews, Germans, and Allies: Close Encounters in Occupied Germany* (New Jersey: Princeton University Press, 2007), 1.

⁴ Ibid.

⁵ עירית קינן, **לא נרגע הרעב: ניצולי השואה ושליחי ארץ-ישראל, גרמניה 1945 – 1948**, (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ועם עובד, 1996): 12.

⁶ עדה שיין, **בריאות בתנאי ארעי: שירותי בריאות לניצולי שואה באוסטריה 1945 - 1953**, (יד ושם: 2010), 3.

⁷ יש הטוענים כי ניצולים הם אותם שהצליחו לברוח מאירופה לפני המלחמה ומאורעות השואה לא פגעו בהם, וכי אלו שעברו אותה הם שורדי-שואה, שממשיכים לחיות עם הטראומה ולהתמודד איתה. "להינצל ניתן גם במקרה, אפילו ללא ידיעה. אולם, באומרנו שורד אנו מכירים ומכבדים מאמצים אילו. אנו מכבדים את ההחלטה האמיצה, להמשיך לחיות.

על פי ההבחנה הרשמית של האו"ם, פליט הוא אדם שנעקר אל מחוץ למולדתו בגלל אלימות ואינו יכול לחזור אליה⁸, ועקור הוא אדם שנעקר ממקום מושבו מחמת אלימות ואינו יכול לחזור אליו, אך לא חצה גבולות בינלאומיים. המונח הרשמי המתייחס לדרי המחנות בהם שוכנו הניצולים הוא "עקורים". המחנות נקראו מחנות עקורים (Displaced Persons Camps). לפיכך, השימוש במונח זה כשמתייחסים אליהם הוא טבעי, או אוטומטי. דרי המחנות עצמם פעלו מול אונרר"א על מנת לבטל את ההבחנה בין "פליטים", שהיו חסרי זכויות, לבין "עקורים" שהיו בעלי זכויות, על מנת להכליל בשיח ובדרישות לטיפול ולמתן זכויות את הניצולים היהודים בכל רחבי אירופה, ללא קשר למקום הימצאם בסיום המלחמה.⁹

המונח "שארית הפליטה" הוא מונח יהודי פנימי. את השימוש בו התחילו עוד לפני תום המלחמה, בהתייחסות אל אלה שהייתה תקווה שישרדו, כשכבר אז השימוש לא היה חד משמעי, ונע בין התייחסות לכל הניצולים באירופה, לבין הניצולים בבוואריה.¹⁰ על פי דוד שער, ¹¹ "שארית הפליטה" היו ניצולי השואה של יהדות אירופה שהתרכזו במחנות העקורים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה ובמחנות הגירוש של המפעילים בקפריסין,¹² והיו שייכים לאחת משלוש הקבוצות: משוחררי מחנות ריכוז ו"עבודה", פרטיזנים ולוחמי גטאות ו"רפריאנטים". כלומר - המונח הגדיר את מקום הימצאם אחרי השואה ושייכותם הקבוצתית במהלך המלחמה. לטענת עירית קינן,¹³ המונח התייחס אל היהודים באזורי הכיבוש הבריטי והאמריקני בגרמניה בשנים 1945 - 1948. אלה פלורסהיים¹⁴ הכלילה במונח גם את מחנות העקורים באוסטריה ובאיטליה. על פי זאב מנקוביץ, חגית לבסקי ודליה עופר, בתחילה הוגדרו כל הניצולים כ"שארית הפליטה", ובהמשך המושג הפך להגדרה עצמית של

אין השורד, שרד ללא ידיעתו. השורד הוא אקטיבי וזאת בהשוואה לניצול הפאסיבי". יניב פוריה, "לא ניצולי שואה, שורדי שואה", NRG, 2.5.2011. כשלעצמי, אני מעדיפה להימנע מדירוגי הטראומה.

⁸ Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees, UNHCR, 16.12.1966, 14.

⁹ זאב מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה: ניצולי השואה בגרמניה הכבושה** (ירושלים: יד ושם, 2006), 127.

¹⁰ שם, 11.

¹¹ דוד שער, "ייחודה של 'שארית הפליטה'", בתוך **ברחים של שתיקה: שארית הפליטה י"א**, שנתון משואה כח', עורך: יואל רפל (תל אביב: משואה / מכון ללימודי השואה, תש"ס), 21.

¹² בהמשך בהתייחסו לקליטת העולים בארץ הרחיב את ההגדרה, אבל ההרחבה אינה מעניינה של עבודה זו.

¹³ קינן, **לא נרגע הרעב**, 11.

¹⁴ פלורסהיים, **תחיית המלים**, 13, 14.

הניצולים.¹⁵ אלו שראו בציונות את עמוד התווך של הזהות המשותפת שלהם הגדירו את עצמם "שארית הפליטה", וראו כמשימתם "לשמש סמל לטרגדיה הלאומית היהודית... [ולהיות] הכוח המניע להבטחת עתידו של העם היהודי",¹⁶ על ידי מימוש "ציונות בין-לאומית". כללית, נראה לי כי קשה ליצור הבחנות ברורות וחד משמעיות, שכן החוקרים עצמם עברו מדי פעם ממונח למונח, בהתאם לאופן בו המקור שאליו התייחסו ציין את הניצולים.

בעבודה זו השתמשתי במונחים "ניצולים", "פליטים", ו"עקורים" או "דרי/יושבי המחנות", בהתייחס לדרי המחנות.

הניצולים היהודים לא היו העקורים, או הפליטים, היחידים בגרמניה מיד אחרי המלחמה. עם סיומה היו בגרמניה כשמונה מיליון פליטים: שבויים, אסירי מחנות ועובדי כפיה ששוחררו ונזקקו לסיוע בשיקום ויישוב מחדש. לצורך שיקומם הקימו בעלות הברית מחנות באזורים בהם שלטו בגרמניה, אוסטריה ואיטליה. עבודה זו מתמקדת במחנות העקורים באזורי הכיבוש הבריטי והאמריקני בגרמניה, שכן בהם שהה הרוב המכריע של העקורים היהודים. המחנות היו מחנות צבא גרמניים לשעבר, שכונות שהופקעו מאזרחים גרמניים, בתי אחוזה, בתי חולים ומוסדות לחינוך. את המחנות ניהלה אונרר"א, נציבות פליטי בעלות הברית של האו"ם, שהוקמה לשם כך ב-1943 על ידי בעלות הברית (ביחוד ארה"ב ובריטניה) ופעלה בפקוח הצבא האמריקני. המחנות פעלו עד תחילת שנות החמישים.¹⁷

בתחילה היו רוב דרי המחנות פליטים לא-יהודיים, בתוכם נאצים ומשתפי פעולה לשעבר, ששוכנו ביחד עם ניצולים יהודיים. בתוך חודשים ספורים הוחזרו כשישה וחצי מיליון מהם אל ארצותיהם.¹⁸ התהליך עם הפליטים היהודים היה הפוך. לניצולים היהודים, במיוחד ממזרח אירופה, לא היו לאן לחזור. משפחותיהם והקהילות שלהם הושמדו, בתיהם ורכושם נגזלו, וגילויי האנטישמיות נמשכו.¹⁹ אחרי ניסיונות לחזור לבתייהם ו/או להתאחד עם שארים, התרכזו רובם בגרמניה, במחנות שהיו באזורים שנשלטו על ידי בעלות הברית בהנהגת בריטניה וארצות הברית. בקיץ 1946 כבר ישבו

¹⁵ דליה עופר, "שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית", **עיונים בתקומת ישראל 17** (2007), 467 - 469.

¹⁶ זאב מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 12 - 13, 61.

¹⁷ לבד ממחנה פרנוואלד שפעל עד 1957.

¹⁸ דוד שערי, "ייחודה של שארית הפליטה", 23.

¹⁹ בפולין, לדוגמה, היו שני פוגרומים אחרי תום המלחמה. בסוף 1945 היה פוגרום בקרקוב, וביוני 1946 בקיילצה (קלצה). בפוגרום זה, שהחל בעלילת דם, נרצחו 42 מתוך 163 היהודים ששהו בעיר וכשמונים נפצעו (שרה בנדר, **בארץ אויב: יהודי קלצה והסביבה. 1939-1946** (ירושלים: יד ושם, 2012), 322; 1; Grossmann, *Jews, Germans, and Allies*, 1).

במחנות העקורים כרבע מליון ניצולי שואה יהודיים,²⁰ כשני שליש מהם רפטריאנטים, בחלקם הגדול בעלי משפחות, שהגיעו מברית המועצות אחרי שנים של עבודת כפיה, נדידות, רעב ומחלות.²¹

למחנות העקורים, בהם התרכזו מרבית הניצולים היהודים, היה תפקיד רב חשיבות בשיקום הפיזי והנפשי הראשוני,²² בשיקום התרבות היהודית, בהקמת קהילות יהודיות חדשות בגרמניה,²³ בחיזוק הציונות בקרב הניצולים ובהפעלת לחץ בינלאומי לקידום הקמת המדינה.²⁴

למרות תפקידם החשוב, עד שנות התשעים נדחקו מחנות העקורים אל שולי הזיכרון הקולקטיבי של השואה במדינת ישראל - הן במחקר והן בשדות תרבותיים שונים. בשנות התשעים החל המחקר להתמקד גם במחנות העקורים, לדון במקומם בהיסטוריה היהודית לאחר מלחמת העולם השנייה, ולהדגיש את חשיבותם. בשדות תרבותיים אחרים החל להופיע ייצוג של הנושא.

העבודה מבקשת לבחון את התמורות שחלו בייצוג של מחנות העקורים במחקר ובתרבות הישראלים מאז שנות התשעים. בפרק הראשון של העבודה אספר את סיפורם של מחנות העקורים והעוצמות שגילו העקורים בשיקום. בפרק השני אבקש לבדוק כיצד מיוצגים מחנות העקורים במחקר משנות התשעים ואילך. לצורך כך אציג דיון היסטוריוגרפי (מחקרים בנושא מחנות העקורים) מאז שנות התשעים, ובפרק השלישי אבחן כיצד משתלב סיפור מחנות העקורים בזיכרון השואה ובייצוג השיקום של ניצולי השואה לאחר השואה, על ידי ניתוח תרבותי של ייצוג הנושא בשני שדות תרבותיים מאז שנות התשעים: תערוכות קבע ותערוכות בשלושה מוזיאונים מרכזיים שעוסקים בהנצחת השואה והתקומה: מוזיאון יד ושם לשואה ולגבורה, מוזיאון בית לוחמי הגטאות ואנו - מוזיאון העם

²⁰ Dan Stone, *The Liberation of the Camps: The end of the Holocaust and its Aftermath* (New Haven and London: Yale University Press, 2015), 166; כ-184,000 היו באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה, כ-15,000 באזור הכיבוש הבריטי, כ-44,000 במחנות באוסטריה וכ-20,000 במחנות באיטליה (דוד שערי, "ייחודה של שארית הפליטה, 23).

²¹ נעמה סרי-לוי, "הרפטריאנטים במחנות העקורים 1946 – 1947", **מורשת** 97 (2016): 43.

²² ראו: תיעוד ארגון ותקנון מח"ה העקורים ברגן בלזן אצל ינו-אויגן קולב, "יומן ברגן-בלזן", ילקוט מורשת, נז (1994): 119-140.

²³ חגית לבסקי, "ראשית חדשה: שארית הפליטה כישות לאומית בהתהוות 1945 – 1950", בתוך **השואה היסטוריה וזיכרון: ספר יובל לישראל גוטמן**, עורכים שמואל אלמוג ואחרים (ירושלים: יד ושם, 2002), 188.

²⁴ Avinoam J Patt & Michael Berkowitz. Introduction to *We Are Here: New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, ed. Avinoam J Patt & Michael Berkowitz (Detroit: Wayne State University Press, 2010), 9.

היהודי,²⁵ וסרטים ישראלים על אודות הנושא. בעזרת מחקרים היסטוריים, סוציולוגיים ותרבותיים העוסקים בזיכרון קולקטיבי, זיכרון קולקטיבי של טראומה וזיכרון קולקטיבי של השואה, תבדוק העבודה את השינוי שחל במקומם של מחנות העקורים ואת כניסתם אל השיח המחקרי והתרבותי העוסק בשואה ובניצולי השואה.

תנאי החיים במחנות העקורים בחודשים הראשונים לאחר השיחרור היו קשים ביותר, ובכל זאת, כפי שיפורט בפרק הראשון, התפתחו במחנות העקורים חיים יהודים חדשים ועשירים, אבל, כאמור, למרות הפעילות המשמעותית במחנות העקורים, שנים ארוכות נדחק הנושא לשולי הזיכרון הקולקטיבי הישראלי.

קורפוסים

בעבודה אנתח שלושה קורפוסים העוסקים במחנות העקורים.

הקורפוס הראשון :

מונוגרפיות ומחקרים היסטוריוגרפיים שפורסמו בישראל על אודות מחנות העקורים מאז שנות התשעים, עם נגיעה במחקרים שפורסמו בעשורים קודמים ובארה"ב באירופה.

ניתוח מחקריהם של ישאל גוטמן,²⁶ יחיעם ויץ,²⁷ דליה עופר,²⁸ דינה פורת,²⁹ טוביה פרילינג,³⁰ חגית

²⁵ לשעבר בית התפוצות

²⁶ גוטמן, "שארית הפליטה - בעיות והבהרות", 461 – 479.

²⁷ יחיעם ויץ, "שאלת הפליטים היהודים", 163 – 174.

²⁸ דליה עופר, "שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית", **עיונים בתקומת ישראל** 17 (2007): 465 – 511 ;

²⁹ דינה פורת, "בן גוריון ושואת יהודי אירופה", **הציונות**, מאסף יב (1987): 293 – 314 ; דינה פורת, "בעיה בהיסטוריוגרפיה :

יחסו של דוד בן גוריון ליהודי אירופה בתקופת השואה", **משואה** יט (1991): 154 – 165

³⁰ טוביה פרילינג, "בן גוריון בבולגריה: מפגשו הראשון עם שארית הפליטה", **עיונים בתקומת ישראל** 1, 1991, 308 –

לבסקי³¹, זאב מנקוביץ³², ואלה פלורסהיים³³, ועוד, יצביע על ההתפתחות ההיסטוריוגרפית המגוונת, נקודות התצפית השונות על הנושא שהופיעו משנות התשעים, והפיכת מחנות העקורים לנושא מרכזי בהיסטוריוגרפיה של השואה וניצולי השואה.

הקורפוס השני:

תערוכות העוסקות בשואה ובחיים לאחריה במוזיאון "יד ושם", "בית לוחמי הגטאות" ו"אנו - מוזיאון העם היהודי". התערוכות שינתחו הן:

מוזיאון יד ושם:

תערוכות מקוונות: "החזרה לחיים במחנות העקורים, 1945 - 1956", "מחנות העקורים וקיבוצי ההכשרה באיטליה אחרי המלחמה", "120 מדליקות ומדליקי המשואה בטקסי יום הזיכרון לשואה ולגבורה משנת 2001 עד 2020".

תערוכת קבע (תערוכה פיזית): "פרקים בתולדות השואה" (2005-הווה). [הפרק הלפני אחרון בתערוכה הוא 'לחזור לחיים' והוא מיוחד למחנות העקורים].

התערוכות הוקמו על ידי צוות יד ושם, בתמיכה הממשלה הגרמנית. אוצר ראשי: אבנר שלו, אוצרת אחראית: יהודית ענבר, מנהלת אגף המוזיאונים לשעבר, ייעוץ היסטורי: ישראל גוטמן, אוצרת בכירה לחפצים: חביבה פלד-כרמלי, אוצרת תצלומים וסרטים: ניצה שפרינגר-אהרונ, מחקר היסטורי: אברהם מילגרם.

מוזיאון בית לוחמי הגטאות:

במוזיאון מוצגות חמש עשרה תערוכות. שתיים מהן מתייחסות אל מחנות העקורים.

³¹ חגית לבסקי, לקראת חיים חדשים: ניצולים ועקורים בברגן-בלזן ובאזור הכיבוש הבריטי בגרמניה, 1945 - 1950. ירושלים: יד ושם ומאגנס, האוניברסיטה העברית, 2006; "ראשית חדשה: שארית הפליטה כישות לאומית בהתהוות 1945 - 1950." בתוך השואה היסטוריה וזיכרון: ספר יובל לישראל גוטמן, עורכים שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר, דליה עופר, 187-206. ירושלים: יד ושם, 2002; "שארית הפליטה והקמת המדינה: הזדמנות אשר נוצלה". קתדרה 55 (3/1990): 175 - 181.

³² זאב מנקוביץ, בין זיכרון לתקווה: ניצולי השואה בגרמניה הכבושה. ירושלים: יד ושם, 2007.

³³ אלה פלורסהיים, "העיתון 'אוונזארע שטימע' (קולנו) במחנה העקורים ברגן בלזן ככלי לשיקום תרבותי", חוליות, 10 (2006): 239 - 260; אלה פלורסהיים, "תיאטרון יידיש במחנות העקורים", קובץ מחקרים מ' (2), יד ושם (2012): 91 -

"בית עדות".³⁴ אוצרת: בינה סלע-צור, נפתחה ב-2008. אין תאריך לפירוק. סיפוריהם של מקימי קיבוץ לוחמי הגטאות, שהיו כולם ניצולי שואה, ביניהם פרטיזנים ולוחמי גטאות, המרכזיים בהם הם צביה לובטקין ויצחק צוקרמן (אנטק). התערוכה מאגדת 148 עדויות אישיות.

"כאן התחילה ילדותי".³⁵ אוצרת: פוריה ליצי. נפתחה ב-2013. אין תאריך לפירוק. תערוכה מתחלפת, המתמקדת בסיפור השתקמותם של הילדים שניצלו בשואה ואחריה, סיפור שחלק נכבד בו מיוחד למחנות העקורים ופעולות השיקום שנעשו בהם. התערוכה סגורה עדיין, לא נפתחה עד מועד כתיבת העבודה, ולכן אין אפשרות לסקור את המוצגים בה.

אנו - מוזיאון העם היהודי (בית התפוצות לשעבר):

תערוכת הקבע בבית התפוצות נפתחה לאחרונה. תערוכת קבע נוספת - "גיבורים" עדיין סגורה בגלל הקורונה. לפיכך במוזיאון זה לא תיסקר תערוכה זאת. "ויהי צחוק: הומור יהודי מסביב לעולם", אוצרים: אסף גלאי ומיכל הומינר, נפתחה ב-2018, נסגרה בגלל הקורונה, לא נפתחה עד למועד כתיבת העבודה; "לוכד ההיסטוריה: שים (דיוויד סימור)", אוצר: אסף גלאי. התערוכה נפתחה ב-29.3.2017, נסגרה גם היא בגלל הקורונה ולא נפתחה עד מועד כתיבת העבודה. התערוכה מסקרת את עבודתו של הצלם היהודי דיוויד סימור, שצילם גם את אירופה החרבה אחרי מלחמת העולם. בשנת 1947 נשלח על ידי אונסקו לצלם שיקום של ילדים באירופה. מידע על שתי תערוכות אלה קיבלתי מהאוצרים.

הקורפוס השלישי:

סרטים ישראליים הנוגעים במחנות העקורים:

"הסודות של איידה" (אלון שורץ, 2016); "אור בקצה המגף: סלנטו, 1945 - 1947" (יעל קציר, 2015).

שדה המחקר ומתודולוגיה

הבסיס לניתוח השינויים שחלו בזיכרון מחנות העקורים במחקר, בתערוכות ובסרטים הם המחקרים על אודות זיכרון קולקטיבי וזיכרון תרבותי.³⁶ בניתוח הקורפוס אשתמש גם במחקרים על אודות מחנות העקורים, מקומם של מוזיאונים, תערוכות וסרטים בתהליכים של הנצחה, זכרון והנחלת ידע.

³⁴ אולם "בית עדות", מוזיאון בית לוחמי הגטאות, נדלה 22.8.20.

³⁵ התערוכה "כאן התחילה ילדותי", מוזיאון בית לוחמי הגטאות, נדלה 22.8.20.

³⁶ Jan Assmann & John Czaplicka, "Collective Memory and Cultural Identity," In *New German Critique*,

No. 65, Duke University Press, Spring-Summer 1995, 125-133.

מוריס הלבווקס הבחין הבחנה חדשה בין ההיסטוריה לבין הזיכרון, ליתר דיוק בין הזיכרון ההיסטורי לבין הזיכרון האישי והקולקטיבי. ההיסטוריה נתפסה בעיניו כ'תחום ידע פוזיטיביסטי, המנסה לשחזר באופן מדעי את העבר עצמו',³⁷ בעוד שהזיכרון הוא שיחזור של העבר על בסיס ההווה. בין השניים קיים מתח של ערעור ותלות הדדיים.³⁸ במלים אחרות, הזיכרון ההיסטורי הוא תיעוד ארכיוני של שרידים, עדויות, מסמכים ועוד, הנבנה מהאופן בו החוקר רואה אותם.³⁹ לעומתו, הזיכרון הקולקטיבי הוא שימור של חלקים מסוימים מההיסטוריה, בהתאם לנסיבות ולאינטרסים של החברה.⁴⁰ יוצא שאיננו זוכרים את כל העבר שלנו, אלא חלקים שחשובים לסוכני החיברות שלנו, וזאת באמצעות תוכניות לימוד, טקסים, מוזיאונים ועוד. המסגרת החברתית מקנה לנו אמצעים וכלים לצבור זיכרונות, לארגן ולמקם אותם.⁴¹ מכאן נובע כי הזיכרון הקולקטיבי מעצם טיבו משתנה בהתאם להשתנות הצרכים החברתיים.⁴²

עם הזמן ההבחנה הבינארית בין המחקר ההיסטורי לזיכרון הקולקטיבי הפכה פחות דיכוטומית. פיטר נוביק טען כי ההיסטוריון עצמו הוא חלק מההיסטוריה,⁴³ ועל כן יש לו חלק בעיצוב הזיכרון החברתי בחברה שבה הוא חי.⁴⁴ עמוס פונקנשטיין גרס בהמשך כי על אף שאין לטשטש את ההבדלים

³⁷ גיא מירון, "זיכרון, היסטוריוגרפיה ומה שביניהם: שלושים שנה לזכור", בתוך ציון, שנה עח, א (2012): 109, 110.

³⁸ דניאל גוטוין, "הפרטת השואה: פוליטיקה, זיכרון והיסטוריוגרפיה", **דפים לחקר תקופת השואה**, טו, (1998): 19.

³⁹ פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום", בתוך **זמנים**, חוברת 45, קיץ 1993, 8, 15.

⁴⁰ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, ed. Lewis A. Coser (Chicago: The University of Chicago Press, 1992), 37.

⁴¹ לטענתו זיכרונות מתעוררים בנו על ידי הנעה חיצונית, כאשר סוכני חיברות (הורינו, חברינו, הקבוצות שאנחנו שייכים אליהן) משחזרים אירועי עבר על ידי סיפורים (שם, 38).

⁴² Idit Gil, "The Shoah in Israeli Collective Memory, : Changes in Meanings and Protagonists", in **Modern Judaism**, 32 1 (February 2102): 76; גוטוין, "הפרטת השואה", 16, 19.

⁴³ גיא מירון, "זיכרון, היסטוריוגרפיה ומה שביניהם", 110.

⁴⁴ דוגמה להשפעה ההדדית של הזיכרון ההיסטורי והזיכרון הקולקטיבי ניתן למצוא בשני העשורים הראשונים שאחרי מלחמת העולם השנייה. השואה נמצאה כל הזמן בזיכרון הקולקטיבי, בלב הדיון הציבורי, בגלל העיסוק בהקמת המדינה, מלחמת העצמאות, קליטת העלייה, וסוגיות הביטחון. השואה נתפסה כצידוק וראיה לנכונות התפיסה הציונית, מקור ללגיטימציה למדינה, המהווה פיצוי-מה לעם היהודי בעקבות השואה (אניטה שפירא, **יהודים חדשים יהודים ישנים** (תל אביב: עם עובד, 1997, 94). המאבק הצבאי והפוליטי הצריך הבניה של דמות 'היהודי החדש', הישראלי החסון, הפיזי מאד, הנכון להילחם ולמות למען המולדת, המנותק מרגש, כהיפוכו של 'היהודי הישן', הגלותי, הרופס והנשי. לשם כך, המחקר ההיסטורי הציג תמונה פשטנית וחד מימדית של השואה: המרכיבים שהובלטו, תועדו וטופחו, היו סיפורי גבורה

בין ההיסטוריה והזיכרון, יש להימנע מתפיסה שמציבה אותם על שני קצוות של רצף.⁴⁵

זיכרון קולקטיבי הוא מרכיב חיוני לקיום מדינה או חברה,⁴⁶ ולהבניית זהותה החברתית. הוא מייצג את תפיסתה של החברה את עצמה.⁴⁷ הזיכרון הקולקטיבי משותף לכלל החברה, או למרכיב הדומיננטי בה, והוא מהווה מנגנון משמעותי ליצירת מיתוס מכונן.⁴⁸ בניסוחו של ג'ימס יאנג, "זיכרון אף פעם אינו מתעצב בחלל ריק. המניעים ליצירתו לעולם אינם טהורים".⁴⁹ הזיכרון ההיסטורי מתוך על ידי תיעוד כתוב או מצולם - וגם כאן על פי האינטרסים של סוכני החיברות.⁵⁰ הזיכרון הקולקטיבי ממלא את ההפוגות שבין פעילות לשיגרה,⁵¹ ותפקידו לאחד את החברה סביב מטרה משותפת, ללמד את לקחי העבר, ולהעניק לקיומה של חברה משמעות, אחדות וזהות קולקטיבית.⁵²

את המושג "זיכרון קולקטיבי",⁵³ או "חברתי",⁵⁴ שטבע מוריס האלבווקס, יאן אסמן שינה ל"זיכרון תרבותי", בנימוק שמה נתפס עד אז כידע ביולוגי שעבר בתורשה, הוא בעצם תרבותי: שייכות לחברה

של מורדים או פרטיזנים. רק התנהגותם הייתה ראויה לשבח, (ליאת שטייר-לבני, **שתי פנים במראה: ייצוג ניצולי השואה בקולנוע הישראלי** (ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית, 2008, 7). ואילו כלפי הרוב הגדול של העם היהודי ש"הלך כצאן לטבח" הופנתה ביקורת גלויה וסמויה. (שפירא, שם, 92). המאמץ לשמור על צלם אנוש, לא זכו להכרה או להערכה בזיכרון הקולקטיבי. (שפירא, שם, 9).

⁴⁵ גיא מירון, "זיכרון, היסטוריוגרפיה ומה שביניהם", 110.

⁴⁶ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, 38; Bernhard Giesen, "The Trauma of Perpetrators: The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity," in *Cultural Trauma and Collective Identity*, Jeffrey C. Alexander et al. (Berkeley: University of California Press, 2004), 112.

⁴⁷ ליאת שטייר-לבני: **שתי פנים במראה**, 1 - 5.

⁴⁸ רולאן בארת, **מיתולוגיות**, תרגום עידו בסוק (תל אביב: בבל, 1998), 258 - 260.

⁴⁹ James E. Young, *The Texture of memory: Holocaust, Memorials and Meaning* (New Haven and London: Yale University Press, 1993), 2.

⁵⁰ Halbwachs, *On collective Memory*, 23.

⁵¹ שם, 25.

⁵² Gil, "the Shoah in Israeli Collective Memory", 77; גוטויין, "הפרטת השואה", 10.

⁵³ הזיכרון התרבותי מובחן מ"זיכרון תקשורתי", המבוסס על תקשורת יומיומית, בין פרטים, כגון תיאור חוויה, דיון, רכילות, זיכרון אישי, בדיחה, ואין בו חוקיות נושאת או ארגון. לזיכרון התקשורתי אופק זמן מוגבל - עד כמה דורות לכל היותר, והנושאים אותו שותפים לחוויות יסוד דומות.

⁵⁴ Jan Assmann, "Collective Memory and Cultural Identity," In *New German Critique*, No. 65, Durnam: Duke University Press, Spring-Summer 1995, 125.

או תרבות מסוימת נובעת מתהליכי חיברות, לא מאבולוציה, ועל מנת לשמור על אופי עיקבי במשך דורות, בני האדם יוצרים "זיכרון תרבותי", שמאגד את כל הידע ההיסטורי שההגמוניה חפצה לשמר, מתפרש כזיכרון משותף, ומהווה בסיס ליצירת הזהות הקבוצתית. זיכרון זה מתייחס לאירועים מרוחקים מהיומיום אך משותפים לכלל הציבור. הוא נשמר על ידי עיצוב תרבותי (טקסטים, טקסי-מעבר, אנדרטאות, מוזיאונים) ותקשורת ממוסדת (חזרה על מנהגים כמו תפילה שחוזרים עליה במועדים מסוימים).⁵⁵ אירועים תקופתיים - חגים, פסטיבלים, טקסי מעבר - יוצרים "איים של זמן". וכך, בעיצוב התרבותי, חוויה משותפת מתגבשת - ומשמעותה נשארת נגישה במשך אלפי שנים.⁵⁶ המשחק בין הזיכרון להיסטוריה מכונן "מחוזות זיכרון".⁵⁷ בעיתות משבר, פנייה אל אותם מחוזות, מרגיעה את החששות מההתפתחות שמערערת אותנו. מכאן שהמורשת התרבותית וחזרה אל מסורות העבר מתגלות כבסיס חיוני לזהות.⁵⁸

את העיבוד החברתי שעושים סוכני התרבות לפורענות קולקטיבית שהתרחשה בעבר, ג'פרי אלכסנדר⁵⁹ הגדיר כ"טראומה תרבותית", וטען שאירוע שמשאיר חותם בל יימחה על המודעות הקבוצתית, משפיע על זיכרונותיהם של חברי הקבוצה, ומשנה את הזהות העתידית שלהם כקולקטיב באופנים עמוקים ובלתי הפיכים.⁶⁰ יתרה מכך, על פי עדית זרטל, שלב הכרחי בהתהוותה ובעיצובה

⁵⁵ Ibid, 129; מירון, "זיכרון, היסטוריוגרפיה ומה שביניהם", 113.

⁵⁶ כפי שאמר נורה, בהתייחסו לאומה הצרפתית, "איננו חוגגים עוד את האומה, אלא לומדים את חגייה". נורה, "בין זיכרון להיסטוריה", 8.

⁵⁷ שם, 17; אלו הם מוסדות תרבותיים (מוזיאונים, ימי זיכרון, ריטואלים, וכו') המעצבים זיכרון משותף של קבוצה או יחידה חברתית אתנית או דתית, עם ההתרחקות בזמן מן האירועים המכוננים את תרבותה. זהו השלב השני במעבר דו שלבי מהאירועים עצמם וידיעת התרחשותם בקרב בני קבוצה מסוימת, אל רישומם כהיסטוריה. את השלב הראשון נורה כינה "סביבת זיכרון חיה", ובו האירועים עדיין חיים בתודעה ואינם זקוקים לאמצעי מלאכותי כדי להזכיר או להבטיח את שימורם בעתיד. בשלב השני מוקמים "מחוזות הזיכרון" - אותם מוסדות דלעיל. פעולת 'מיסוד' הזיכרון מתקיימת כל הזמן, אך נעשית נמרצת יותר ככל שנשקפת סכנה לזיכרון ולמעמדה של ההגמוניה. רוני כוכבי-נהב, **אתרים במחוזות הזיכרון: ספרי יובל של קיבוצים** (רמת אפעל: יד טבנקין ויד יערי, 2006), 72.

⁵⁸ Otto Krogseth, "From Christian Eschatology to Modern Utopia: On the Exhaustion of Utopian Energy", in *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, ed. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib. (Oslo: Novus Forlag., 2015), 110, 111.

⁵⁹ Jeffrey C. Alexander, "Toward a Theory of Cultural Trauma," in *Cultural Trauma and Collective Identity*, Jeffrey C. Alexander et al. (Berkeley: University of California Press, 2004), 15.

⁶⁰ Ibid, 11, 18; עדית זרטל, **האומה והמוות**, 14 - 17; לדוגמה: השתלת פחד בתודעה הציבורית מפני אפשרויות חורבן שתמיט איראן על ישראל, על ידי השוואתה למשטר הנאצי.

של קהילת-לאום הוא ראיית עצמה כקהילת-טראומה, כלומר הקהילה היא קולקטיב הזוכר ומספר את עצמו "ומחבר את חבריו בתחושת ייעוד וגורל משותפי, דרך זיכרון מאחד של אסונות, ייסורים וקורבן, שמתוכם ובאמצעותם יכולות לצמוח תחושות של התעלות וישועה ומתגבשת אומה".⁶¹

ואכן, באמונה, במסורת ובוהות היהודיות, הזיכרון של אירועים היסטוריים מרכזי מאז ומתמיד. במודעות היהודית הלאומית, ההיסטוריה נתפסת כמרכיב מרכזי של הזהות היהודית, והזיכרון - כצורה העיקרית של אמונה יהודית. ובתוך ההיסטוריה, לזיכרון של טראומות היסטוריות היה ויש תפקיד משמעותי ביותר, כך שניתן לומר כי העיסוק בזכר השואה ומשמעויותיה מוכתב על ידי המסורת.⁶²

גם בהקשר של השואה, הזיכרון מופיע כציווי מוכר ומעלה אסוציאציה ממאגר הזיכרון התרבותי על התהוות עם ישראל: "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא ניצול אושוויץ", טען עדי אופיר.⁶³ כלומר, מוטלת על כל אדם החובה המוסרית לא לשכוח את הטראומה. ועל מנת שהשואה לא תישכח - לא תחדל עבודת האבל של העם, ויהיה אפשר לאשר שהחורבן שהמיטו הנאצים הוא הרוע המוחלט.

בעבודה בדקתי שני היבטים של הזיכרון. הזכרון הקולקטיבי: התבוננתי בתערוכות על מחנות העקורים במוזיאוני השואה, וחיפשתי בתערוכות שעוצבו מתחילת שנות האלפיים ייצוגים של תובנות המחקרים משנות התשעים, שציירו תמונה מורכבת של שיקום רב מימדי במחנות העקורים. את הזיכרון הפרטי בדקתי באמצעות שני סרטים, שהופקו על ידי יוצרים עצמאיים, במימון, חלקי לפחות של קרנות ממשלתיות, אשר עד לאחרונה לא התערבו בתכנים. מכיון שהבמאים הללו יצרו את סרטיהם כדי לתקן במידה מסוימת את הדימוי שהמימסד הדביק לניצולים, בדקתי אם יש בהם התרסה כלשהי כנגד המימסד. מצאתי מעין תיקון, אבל לא התרסה. ניתן להניח שהמסרים המימסדיים הופנמו אצל כולנו, מבלי שנהיה מודעים להם.

מחקר בנושא מחנות העקורים מאז שנות התשעים

⁶¹ זרטל, **האומה והמוות**, 14.

⁶² Young, *The Texture of Memory*, 209-210; לפי קהילות חרדיות מסוימות הספירה היהודית מתחילה בחורבן בית שני, בשנת 70 לפה"ס. "קרוב לאלפיים שנה מתאבל העם היהודי על חורבן בית המקדש. ארבעה צומות בשנה, מנהגי אבלות, ועוד... אנחנו עדיין חיים תחת השלכותיו של חורבן הבית השני, הן מבחינה רוחנית והן מבחינה גשמית." "חורבן הבית השני: השלכות החורבן על העם היהודי מאז ועד ימינו", מתוך אתר **הידברות**, נדלה ב-10.10.20.

⁶³ עדי אופיר, "סופיותו של הפתרון ואינסופיותו של האובדן", בתוך **השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות**, ערך דן מכמן (ירושלים: יד ושם, תשס"ה), 643.

התודעה ההיסטוריוגרפית, או כפי שהגדיר אותה פייר נורה - ההיסטוריה של ההיסטוריה - היא סימן מוחשי של התנתקות ההיסטוריה מן הזיכרון.

ההיסטוריוגרפיה הישראלית בנושא השואה והניצולים התפתחה בשלבים,⁶⁴ במקביל להתפתחות ההיסטוריוגרפיה המערבית, תוך השפעות מבחוח והתפתחויות לוקליות.⁶⁵ בין הסוגיות שנחקרו בישראל מאז קום המדינה, בעצם משנות השבעים, ניתן לציין את מידת הציוניות של הניצולים במחנות; כוונות המדיניות הציונית והתנועות המיישבות כלפי הניצולים; תפקידי שליחי ההעפלה ותנועות הנוער ויחסם אל הניצולים, ולהיפך; הארגונים החיצוניים שניהלו את המחנות ו/או סייעו בניהולם; מערכות החיים במחנות: חינוך, דת ותרבות, מערכות לשמירת חוק, קיבוצים והכשרות.⁶⁶

מחנות העקורים החלו להופיע במחקר בעיקר משנות השבעים, מתוך דיון במערכת היחסים בין הנהגת היישוב לניצולים לאחר השואה.⁶⁷ אחת הטענות שהופיעה הייתה שההנהגה ניצלה את הפליטים מתוך האינטרס של הקמת המדינה.⁶⁸ על פי מחקרים אלה, בן גוריון רצה לנצל את מצוקת העקורים והאנטישמיות באירופה שלאחר המלחמה כמנוף לקידום המטרות הפוליטיות של התנועה הציונית ושל היישוב.⁶⁹ עם שובו מביקורו הראשון במחנות עקורים בגרמניה ב-1945, תיאר את דרי המחנות כ"יהודים יקרים, ציונים יקרים, עם אינסטינקטים ציוניים עמוקים".⁷⁰ זאת, בעידון מסוים לדברים שאמר שנים קודם לכן, אחרי ליל הבדולח ב-1938.⁷¹ עכשיו הכין תכנית: ליצור באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה ואוסטריה מקום ריכוז שאליו יגיעו כל הפליטים שיברחו ממזרח אירופה. ריכוז פליטים אלה, שלא יסכימו שבעייתם תיפתר במקום אחר אלא בארץ ישראל, ילחץ על הצבא

⁶⁴ דליה עופר, "שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית". **עיונים בתקומת ישראל** 17 (2007): 466.

⁶⁵ דן מכמן, "נושא אחד, קולות אחדים: לשון ותרבות בחקר השואה", בתוך **השואה: הייחודי והאוניברסלי**, ערך: דוד בנקיר (ירושלים: יד ושם, תשס"ב), 25.

⁶⁶ לדוגמה: עדה שיין התמקדה בחינוך, רבקה ברוט במערכת המשפט ועיריית קינן בשליחים. על כל אלה - הסוגיות והחוקרים ארחיב בעבודה עצמה.

⁶⁷ גוטויין, "הפרטת השואה", 20.

⁶⁸ למשל יואב גלבר (תשמ"ג) ויחיעם ויץ (1980), אצל דליה עופר, "שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית", 475.

⁶⁹ יחיעם ויץ, "שאלת הפליטים היהודים במדיניות הציונית". **קתדרה** 55 (מרץ, 1990): 163; יצחק אבנרי, "מרד העליה": תכניתו של בן גוריון לעלייה בלתי לגאלית", **קתדרה** 44 (יוני 1987): 127; דוד שערי, "ייחודה של שארית הפליטה", 42.

⁷⁰ דינה פורת, "בן גוריון ושואת יהודי אירופה", **הציונות**, מאסף יב (1987): 312; יחיעם ויץ, "שאלת הפליטים", 173.

⁷¹ במרכז מפא"י אחרי ליל הבדולח בדצמבר 1938: "אם אני אדע שאפשר להציל את כל ילדי עם ישראל [בגרמניה] על ידי העברתם לאנגליה, ורק מחציתם על ידי העברתם לארץ-ישראל, אני אבחר בדבר השני, כי לפנינו לא רק חשבון הילדים האלה, אלא החשבון ההיסטורי של עם ישראל".

האמריקני, השולט באזור הכיבוש, וזה ילחץ על הממשל האמריקני. וכך, עקב תלותה של בריטניה בארצות הברית באותה עת, קיווה בן גוריון לסכל את כוונת בוויין להפריד בין בעיית הפליטים לבעיית ארץ ישראל. ובמילותיו:

זהו גורם ציוני-פוליטי ממדרגה ראשונה. האמריקנים יודעים כי [העקורים] לא יוכלו להישאר כל חייהם במינכן; מקום אחד לשם יוכלו ללכת זוהי ארץ ישראל; וזהו לחץ אמריקני; ילחצו ויתנו להם ללכת.⁷²

מחקרים ביקורתיים אלו התפתחו אל תוך שנות השמונים והתשעים. בהיסטוריוגרפיה הציונית החלו להופיע מגמות פוסט-ציוניות הקוראות תיגר על עיצוב הזיכרון של הנרטיב הציוני ועל החברה המגויסת של שנות החמישים והשישים, ומציגות ביקורת חריפה כלפי המוסריות של ההנהגה הציונית.⁷³ יוסף גרודזינסקי⁷⁴, עדית זרטל⁷⁵ ותום שגב⁷⁶ טענו כי הנהגת הישוב הייתה מוכנה לעשות הכול לטובת האינטרס הציוני על חשבון האינטרס היהודי, בין השאר על ידי לחץ מאסיבי מצד השליחים ואיומים על הניצולים בשלילת זכויות, אם לא יעלו ארצה ויתגייסו לצבא.⁷⁷

לצד זה, בשנות התשעים, הציגו היסטוריונים ציוניים את המורכבות של המציאות ואת השינוי ההדרגתי בעמדות ובתפיסה המדינית של בן גוריון ביחס לעקורים ולמחנות הפליטים. התפיסה האינטרסנטית שלו שדגלה בעליה סלקטיבית, השתנתה לתפיסה אמפתית, שהתבטאה בהשקעת מאמצים רבים להעלאת מיליון יהודים לארץ ישראל. את מרכזיותה של ארץ ישראל לא תפס יותר כמנוגדת לגולה, אלא כפתרון היחיד למשבר שפקד את הגולה. התפתחה התובנה, שגם בעבור הניצולים, הציונות הייתה לעתים בחירה אינסטרומנטלית - כלי לגיטימי לשיקום עצמי ופתרון מעשי להמשך החיים, ולא נבעה מאמונה אידיאולוגית.⁷⁸

בנוסף, ואולי לא פחות חשוב, בשנות התשעים הבשיל בהיסטוריוגרפיה 'המפנה התרבותי' ועלה הממד

⁷² יחיעם ויץ, שם, 174-173.

⁷³ אייל נווה ואסתר יוגב. **היסטוריה: לקראת דיאלוג עם האתמול**. (תל אביב: בבל, 2002): 118; שטייר לבני, **שתי פנים במראה**, 101-100.

⁷⁴ יוסף גרודזינסקי, **חומר אנושי טוב: יהודים מול ציונים 1945-1951**, אור יהודה: חד ארצי, 1998.

⁷⁵ עדית זרטל, **זהבם של היהודים**, תל אביב: עם עובד, 1996.

⁷⁶ תום שגב, **המיליון השביעי: הישראלים והשוואה**, ירושלים: כתר, 1992.

⁷⁷ עופר, שם, 476.

⁷⁸ למשל דוד אנגל (1996), שם, 473.

הסובייקטיבי ('עידן העדות'⁷⁹). המפנה התרבותי - ובתוכו עידן העדות - מתקף צורת חלוקה נוספת של ההיסטוריוגרפיה הנוגעת למחנות העקורים משנות התשעים אל תוך שנות האלפיים: המבט מבחוץ, דרך עיני השליחים, עליית הנוער, הארגונים החיצוניים שניהלו את המחנות ושליחי מערכת החינוך,⁸⁰ התחלף במבט מבפנים - מעיני הניצולים עצמם - תוך התייחסות מעמיקה לסוגיות תרבותיות וחברתיות, וחיפוש משמעות לחורבן הגדול, מבעד לעיניהם של הניצולים.⁸¹ ואכן, כפי שראו המחקרים משנות האלפיים שהוזכרו כאן, מחנות העקורים עברו אל קידמת הבימה של המחקר ההיסטוריוגרפי. החל דיון מעמיק בסוגיות תרבותיות: חוויות הפליטים עצמם,⁸² המסע הפיזי והנפשי שהם עברו בתהליך השיקום, ארגון חייהם במחנות הפליטים, השפעת הניהול והסיוע של הארגונים הבינלאומיים ונציגי התנועות המיישבות שהינחו אותם בתהליכי השיקום וההכשרה, ובהכנותיהם להגירה אל בתיהם החדשים. עדויות וסיפורים של ניצולי שואה שפתחו את סגור ליבם בשנים האחרונות תרמו רבות למידע עליו נשענים מחקרים אלה.

עבודתי תתמקד בכמה מונוגרפיות ומחקרים מרכזיים משנות התשעים ושנות האלפיים, הממחישים את השינוי בדיון ההיסטורי על-אודות מחנות העקורים. ניתוח מחקריהם של גוטמן,⁸³ ויץ,⁸⁴ עופר,⁸⁵

⁷⁹ מפנה, ששיקף מגמה חדשה שהפנתה עורף ל'מציאות האובייקטיבית' של תולדות המדינה וסדרי החברה. עתה התמקדה ההיסטוריוגרפיה בתיאורים סובייקטיביים, ששיקפו את הצרכים והערכים של קהילות נחקרות. במקום ממצאים חומריים ומסמכים רשמיים, התחילו להסתמך על עדויות אישיות, פירוש ציורים סמליים, ריטואלים ונראטיבים אישיים וקולקטיביים. ראו יוסי מאל, "העידן של זמנים: המהפכה התרבותית בהיסטוריוגרפיה החדשה", **זמנים: רבעון להיסטוריה** (2007, גיליון מיוחד: סתיו): 130.

⁸⁰ לדוגמה, עירית קינן, שלמה בר-גיל, עדה שייך, (דליה עופר, שם, 468).

⁸¹ זאב מנקוביץ, חגית לבסקי אבינעם פת (שם, 468).

⁸² חגית לבסקי, "ראשית חדשה", 188.

⁸³ גוטמן, "שארית הפליטה - בעיות והבהרות", 461 – 479.

⁸⁴ יחיעם ויץ, "שאלת הפליטים היהודים", 163 – 174.

⁸⁵ דליה עופר, "שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית", **עיונים בתקומת ישראל** 17 (2007): 465 – 511;

פורת, ⁸⁶ פרילינג, ⁸⁷ לבסקי, ⁸⁸ מנקוביץ ⁸⁹ ופלורסהיים, ⁹⁰ יצביע על ההתפתחות ההיסטוריוגרפית המגוונת, נקודות התצפית השונות על הנושא שהופיעו משנות התשעים והפיתחם של מחנות העקורים לנושא מרכזי בהיסטוריוגרפיה של השואה וניצולי השואה. בניתוח המחקר על אודות מחנות העקורים שהתפתח משנות התשעים ואילך אשתמש גם במחקרים העוסקים בהתפתחות לימודי השואה בישראל, כגון מחקריהם של דליה עופר, ⁹¹ בועז כהן, ⁹² אייל נווה ואסתר יוגב, ⁹³ דן מכמן, ⁹⁴ ליאת שטייר-לבני ⁹⁵ ודן פורת ⁹⁶.

מוזיאונים, תערוכות ותפקידם כסוכני זיכרון

יאנג טען כי הזיכרון של אירועים היסטוריים ונראטיבים משמרי-זיכרון היה והינו מרכזי לאמונה,

⁸⁶ דינה פורת, "בן גוריון ושואת יהודי אירופה", **הציונות**, מאסף יב (1987): 293 - 314; דינה פורת, "בעיה בהיסטוריוגרפיה: יחסו של דוד בן גוריון ליהודי אירופה בתקופת השואה", **משואה** יט (1991): 154 - 165

⁸⁷ טוביה פרילינג, "בן גוריון בבולגריה: מפגשו הראשון עם שארית הפליטה", **עיונים בתקומת ישראל** 1, 1991, 308 - 342.

⁸⁸ חגית לבסקי, **לקראת חיים חדשים: ניצולים ועקורים בברגן-בלזן ובאזור הכיבוש הבריטי בגרמניה, 1945 - 1950**. ירושלים: יד ושם ומאגנס, האוניברסיטה העברית, 2006; "ראשית חדשה: שארית הפליטה כישות לאומית בהתהוות 1945 - 1950". בתוך **השואה היסטוריה וזיכרון: ספר יובל לישראל גוטמן**, עורכים שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר, דליה עופר, 187-206. ירושלים: יד ושם, 2002; "שארית הפליטה והקמת המדינה: הזדמנות אשר נוצלה". **קתדרה** 55 (3/1990): 175 - 181.

⁸⁹ זאב מנקוביץ, בין זיכרון לתקווה: ניצולי השואה בגרמניה הכבושה. ירושלים: יד ושם, 2007.

⁹⁰ אלה פלורסהיים, "העיתון 'אונזארע שטימע' (קולנו) במחנה העקורים ברגן בלזן ככלי לשיקום תרבותי", **חוליות**, 10 (2006): 239 - 260; אלה פלורסהיים, "תיאטרון יידיש במחנות העקורים", **קובץ מחקרים מ'** (2), יד ושם (2012): 91 - 114.

⁹¹ דליה עופר, "שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית". **עיונים בתקומת ישראל** 17 (2007): 465 - 511.

⁹² כהן, בועז. **הדורות הבאים - איככה ידעו? לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלי**. ירושלים: יד ושם, 2010.

⁹³ נווה, אייל ויוגב, אסתר. **היסטוריה: לקראת דיאלוג עם האתמול**. תל אביב: בבל, 2002.

⁹⁴ מכמן, דן. "נושא אחד, קולות אחדים", 32.

⁹⁵ שטייר-לבני, ליאת. **שתי פנים במראה: ייצוג ניצולי השואה בקולנוע הישראלי**. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית, 2008.

⁹⁶ דינה פורת, **קפה הבוקר בריח העשן**, עם עובד, 2011.

למסורת ולזהות היהודית מאז ומתמיד.⁹⁷ עד היום, לדבריו, "ההיסטוריה ממשיכה למצב את עצמה כמרכיב של זהות יהודית, ואת הזיכרון כצורה ראשונית של אמונה יהודית".⁹⁸ לפיכך, לזיכרון של טראומה היסטורית יש תפקיד מכריע בהבניית המודעות הלאומית היהודית. מעוז עזריהו הצטרף לטענה זו, והוסיף כי הזיכרון הלאומי הוא דינמי והיררכי, וכי הנצחה באמצעות טקסים, אנדרטאות ומוזיאונים "היא בעיקרו של דבר תהליך של בחירה ושל דחייה: מה שלא מונצח נידון להישכח".⁹⁹ למוזיאונים תפקיד חינוכי מובהק. מטרתם לספר את העבר מחדש ולהציגו באופן שהגמוניה רוצה. המוזיאון הוא חלק בלתי נפרד מהמדיניות החברתית, התרבותית והפוליטית. תפקידי הליבה וערכי הליבה של המוזיאון נועדו לשמר את התרבות לאורך זמן, והם נתפסים כמשלימים את מערכת החינוך הרשמית.¹⁰⁰ הם מוקמים - לפחות חלקם הגדול - ביוזמה ובמימון של המדינה, ומחשבה רבה מושקעת בתכנון ובאופן הצגת המוצגים, כך שייצרו אצל הצופים את החוויה שהמסד חפץ בה. יאנג הציע להחליף את המונח 'זיכרון קולקטיבי' (collective memory) במונח 'זיכרון מלוכט' (collected memory), כדי לתאר את תהליך הליקוט הסלקטיבי של זיכרונות של אנשים רבים על ידי סוכני התרבות, אצירתם במרחבים מיועדים לכך - מוזיאונים ואנדרטאות - והענקת משמעות משותפת לאותם זיכרונות.¹⁰¹

מטבע הדברים, המוזיאונים המוקדשים לשואה ולגבורה נועדו לתעד את תולדות העם היהודי בתקופת השואה, וליצור זיכרון קולקטיבי של השואה.¹⁰² בשנות התשעים, בהתאמה עם הבשלתו של 'המפנה התרבותי' בהיסטוריוגרפיה ועליית הממד הסובייקטיבי ('עידן העדות'), החלו המוזיאונים להנציח סיפורים אישיים של ניצולים ואת זכרם, מתוך כוונה לעורר בלב המבקרים הזדהות

⁹⁷ כבר בתנ"ך, יהודים הצטוו להתכנס לא רק כדי לזכור את ההיסטוריה שלהם, אלא הטקסים הדתיים מובנים על ידי ההיזכרות. הוא מביא מובאה מספר דברים, ל"ב, 7: "זכור ימות עולם, בינו שנות דור ודור; שאל אביך ויגדך, זקנים ויאמרו לך" (שם, 209).

⁹⁸ שם, 210.

⁹⁹ מעוז עזריהו, "ההיסטוריה של ההנצחה", בתוך הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון, ערכה אילנה שמיר (תל אביב: עם עובד, 1996), 620.

¹⁰⁰ גיימס מ' ברדבורן, "עתיד המוזיאונים: ספקות והרהורים", פלטפורמות, ירושלים: מוזיאון ישראל, יוני, 2015.

¹⁰¹ לדבריו, יש הממוקמים באתרי ההרג עצמם, יש שהוקמו במכוון רחוק מהם, יש המדגישים את המוות, יש את ההתנגדות, את המשחררים או את הרצח ההמוני, בהתאם למסר שהמסד רוצה להעביר: שימור זיכרון, הסברת העבר, האדרה עצמית ו/או חינוך. (Young, *The Texture of Memory*, xi).

¹⁰² מוזיאון יד ושם הוא גם כלי הסברתי חשוב במדיניות החוץ הישראלית. עדות לכך היא העובדה שמנהיגים בינלאומיים נלקחים לסיורים בו בראשית ביקוריהם הרשמיים בארץ.

פסיכולוגית ורגשית עם חווית השואה. בפרק זה אשתמש במחקרים העוסקים במקומם של מוזיאונים כסוכני תרבות ובמוזיאונים עצמם, כולל התפיסות התכנוניות והחינוכיות. אתייחס אל התפיסה העומדת מאחורי ההחלטה היכן למקם את הייצוג של מחנות העקורים בתערוכות ואבדוק את התפיסות העיצוביות שלהם.¹⁰³

מחנות העקורים בקולנוע הישראלי משנות התשעים

סרטים הם מסוכני התרבות שמשתתפים בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי, על ידי יצירה והעברה של דימויים, המייצגים את תמונת העולם של היוצרים. תוך בחירה קפדנית של דימויים ומניפולציה של הצילום והעריכה, כמו גם פס הקול והתאורה, המדיום הטכנולוגי יוצר עולם מלא, שקל לשקוע בתוכו ולהזדהות איתו.¹⁰⁴ עולם זה מתפרש על ידי הצופים פעמים רבות כשיקוף מדויק של המציאות.¹⁰⁵ התופעה בולטת עוד יותר בסרטים דוקומנטריים, בהם - בתפיסת הצופה ההדיוט - מוצגת לפניו פיסת מציאות ללא כחל וסרק, ולא תיעוד סלקטיבי שמטרתו להעביר מסרים. באופן הזה, למרות שסרטים דוקומנטריים הם עיבוד יצירתי של חומרי מציאות,¹⁰⁶ המסרים מתקבלים כאמת. הממסד הציוני שהיה מודע לכך, הפיק כבר משנות השלושים של המאה ה-20 סרטים עלילתיים ודוקומנטריים שנועדו להאדיר את הציונות, לגייס תרומות ולמשוך מהגרים פוטנציאליים אל ארץ ישראל.¹⁰⁷

¹⁰³ לדוגמה, תערוכת הקבע של מוזיאון יד ושם חודשה ב-2005, בעבודה אבדוק את המקום - פיזית ורעיונית - שמחנות העקורים תופסים בה, לאור השינויים שהביא 'עידן העדות'.

¹⁰⁴ למען ההמחשה: הקולנוע של שנות הארבעים והחמישים עסק בשואה כבר מסיום מלחמת העולם השנייה. מכיוון שהוא מומן על ידי הממסד הציוני כתעמולה להצדקת קיומה של מדינת ישראל בפני העולם ולגיוס עולים ותרומות למדינת ישראל, הניצולים שימשו כלי להעברת המסרים הללו. הם הוצגו כ"אחרים", כניגוד לדמות האידילית של 'היהודי החדש', בונה המולדת, מפריח השממה, שמוותר על האגו למען הכלל. הניצול (שעברו, אגב, עָלוּם) הוצג, לפיכך, כחלש, נרדף, חסר בית, נשי, זר לנוף ולסביבה האנושית, בלתי מובן, אגואיסט רודף בצע, רמאי, פרוע, סרבן, פאסיבי, סובל מבעיות נפשיות ומתנגד לערכי העבודה והקולקטיביות, שהכתיבה האידאולוגיה הציונית. (נורית גרץ, **מקהלה אחרת: ניצולי שואה - זרים ואחרים בקולנוע ובספרות הישראליים** (תל אביב: עם עובד והאוניברסיטה הפתוחה, 2004), 18; שטייר-לבני, **שתי פנים במראה**, 17.

¹⁰⁵ משה צימרמן, **אל תגעו לי בשואה: השפעת השואה על הקולנוע והחברה בישראל** (חיפה: אוניברסיטת חיפה/זמורה ביתן, 2002), 304.

¹⁰⁶ שטייר-לבני, **שתי פנים במראה**, 14.

¹⁰⁷ למשל: חיי היהודים בארץ ישראל בבימוי נוח סוקולובסקי, 1913.

בניצולי השואה הקולנוע הארץ-ישראלי החל לעסוק כבר בשנת 1945, והוא ממשיך לעסוק בנושא גם עכשיו. בקולנוע העלילתי עד שלהי שנות השבעים הניצולים שירתו את האתוס הציוני, המדגיש מעבר משואה לתקומה. הם יוצגו על ידי סטריאוטיפים שליליים: שבורים בגופם ובנפשם ולא מוסריים, כאשר המפגש עם בני הישוב היהודי בארץ ישראל האדיר את הישראלים הוותיקים, החלוצים הארצישראלים, שייצגו בדמותם את 'הישראלי החדש', ותוארו כמי שמשקמים את ניצולי השואה. הסרטים עסקו בניצולי שואה כקבוצה העוברת שינוי מקיף, אל מול הקבוצה השניה - ההגעה לארץ הפכה אנשים שבורים לישראלים חסונים ובריאים בגופם ובנפשם. כלומר, המכנה המשותף של הסרטים היה התקומה, בין השאר באמצעות השכחת השואה.¹⁰⁸ משנות השישים עד השמונים הקולנוע הדוקומנטרי הציג את השואה בצורה מורכבת יותר. השואה הפכה יותר גלויה ומדוברת, אבל, על אף שהעיסוק היה בשואה, השורה התחתונה הייתה ציונית: חשיבות תקומת מדינת ישראל ויתרונותיה.¹⁰⁹ משנות השמונים והתשעים החלה להימתח ביקורת גם בקולנוע על אופן קליטת הניצולים בארץ. יחס הבמאים לניצולי השואה הפך להיות אמפתי ומכבד והם עברו אל מרכז הבמה.¹¹⁰ השינוי הגדול בייצוג השואה וניצולי השואה בקולנוע הדוקומנטרי התחיל בשנות השמונים.¹¹¹ סרטים שנוצרו על ידי בני הדור השני שינו את הפוקוס: הם התמקדו בסיפורים אישיים, והציבו את גיבוריהם בחזית הסרטים, כמעין תגובה לאופן בו הוצגו הוריהם על ידי המימסד הציוני. בהמשך, הופקו גם סרטים על ידי בני הדור השלישי, סרטים אישיים, בדרך כלל חלק ממערכת יחסים סב/תא נכד/ה, כאשר ניצולי השואה הצליחו - לפעמים אפילו ביוזמתם - להפר את שתיקתם רבת השנים. סרטים אלה, אליבא דליאת שטייר-לבני, מציגים את השפעת השואה על היוצר בן הדור השלישי ועל ההווה הישראלית העכשווית.¹¹²

מתחילת שנות התשעים נעשו בארץ כמאה ועשרים סרטים עלילתיים ודוקומנטריים בנושא השואה. מתוכם הופקו רק שני סרטים עם נגיעה במחנות העקורים. הסרטים ממומנים בדרך כלל חלקית על ידי הקרן לעידוד קולנוע או קרנות אחרות של המדינה, אבל יוצריהם עצמאיים ואין התערבות של

¹⁰⁸ שטייר-לבני, **שתי פנים במראה**, 73.

¹⁰⁹ שם, 77.

¹¹⁰ שטייר-לבני, **שתי פנים במראה**: ייצוג ניצולי השואה בקולנוע הישראלי. ירושלים: מאגנס, 2009. יב-יד.

¹¹¹ Liat Steir-Livny, *Aftereffects: the Representation of the Holocaust, it's Universal Moral Implication and the Transgenerational Transformation of the Trauma Based on the Israeli Documentary "OY MAMA"*, Kultura Popularna 2017, No 1 (50): 118.

¹¹² Ibid.

הגופים המממנים בתכניהם או באמירה שלהם. בעבודה ייבדק האם יש סגנון מועדף לסרטים אלה (עלילתי לעומת דוקומנטרי), מה המסרים שהבמאים מעבירים בסרטיהם,¹¹³ ובאיזה אופן מוצגים סיפורי מחנות העקורים בנראטיב הקולנועי שנוצר ביחס לשואה ולניצולי השואה, ובייצוג השתקמותם של ניצולי השואה לאחר המלחמה.

לבסוף, אחבר את הקצוות ואסכם את הקשר בין המחקרים ההיסטוריוגרפיים משנות התשעים, שיצרו תמונה חדשה של מחנות העקורים, לבין הייצוג התרבותי שלהם, ואתייחס לתפקידו של המימסד ההגמוני כמתווך ביניהם.

הפרק הבא מתאר בפירוט רב את ההיקף הרחב של פעילות העקורים, התחומים שעסקו בהם, והמחשבה הרבה שהקדישו לכל היבט בחיים שניתן היה לשפר ולשקם- מבעד לעיניהם. כלומר, הפרק משקף את השינוי בתפיסה ההיסטוריוגרפית של מחנות העקורים, שעברו אל מרכז הבמה המחקרית, והמחקרים, שהתבססו על שיקוף החיים בעיתונות ובפרוטוקולים של ישיבות ועדים, מציירים תמונה של חיים מלאים ועשירים, שמעצימה את השאלה האם עדיין מצויים מחנות העקורים בשולי התרבות הישראלית, ואם כן - מדוע.

¹¹³ Liat Steir-Livny, *Remaking Holocaust Memory: Documentary Cinema by Third-Generation Survivors*

in Israel, Syracuse University , 2019

פרק 1 - מחנות העקורים

מלחמת העולם השנייה הסתיימה ב-8.5.1945. בעלות הברית המנצחות חילקו את גרמניה לארבעה אזורים כיבוש. צפון מערב גרמניה נמסר לבריטניה, הדרום לארצות הברית, המזרח לברית המועצות ושני שטחים קטנים במערב ניתנו לצרפת.¹¹⁴ ההרס בגרמניה היה כמעט מוחלט. רוב הערים הגדולות ואזורי התעשייה חרבו, תשתיות התחבורה קרסו, ומאות אלפים נותרו ללא קורת גג. המשק הגרמני לא היה מסוגל לספק לאוכלוסיה מצרכי יסוד, על אחת כמה וכמה לכשמונה מיליון עובדי כפיה זרים, שנחטפו על ידי הנאצים כדי למלא את מקום הפועלים הגרמנים ששירתו בצבא, שבויי מלחמה, אסירים פוליטיים, פליטים ועקורים נוספים ששוחררו בגרמניה עם תום המלחמה, בנוסף לכ-200,000 מזרח אירופאיים ששיתפו פעולה עם הנאצים ונמלטו אל גרמניה אחרי המלחמה, מחשש שיישפטו במדינותיהם. רשויות הכיבוש נאלצו לדאוג למיליוני העקורים, באמצעות אונרר"א.¹¹⁵ גם כלכלת צרפת, אנגליה וברית המועצות נחרבה במידה רבה, והצבא האמריקני נותר הדואג הכמעט יחיד לעקורים. היה עליו לספק טיפול רפואי, ביגוד, קורת גג ומזון למיליונים שעונו בעבודות כפיה והורעבו במשך חמש שנים. על מנת להקטין את המעמסה העצומה, ארגנו שלטונות הצבא האמריקני מבצע שמימדיז היו עצומים - חזרה מזוהזת של פליטים ועקורים אל ארצות מולדתם (רפטריאציה). מכיוון שלא היו להם תעודות זהות, בנות הברית החליטו לרכז אותם במחנות ענקיים, שהוקמו לשם כך על פני כל גרמניה. העקורים שוכנו בהם בבלוקים בהתאם ללאום, כשאמצעי הזיהוי והשיוך היו שפת הדיבור והלאומיות טרם המלחמה. כך שוכנו באותו בלוק לאומי, ובצפיפות רבה, מועמדים לרפטריאציה וסרבנים שלה - פשיסטים ונאצים לשעבר מארצות אירופה המזרחית, ביחד עם עקורים יהודים מאותן ארצות.¹¹⁶ הזהות היהודית טושטשה במכוון על ידי שלטונות הכיבוש, והעקורים הלא יהודים המשיכו להתעלל ביהודים, תכופות תוך התעלמות או השתתפות של הצבא, המשטרה המקומית ונציגי אונרר"א.¹¹⁷

מרבית הקהילות היהודיות באירופה נכחדו. לפי אומדנים שונים, מספר הניצולים ממחנות הריכוז וההשמדה וכאלה שהצליחו להסתתר בגרמניה ובאוסטריה היה כ-80,000-90,000. מתוכם מתו

¹¹⁴ לבסקי, לקראת חיים חדשים, 7.

¹¹⁵ נציבות פליטי בעלות הברית של האו"ם. הוקמה על ידי בעלות הברית (ביחוד ארה"ב ובריטניה) ופעלה בפקוח הצבא האמריקני. אונרר"א הוקמה ב-1943 ונסגרה ב-1948 אחרי שהעבירה את רוב פעילותה ל'ארגון הפליטים הבינלאומי (IRO). לבסקי, שם, 9; 131-132; Atina Grossmann, *Jews, Germans and Allies*.

¹¹⁶ אהרן חטר ישי, *הבריגדה ושארית הפליטה*, (ישראל: הוצאה עצמית, 1999), 94-108; לבסקי, שם, 9.

¹¹⁷ מנקוביץ, בין זיכרון לתקווה, 295.

כ-20,000-30,000 מיד לאחר השחרור ממחלות, זיהומים ורעב.¹¹⁸ ביולי 1945 היו בגרמניה ובאוסטריה 24,334 עקורים יהודים, 53% מהם גברים.¹¹⁹ שורדי מחנות הריכוז היו במצב פיזי ונפשי קשה. רוב הניצולים ששרדו את המלחמה היו כאלה שהסתתרו בברית המועצות או הוגלו אליה,¹²⁰ בתוכם 150,000 - 200,000 היהודים שחזרו לפולין בעקבות הסכם הרפטריאציה שנחתם עם ברה"מ, וברחו ממנה אל מחנות העקורים בגרמניה, בשל האנטישמיות הקשה שנתקלו בה.¹²¹ באזור הכיבוש האמריקני היו 25 מחנות. הגדולים שבהם היו לנדסברג, פלדפינג ופרנוואלד, שאכלסו כל אחד כמה אלפי עקורים. באזור הכיבוש הבריטי היו 45 מחנות ומרכזי איסוף לעקורים, מרביתם קטנים מאד. המחנה הגדול ביותר, למעשה הגדול בכל המחנות כולם, היה ברגן-בלזן (גודלו היה כפול מגודלו של לנדסברג, המחנה הגדול ביותר באזור הכיבוש האמריקני).

הניצולים היהודים ראו במחנות תחנות מעבר במסלול הגירה אל מחוץ לאירופה, אלא ש'הספר הלבן' הבריטי ומדיניות ההגירה המוגבלת של ארה"ב הפכו אותם למעונות קבע לתקופות שבין חודשים לשנים אחדות לכ-250,000 יהודים.¹²² רוב העקורים היהודים שהו מיד אחרי המלחמה באזור הכיבוש הבריטי, אולם בשל היחס הנוקשה ומנוכר של הבריטים, נהרו רובם כעבור כמה חודשים אל אזור הכיבוש האמריקני. בנוסף, תחילת 1946 הבריטים עצרו את כניסת היהודים ממזרח אירופה אל אזור הכיבוש שלהם,¹²³ ואילו האמריקנים, שהיו הרבה יותר ליברלים, אפשרו כניסת יהודים אל אזורם.

¹¹⁸ לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 21.

¹¹⁹ בהתאמה עם המדיניות הנאצית שהביאה לרציחתם השיטתית של הזקנים, החולים והילדים. בני נוער וצעירים בעלי מבנה גוף סביר שיכלו לעבוד במחנות הכפייה, במיוחד כאלה שנראו בוגרים לגילם, שרדו. מתוך 1.35 מיליון הילדים בארצות שכבשו הנאצים במרכז אירופה ובמזרח, שרדו רק 150,000. לבסקי, שם, 22.

¹²⁰ Stone, *The Liberation of the Camps*: 19.

¹²¹ מעבר להשתלטות על רכושם של היהודים, בשנה הראשונה לשובם נספו בפולין כאלף יהודים במעשי אלימות. בסוף 1945 היה פוגרום בקרקוב, וביולי 1946 בקיילצה (קלצה). בפוגרום זה, שהחל בעלילת דם, נרצחו 42 מתוך 163 היהודים ששהו בעיר וכשמונים נפצעו (שרה בנדר, **בארץ אויב: יהודי קלצה והסביבה. 1939-1946** (ירושלים: יד ושם, 2012), 322; לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 23; Grossmann, *Jews, Germans and Allies*, 134).

¹²² הקמת המדינה ופתיחת שעריה ב-1948, ומעברן של מדינות מערב למדיניות ליברלית של קליטת ניצולים הביאה להידלדלות המחנות וסגירת מרביתם עד 1950. פרנוואלד היה המחנה האחרון שהמשיך לפעול, והוא נסגר בשנת 1957. מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 305-306.

¹²³ בסוף 1945 היו באזור הבריטי 45,000 מתוך 70,000 העקורים היהודים בגרמניה. בסוף 1946 - 30,000. 150,000 מתוך 180,000 העקורים היו באזור הכיבוש האמריקני. לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 25; Stone, *The Liberation of the* 121 *Camps*.

האחריות על העקורים¹²⁴ הייתה בידי שלטונות הצבא ואונרר"א (שהייתה כפופה לצבא האמריקני). אולם לאונרר"א לא היו מספיק פתרונות דיור וכוח אדם מקצועי, וכך שוכנו למעלה מעשרת אלפים איש במרכזי איסוף שנועדו ל-3000 איש. ובכל זאת, על אף הקשיים הלוגיסטיים, שלטונות הכיבוש ואונרר"א התירו רק לרבנים צבאיים להיכנס למחנות ולסייע לעקורים.¹²⁵ אלה גם לא הורשו לגור מחוץ למחנות או למרכזי האיסוף, מחשש שיהיו לנטל על מערכת המשפט ועל המשק הגרמני, ובכדי למנוע חיכוך עם האוכלוסיה המקומית.

אוכלוסיית מחנות העקורים

בחודשים הראשונים אחרי המלחמה רוב העקורים במחנות היו צעירים שאיבדו את משפחותיהם הגרעיניות והיו חסרי מטרה וכיוון.¹²⁶ רבים נישאו והקימו משפחות, ובתוך שנה נולדו ילדים רבים. אליהם הצטרפו בזרם גדל ניצולים שברחו מהמזרח, בעיקר מפולין, קורבנות של הקומוניזם והאנטישמיות הפולנית.¹²⁷ הרפטריאנטים מברח"מ היו בעלי משפחות, ובהן גם ילדים צעירים. ב-1946 הגיעו פליטים מצ'כוסלובקיה, הונגריה ורומניה, בתוכם זוגות ומשפחות עם ילדים וזקנים.¹²⁸ כ-75% מיהודי פולין ששרדו מהמחנות היו בני המעמד הבינוני הנמוך: בעלי מלאכה, חנוונים וסוחרים,¹²⁹ והם היו לגורם הדומיננטי במחנות העקורים. רובם היו חילוניים. כ-81% מהם היו בני

¹²⁴ מיד לאחר השחרור היהודים היו עד 20% מכלל העקורים, אבל היוו את הבעיה העיקרית בשל הסבל במלחמה והאנטישמיות שנמשכה אחריה, ובעיקר בגין העובדה שלא היה להם לאן לחזור. לבסקי, שם, שם.

¹²⁵ כניסת ארגוני סעד יהודיים ובינלאומיים נאסרה מחשש למאבקי כוח בינם לבין הארגונים בנוגע לניהול המחנות. Brenner, *After the Holocaust*, 36.

¹²⁶ Avinoam, J. Patt, "Living in Landsberg, Dreaming of Deganiah: Jewish Displaced Youths and Zionism after the Holocaust, in *We Are Here: New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, edited by Avinoam J. Patt & Michael Berkowitz, (Detroit: Wayne State University Press, 2010), 103-104.

¹²⁷ Atina Grossmann, "Entangled Histories and Lost Memories, Jewish Survivors in Occupied Germany, 1945 - 49", in Avinoam J. Patt and Michael Berkowitz (editors), *We are Here*, (Detroit: Wayne University Press, 2010), 24. לבסקי, *לקראת חיים חדשים*, 1-2.

¹²⁸ בתחילת 1946 היו בשלושת אזורי הכיבוש בגרמניה ובברלין כ-70,000 עקורים יהודים, באוסטריה - 12,000 ובאיטליה 10,000. בסוף 1946 הגיע מספרם לכ-250,000, מתוכם 180,000 בגרמניה. באביב 1947 היו כ-250,000, בתוכם כ-190,000 במערב גרמניה. בנוסף היו גלי נדודים בין אוסטריה, גרמניה ואיטליה. בס"ה היו בשלוש הארצות כ-300,000 עקורים ופליטים יהודים. לבסקי, *לקראת חיים חדשים*, 24.

¹²⁹ לעומתם, רוב יהודי גרמניה שניצלו היו יהודים למחצה או מומרים, שהיו נשואים לאריים/ות או הסתתרו. 57% היו מעל גיל 45. כ-7400 היו בברלין, ומקרב הברלינאים רק 62 היו במחנות. רוב היהודים הגרמנים היו משכילים ובעלי מקצועות חופשיים. נטייתם להתבולל וגילם השפיעו על רצונם להישאר אחרי המלחמה בערים הגרמניות. שם, 18.

נוער (ביחוד כאלה שנראו בוגרים לגילם) וגברים צעירים, בגילאים 18 - 39, שהיו במצב בריאותי סביר, והצליחו לשרוד על אף עבודת הפרך במחנות כפיה.

החיים במחנות

מרכזי האיסוף והמחנות הזכירו מחנות ריכוז. העקורים שהו מאחורי גדרות תיל נעולים, בצריפים מהסוג ששהו בהם במחנות הריכוז וההשמדה ובצפיפות קשה, ביחד עם שומריהם לשעבר, משתפי פעולה ופשיסטים. בחודשים הראשונים היו התעללויות אנטישמיות קשות דבר שבשיגרה, כולל מצד החיילים והמפקדים של צבאות הכיבוש.¹³⁰ אחרי השנים של עבודת פרך היו ניצולים שסירבו לעבוד במחנות או מחוץ להם - בפרויקטים שנועדו לחזק את החברה והכלכלה הגרמניות.¹³¹ חלק מהעקורים, שהיו פוסט-טראומתיים, לא יכולים היו לשאת סמכות, והמשחררים - שלא הייתה להם שפה משותפת איתם ולא ניסו להבין את הטראומה שחוו - התייחסו אליהם בחוסר סבלנות וסובלנות. הם נחשבו בעיניהם בטלנים, פרימיטיבים, לא היגייניים, לא הגיוניים ותובענים.¹³²

מחמת המחסור במשאבים, העקורים המשיכו ללבוש מדי אסירים, ותנאי התברואה היו מחפירים.¹³³

¹³⁰ הנאצים לשעבר ששהו ביחד עם היהודים באותם מחנות גזלו מהם חבילות של הצלב האדום ו-"CARE" שנתרמו על ידי גופים נוצרים ויהודים בארה"ב, והתעללויות כמו חטיפת אוכל, אלימות קשה ומקרי אונס רווחו. חטר ישי, **הבריגדה**, 104; אחרי סיור בפלדפינג, אמר פאטון ש"אחרים (הריסון ושכמותו) מאמינים שהעקור הוא יצור אנושי, מה שהוא לא, במיוחד היהודים. אלה נחותים יותר מבהמות". Grossmann, *Jews, Germans and Allies*, 149.

¹³¹ לפי נתוני אונרר"א מפברואר 1947, לפחות מחצית מהעקורים עבדו בעבודות תחזוקה שונות במחנות, על אף אפשרויות התעסוקה המוגבלות. עירית קינן, **לא נרגע הרעב, ניצולי השואה ושליחי ארץ-ישראל, גרמניה 1945 – 1948**, (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ועם עובד, 1996), 136 - 137.

¹³² Stone, *The Liberation of the Camps*, 22; עכשיו, כאמור, התנהלה ההתעללות בחסות הצבא האמריקני, שכן בנוסף לאנטישמיות וגזענות של חלקם, למפקדים האמריקנים לא היה זמן, מספיק צוות ויכולת ולטפל במה שנעשה בתוך הבלוקים הלאומיים. המטלה - לסיים את הרפטריאציה לפני החורף - הייתה עצומה. הבלוקים היו מפוזרים על פני שטחים נרחבים ואוכלוסייתם השתנתה תכופות בגלל תהליכי הרפטריאציה. הם התרכזו במעקב אחרי מספר הנכנסים למחנה מדי יום אל מול מספר היוצאים ממנו. בנוסף, הם חשבו שאין זה תפקידם להתערב בנעשה בתוך המחנות, שכן שהתוקפים והמותקפים לא היו אזרחים אמריקנים, והפשעים - כולל אונס - בוצעו על אדמת גרמניה, שבה לא היו לשלטונות הצבא האמריקני סמכויות משפטיות. רוב העקורים היהודים לא היו מודעים לזכותם לסרב לרפטריאציה, ורשויות הצבאות איימו על כאלה שידעו וניסו לסרב, באובדן נתינות, אזרחות ואובדן מגורים ומזון. יהודים שחזרו אל בתייהם על מנת לחפש קרובים וברחו משנתקלו באנטישמיות ובפרעות במקומות מושבם המקוריים, וכאלה שסירבו לחזור לשמע חוויותיהם, הועלו בכוח על משאיות שהחזירו אותם, לפעמים שוב, אל מולדתם, ומשם ברחו בחזרה אל מחנות העקורים בגרמניה. חטר ישי, **הבריגדה**, 98 - 112; לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 80.

¹³³ Stone, *The Liberation of the Camps*, 22; מנקוביץ- **בין זיכרון לתקווה**, 59; קינן, **לא נרגע הרעב**, 47.

הקצאת המזון שקיבלו הייתה ההקצאה הדלה שניתנה לאויבי בעלות הברית שהמתינו לרפטריאציה, וזו לא אפשרה להם להתאושש.¹³⁴ גם משהובן שיש להקצות להם מנות מזון גדולות, עם בשר, חלב ושומנים - המחסור לא איפשר זאת. דרי המחנות ניסו לספק את כול צורכיהם בכוחות עצמם, כדי להימנע מהשתלבות בכלכלה הגרמנית,¹³⁵ והעדיפו להיעזר בה אד-הוק, כאשר עלה צורך. בין השאר, כדי לספק את צורכיהם הבסיסיים, עסקו במסחר בשוק השחור, שהיה חלק מהחיים באירופה של אחרי המלחמה.¹³⁶ וכך, עד השיפור המסוים שחל עם הגעת הסיוע העצום של הרבנים הצבאיים, השליחים וארגונים כגון הגיוינט והדסה, התנהלו העקורים נטולי עתיד וחסרי שליטה בגורלם ובחיי היומיום שלהם. העיבו עליהם זיכרון העבר הקרוב, שתנאי חייהם העכשוויים הדחדו, ניפוץ התקווה להתאחד עם משפחותיהם, שהחזיקה רבים מהם בחיים בזמן המלחמה, רגשות אשמה בגין העובדה ששרדו, תלישות רגשית ואיבוד עולם תרבותי שלם. קשיי תקשורת ותחבורה מנעו השגת מידע על משפחותיהם, ושלטונות הצבא סירבו לסייע להם לאתר קרובים. לכל אלה נוספה אכזבה עמוקה מהעולמות היהודי, הציוני והמערבי שלא חשו לעזרתם.¹³⁷

עם זאת, כ-2/3 מהניצולים העדיפו לחיות במחנות בזכות החום של חיי השיתוף, הסיוע של אונר"א, הגם שלא היה מספק, ובשל הרצון לצמצם קשרים עם החברה הגרמנית. השאר¹³⁸ בחרו לגור בערים

¹³⁴ ניצולי השואה שרוכזו במחנות לרפטריאציה, נחשבו לאויבי בעלות הברית בגלל השיוך הלאומי במחנות אלה, וקיבלו, כמו שכניהם מנת מזון יומית של 500-600 קלוריות, בעוד שבמחנות של נאמני בעלות הברית ההקצבה היומית ה הייתה 2000 קלוריות. חטר ישי, **הבריגדה**, 106.

¹³⁵ על פי לבסקי ומנקוביץ. זווית שונה, במחקרה של אטינה גרוסמן, מוצגת בהמשך.

¹³⁶ לכסף בגרמניה לא היה כל ערך, והכלכלה התבססה על סחר חליפין ושוק שחור. לצבא האמריקני היה כל מה שהצטרך ורצה, ולאוכלוסייתה הגרמנית לא היה כמעט דבר. בין שני אלה היו העקורים שהשתמשו בחלק מהקיצבה שקיבלו מאונר"א, מהגיוינט ומהצלב האדום כדי לרכוש את הדרוש להם ולשלם באמצעותם תמורת עבודה במחנות העקורים. מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 273 - 274.

¹³⁷ פרייברג בכנס פליטי השואה ב-23.6.45 במחנה פריימן-פלך-קזרנה: "היכן הייתם? שישה שבועות! ארבעים ושניים ימים! ארבעים ושניים לילות! עשרים וארבע שעות ביממה!... ציפינו לכם! כמהנו אליכם! חשבנו שתבואו מיד להוציאנו מכאן! לטפל בנו, לסעדנו, לרפאנו, להבריאנו... אך איש לא בא! אף אחד! עד היום!" חטר ישי, **הבריגדה**, 159 - 160; מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 57.

¹³⁸ על פי גרוסמן, מעל 20%. Grossmann, *Jews Germans and Allies*, 220.

חיילים יהודים ורבנים צבאיים אמריקנים, שחשפו את הזוועות של מחנות הריכוז כששיחררו אותם, שלחו מכתבים ודו"חות לארגונים יהודיים ולתקשורת האמריקנית על מצבם הקשה של הניצולים ועל המשך ההתעללות בהם במחנות, והדגישו צורך דחוף בהתערבות ובסיוע נרחב.¹⁴⁰ בזכות הלחץ, הנשיא טרומן שלח ב-7.1945 את ארל הריסון¹⁴¹ לסייר במחנות ולברר מהם צורכי חסרי הנתינות והעקורים, במיוחד היהודים; עד כמה שלטונות הצבא והארגונים הבינלאומיים מספקים את צורכי הפליטים, ולכן העקורים רוצים להגיע.¹⁴² בעקבות מפגשיו עם בכירים ציוניים וסיווריו במחנות הוציא הריסון בסוף אוגוסט 1945 דו"ח חמור ביותר. בין השאר, קבע כי,

עד עכשיו, הם [העקורים במחנות] 'שוחררו' יותר במובן הצבאי מאשר הלכה למעשה... הבעיות המיוחדות שלהם לא זכו עד כה לתשומת לב נראית לעין; לפיכך הם מרגישים שהם, שהיו באופנים כה רבים, הקורבנות העיקריים והנוראיים ביותר של הנאציזם, ננטשו על ידי משחרריהם... נראה שאנחנו מתייחסים אל היהודים כפי שהנאצים התייחסו אליהם, פרט לכך שאיננו משמידים אותם. הם שוהים במספרים גדולים במחנות ריכוז, תחת שמירה צבאית שלנו, שהחליפה את גדודי האס אס.¹⁴³

בדו"ח הציע הריסון להכיר ביהודים כקבוצה נפרדת בעלת צרכים משלה, לרכז אותם במחנות נפרדים (עכשיו, משגל הרפטריאציה התקרב לסיומו); להפקיע במידת הצורך מגורים מהאוכלוסיה המקומית לטובת היהודים הרוצים להתגורר מחוץ למחנות; לתת קדימות גדולה לטיפול בצורכי היהודים; להחיש את הגירתם (בעדיפות לארץ ישראל על פי בחירתם),¹⁴⁴ ולתמוך בדרישת הסוכנות היהודית להקצות 100,000 סרטיפיקטים לעליה לארץ ישראל.¹⁴⁵

¹³⁹ מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 33; עקורים אלה חיו חופשיים מאונרר"א, אבל המשיכו להיות מן על ידי הגיונט. רבים מהם נשארו רשומים כתושבי המחנות לצורך הקצבות המזון וכדי להבטיח לעצמם מקום מפלט למקרה הצורך. Grossmann, Ibid 220.

¹⁴⁰ מנקוביץ, שם, 63.

¹⁴¹ קודם לכן, הנציב העליון האמריקני לענייני הגירה ואזרחות ונציג ארה"ב בוועדה הבין ממשלתית לפליטים. Stone, *The Liberation of the Camps*, 131.

¹⁴² מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 69.

¹⁴³ Stone, *The Liberation of the Camps*, 131, 132.

¹⁴⁴ כדי להימנע מעימותים עם הבריטים, הריסון הקפיד לציין שארץ ישראל היא הפיתרון המועדף בשל שאיפתם המפורשת של הניצולים ומטעמים הומניטריים, לא בשל מניעים ציוניים. מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 70.

¹⁴⁵ מנקוביץ, שם, 73; 140 - 141; Grossmann, *Jews Germans and Allies*.

דו"ח הריסון חולל מהפך כביר בחיי העקורים באזור הכיבוש האמריקני.¹⁴⁶ מיד אחרי פרסומו, הורה טרומן לאייזנהאואר¹⁴⁷ לוודא שפעילות הצבא בשטח תשקף את עקרונות המדיניות הבינלאומית למחויבות הומניטרית. הפירוש המעשי היה שיפור של ממש בתנאי החיים במחנות, הקמת מחנות נפרדים ליהודים (דוגמת פלדפינג), שיפור התזונה, הסרת גדרות התיל והענקת חופש תנועה מסוים מחוץ למחנות. לחלק מן העקורים אף הותר להתגורר בבתי גרמנים מחוץ למחנות, והפיקוד הגבוה הוחלף בפיקוד אוהד.¹⁴⁸ אייזנהאואר סייר במחנות העקורים והורה לסלק מהם את המשמרות החמושים ולהחליפם בסידורי ביטחון פנימיים,¹⁴⁹ האחריות על ניהול המחנות הועברה מהצבא לידי אונרר"א והגיוינט, ונפתח משרד מרכזי לתיאום איתור נעדרים. בנוסף מונה יועץ לענייני יהודים,¹⁵⁰ ועליו הוטל ליצור ולשמר קשר רציף עם הריכוזים היהודיים בגרמניה, לטפל בבעיות שוטפות של המחנות, לעדכן בצורה סדירה את ראש המטה של אייזנהאואר, לייעץ לפיקוד העליון ולאונרר"א בשאלות מדיניות ולפקח על הארגונים היהודיים, שרצו לפעול באזור הכיבוש האמריקני. היועץ, ניידריך, הציע להרחיב את פעילות הגיוינט המתוכננת ולהקים חוות הכשרה נוספות, שינהלו בידי צוותים ארצישראליים בפיקוח הסוכנות היהודית.

עוצמות פנימיות

בתוך חודשים ספורים אחרי המלחמה התנהלו במחנות חיים מלאים ועשירים, שהמחישו בעליל את האחריות והיוזמה שנטלו מנהיגי הניצולים, בכוחות עצמם או בשיתוף עם מפקדים אוהדים של מחנות (לנדסברג ופלדפינג, לדוגמה).¹⁵¹ גם הרבנים הצבאיים האמריקנים והבריטים שהורשו להיכנס למחנות, סייעו רבות לניצולים.¹⁵² בשני האזורים פעלו ועדים מרכזיים. באזור האמריקני נבחר בקיץ

¹⁴⁶ גם מכיוון שהדו"ח נתפס כמה שהעניק ליהודים פעם ראשונה גושפנקה של קבוצה לאומית נפרדת. רבקה ברוט,

באזור האפור - הקאפו היהודי במשפט (רעננה : למדא - הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2019), 44.

¹⁴⁷ המפקד העליון של כוחות הברית בגרמניה.

¹⁴⁸ כולל הגנרל פאטון, שהיה אנטישמי בוטה. קיין, **לא נרגע הרעב**, 48 - 49.

מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 81.¹⁴⁹

¹⁵⁰ לתפקיד מונה הרב הצבאי יהודה ניידריך.

¹⁵¹ ד"ר ליאו סרול, קצין הרווחה של אונרר"א במחנה לנדסברג כתב אחרי כמה חודשי עבודה עם תושבי המחנה כי "לעקורים היהודים יש רצון כמעט כפייתי לחזור לחיים נורמאליים. המרץ והכישרון האצורים בהם הופגנו בצורה דרמטית בקהילות החיוניות שהקימו במחנות, חרף המשאבים החומריים הדלים והתנאים הסביבתיים הלא נורמליים הקיצוניים". מנקוביץ, שם, 33.

¹⁵² כשבוע לאחר השיחרור ארגן הרב הצבאי האמריקני שכטר תפילת שבת ב'אולם הספורט' של בוכנוולד. השתתפו בה למעלה מאלף ניצולים והיא הפכה ל"הפגנה גדולה של הזדהות יהודית בבוכנוולד". מנקוביץ, שם, 39.

1945 ועד מרכזי¹⁵³ שישב במינכן, אבל חלש על כל האזור מכיוון שהמחנות לא היו גדולים מאד. באזור הבריטי היה ועד מרכזי בברגן בלזן. בגלל גודל המחנה, עיקר עיסוקו היה במחנה עצמו. יחד עם זאת, כל אחד משני ועדים אלה ראה את עצמו כמייצג את כל הניצולים היהודים באזור 'שלו', וטיפל בסוגיות שנגעו לקבוצות אוכלוסיה שונות. לחברים בשני הוועדים היו קווים מאפיינים דומים למדי, שאפשרו את מנהיגותם, את קבלתם כמקור סמכות ואת הצלחתם בייזום והובלה של מיזמים ששיקמו את העקורים. מנהיגי הוועדים היו משכילים ובעלי רקע וניסיון בפעילות ארגונית וציונית לפני המלחמה.¹⁵⁴ הם היו כריזמטיים מאד, סמכותניים וצנטרליסטים.¹⁵⁵ לא בכדי שני הוועדים המרכזיים לא הצליחו לשתף פעולה¹⁵⁶ (מעבר לבעייה הפרקטית של מרחק, קשיי תחבורה ותקשורת). שני הוועדים נאבקו נמרצות בארגוני הסיוע, ברשויות הצבא, באונר"א (שהתעלמה מדרישותיהם) ובג'וינט - במאמץ לזכות בסמכות ובאחריות, לשמר את בלעדיותם בטיפול באזור 'שלהם', ולבטל את הסטיגמה של הניצולים כחלשים, פאסיביים, נגררים ונתמכים.¹⁵⁷

¹⁵³ עדה שייך, "מניצולים לאזרחים בוני אומה, על ההכשרה המקצועית במחנות העקורים בגרמניה", **מדור לדור**, כ"ז (2006), 223.

¹⁵⁴ נשים לא נשאו בשום תפקיד ציבורי במחנות ולא היו חלק מההנהגות בשני האזורים. בן גוריון, שהשתתף בקונגרס הראשון של העקורים היהודים ב-1946. תהה על כך, במיוחד בהתחשב בתפקידים המשמעותיים שמילאו נשים בתנועות ההתנגדות בגטאות ובמחתרות, והוסיף כי "בפלסטינה פגשתי נשים שלחמו בגטאות. הן גאוותנו הגדולה ביותר". גרוסמן מסבירה זאת בכך שלנשים היה תפקיד חשוב משלהן - לידה וגידול ילדים, בגיבוי הקהילה כולה. לידת ילדים נהייתה לחובה וזכות לאומית ואמירה פוליטית. אימהות עם עגלות צעדו בגאווה בראש הפגנות והתנוססו על פוסטרים ובשערי עלונים, ומשאבים רבים הושקעו בטיפול בריאותן ובריאות ילדיהן הרכים. Grossmann, *Jews Germans and Allies*, 200-203.

⁷⁹ יחד עם זאת, היו ביניהם גם משתפי פעולה עם הנאצים שפיתחו תיאבון לשררה. בפלדפינג, למשל, הוועד הזמני בחודשים האחרונים של 1945 הורכב "מקבוצה של אנשים חזקים שרובם שלטו גם במחנות הריכוז, ומצבם הגופני השפיר יותר אפשר להם לקחת את העניינים לידיים... נוכחותם של זקני המחנה [מחנה הריכוז, ח.ח.פ.], האחראים לבלוקים ומשטרת המחנה מהאסכולה הישנה הורגשה בחיי שארית הפליטה". מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 230.

¹⁵⁶ מה גם שהוועד באזור הבריטי לא הסכים למיצוב שיועד לו - כפיפות לוועד של האזור האמריקני. Brenner, *After the Holocaust*, 35.

¹⁵⁷ ב-1945. 6 הציעו הג'וינט ואו"ם (מפעל הצלה צרפתי של ילדים יהודים) להעביר ילדים ניצולים לשווייץ, אבל ההצעה נתקלה בסירוב של הוועד היהודי, והוקפאה. מנקוביץ, שם, 42. דבר דומה אירע עם הוועד המרכזי באזור הבריטי.

באזור הבריטי הוועד התנגד בהצלחה לתכנית שיוזמו מוסדות יהודיים בריטיים, בהסכמת רשויות הצבא ובמעורבות שלח עליית הנוער בפריז, להעביר בקיץ 1945 יתומים יהודים לבריטניה בטענה שהוא לבדו אחראי לילדיהם. לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 104.

אזור הכיבוש האמריקני

באזור זה היו 25 מחנות. הגדולים שבהם היו לנדסברג, פלדפינג ופרנוואלד, שאכלסו כל אחד כמה אלפי עקורים, והיו הכוח המניע מאחורי שארית הפליטה במאבקים לשיפור איכות חייהם, להקמת מחנות נפרדים ליהודים ולקבלת הכרה רשמית בזכותם לנהל את חייהם בעצמם. הדוגמאות הבאות ממחישות את העוצמות הפנימיות של יושבי המחנות.

בעיירה לנדסברג היה מחנה צבא גרמני, שהפך למחנה קליטה למשוררי דכאו. ב-10.1945 נערכו בחירות לוועד המחנה, ובמהרה הלכו בעקבותיו מחנות אחרים ובחרו לעצמם ועדים שהיו אחראים על כל תחומי החיים, כשאת המטלות ביצעו ניצולים בהתנדבות.¹⁵⁸ פלדפינג היה מחנה לשעבר של ה'היטלר יוגנד', שהפך למחנה קליטה לניצולי צעדת המוות באזור, היה למחנה היהודי היחידי באזור ביוזמת מפקדו, לויטננט אירווינג סמית,¹⁵⁹ ושימש השראה למחנות אחרים. בבוכנוואלד נבחר ועד מקומי - 'ועד יהודי לעזרה עצמית' - כשהוועדה הבינלאומית לפיקוח על ניהול המחנה סירבה לתת ליהודים ייצוג נפרד. בעזרת הרבנים הצבאיים האמריקנים, הוועד פרסם רשימה מעודכנת של ניצולי בוכנוואלד והוציא לאור את 'תחיית המתים', העיתון הראשון של ניצולי השואה בגרמניה המשוחררת.¹⁶⁰ כדי למצוא תעסוקה לעקורים, פעילי הוועד איתרו חווה, והקימו בה את 'קבוץ בוכנוואלד' שנועד לספק הכשרה גופנית ורוחנית לחיים עצמאיים בארץ ישראל, ולהפגין את סלידתם מפילנתרופיה ומהישענות על אחרים.¹⁶¹ מנזר סן אוטיליון, לא רחוק ממינכן, שהיה בית חולים של הסי"ס, הפך ביוזמת ניצולים לבית חולים יהודי ולאחד המרכזים הראשונים של התארגנות הניצולים.¹⁶² בתוך זמן קצר העקורים הבינו, כי לצורך מאבק יעיל יש לאחד את כל היהודים בגרמניה תחת הנהגה אחת, שתפעל לקידום העלייה לארץ ולהקמת מדינה יהודית.¹⁶³

¹⁵⁸ מנקוביץ, *בין זיכרון לתקווה*, 33.

¹⁵⁹ Michael Brenner, *After the Holocaust*, 84; Stone, *After the Liberation*, 85; Grossmann, *Jews, Germans and Allies*, 136.

¹⁶⁰ מנקוביץ, *בין זיכרון לתקווה*, 39.

¹⁶¹ מנקוביץ, שם, 42.

¹⁶² זלמן גרינברג, שלמד רפואה לפני המלחמה, וניצל כאשר מטוסים אמריקניים הפציצו את הרכבת בה הוסע עם אסירים אחרים מדכאו, נשלח אל ראש הכפר באזור להשיג עזרה לטיפול בפצועים, ומשורר, איים עליו בפעולת תגמול אמריקנית, וכך השיג אמבולנסים ואישור לאשפוז ניצולים יהודים בבית החולים. זה הפך לבית חולים בניהולו, וטיפל במאות ניצולים יהודים. שם, 43.

¹⁶³ מהיות ראשי הוועדים ציוניים בתפיסתם. שם, 54.

בסוף מאי 1945 נבחר באזור האמריקני ועד ציוני אזורי - "המזכירות הציונית במחנות העקורים על יד מינכן". הוועד יזם קבוצות תמיכה, סייע לארגן חיפושים אחרי קרובי משפחה, נאבק בלחצי הסובייטים והאמריקנים לרפטריאציה, התחיל - כתגובה ללחצים אלה - לרשום מועמדים לעליה לארץ ישראל, ופנה אל הוועד הפועל הציוני בירושלים בבקשה לקבל הנחיה של גוף ציוני רשמי.¹⁶⁴ ואכן, המשלחת הרשמית הראשונה של הבריגדה, בראשות אהרון חטר-ישי הגיעה ב-20.6.45, ואחרי יומיים נערך כינוס חגיגי לכבוד הגעתה - "הכינוס הראשון של ציוני בוואריה". השתתפו בו נציגי קבוצות ציוניות ממחנות באזור מינכן¹⁶⁵, ובסיומו יצאה הכרזה כי יש לחסל את הגלות באירופה ולעלות לארץ ישראל,¹⁶⁶ ולהטביע חותם על היישוב ועל העם היהודי כולו, על ידי בשורה של אחדות.¹⁶⁷

בכנס נוסף, ב-1.7.1945, שהשתתפו בו נציגים מכל רחבי בוואריה, נבחרה "התאחדות היהודים הניצולים באזור הכיבוש האמריקני של בווריה",¹⁶⁸ נוסחה חוקה ונבחרו מליאה שהורכבה מנציגי המחנות, מועצה לגיבוש מדיניות כוללת וועד פועל - הזרוע המבצעת לטיפול בצרכים דחופים, כגון רפטריאציה, טיפול רפואי, תזונה, ביגוד ומגורים. בסיום הכנס פנה הוועד אל בעלות הברית בדרישה לבטל את הספר הלבן ולפתוח את שערי ארץ ישראל לעליה בלתי מוגבלת, תוך הבעת הוקרה לניצחון בעלות הברית והדגשת התרומה היהודית למאמץ המלחמתי. בנוסף, הוועד ניסה, ללא הצלחה, לקבל הכרה רשמית של הצבא האמריקני, כנציגות החוקית של קבוצה לאומית נפרדת.

לדעת שליחי הבריגדה, הנסיבות הצדיקו יוזמה דרמטית למשיכת תשומת לב ציבורית, כדי ליצור לחץ ציבורי על בריטניה ולהעניק פרסום ואמינות לוועד בקרב קהילות הניצולים בגרמניה, והם לחצו על הוועד המרכזי להגביר את פעילותו.¹⁶⁹ הוחלט על ועידה, וזו נערכה ב-25.7.45. השתתפו בה 94 צירים שייצגו 40,000 יהודים מ-46 ריכוזים בגרמניה ובאוסטריה. הדרישות העיקריות שהועלו בה היו עליה חופשית ומיידית לארץ ישראל, ועד אז - הכנות לשהייה ממושכת בגרמניה על ידי ריכוז היהודים

¹⁶⁴ שם, 55.

¹⁶⁵ שם, 57.

¹⁶⁶ שם, 61.

¹⁶⁷ בניגוד לפלגנות ומאבקי הכוח של המפלגות והתנועות השונות.

¹⁶⁸ בגלל התנגדות הבונדיסטים ההתאחדות לא הוגדרה ציונית, אבל בחוקתה הוכנס סעיף שהבטיח שיתוף פעולה הדוק עם התנועה הציונית בבווריה. שם, 62.

¹⁶⁹ בריטניה הייתה ערב בחירות; ארל הריסון, שליחו של הנשיא טרומן סייר במחנות ביולי; הוועד הפועל הציוני עמד להתכנס בלונדון לראשונה מאז המלחמה והגוף המנהל של אונרר"א היה צפוי להתכנס. שם, 63.

במחנות נפרדים, עם אוטונומיה פנימית ואפשרות למתן חינוך והכשרה, כמו בקיבוץ בוכנוואלד; איסוף עדויות כדי להביא לדין פושעים נאציים, וקריאה לגרמניה לפצות את הקרבנות בגין נכויות ואובדן רכוש.¹⁷⁰ זמן קצר אחרי הוועידה פרשו מהוועד המרכזי במינכן נציגי ברגן בלזן ואוסטריה, והוא המשיך לייצג 18,000 ניצולים.

ב-1945.8 בחרה מועצת היהודים המשוחררים בבווריה ועד מרכזי חדש - גוף ציוני, שהיה מחויב לדאוג לכל הציבור באזור הכיבוש האמריקני. זה הקים בכוחות פנימיים מחלקות לכלכלה, חינוך ותרבות, הגירה ועלייה, בריאות, צרכי דת, ובהמשך - לשכה משפטית ומשרד מבקר. המסגרות הארגוניות והחברתיות שפיתח קיבצו את הניצולים, טיפלו בבעיותיהם וניסו לשקם גם נפשית ורגשית. הודות לפעילות זו הצליחו מחלקות אלה - בסיוע הארגונים הבינלאומיים - לקלוט בהצלחה את 175,000 היהודים שנהרו ממזרח אירופה אל אזור הכיבוש האמריקני כעבור שנה וחצי.

בביקורו של בן גוריון ב-1945.10 בגרמניה, כאורחו האישי של אייזנהאואר, הציע, בנוסף לדרישות לעיל, מתן כניסה חופשית של פליטים ממזרח גרמניה אל האזור האמריקני, ושליחת מורים ומדריכים מארץ ישראל. אייזנהאואר קיבל את ההצעות, ואף הסכים לשלוח מטוס מיוחד לא"י כדי להביאם לבוואריה, כך שזו תהפוך למרכז הכשרה של התנועה הציונית. הצעה נוספת של בן גוריון - לרכז את היהודים באזור אחד כדי למזער מגע עם האוכלוסיה המקומית - לא התקבלה.¹⁷¹

ב-1946.1 נבחר ועד חדש בהרכב כמעט זהה לישן, כדי לקבל לגיטימציה מחודשת והרחבה של תחומי אחריותו. הוטל עליו לגבש את המבנה הארגוני של שארית הפליטה, לפתח מגוון יוזמות חדשות, להקים נציגות פוליטית משותפת עם ברגן גלזן, להתוות תחומי אחריות לאלפי היהודים במינכן ביחד עם הקהילה היהודית שם, להתייעץ עם ועדי המחנות בסוגיות של יעילות והליכים דמוקרטיים, להסדיר שירותי הזנה ל-300 מורים מאונרר"א, להכין 15 חדרי כיתות לחינוך והכשרה מקצועית, והתפקיד הפוליטי החשוב ביותר - לארח בתחילת פברואר 1946 את נציגי הוועדה האנגלו-אמריקנית,¹⁷² שמונתה בעקבות פנייתו של טרומן אל אטלי להתיר עלייה של 100,000 ניצולים לארץ ישראל.¹⁷³ ואכן, אחרי סיורה, הוועדה המליצה להתיר עליה של 100,000 ניצולים לפלסטינה, אבל

¹⁷⁰ שם, 64.

¹⁷¹ שם, 83-84.

שם, 141-142.¹⁷²

¹⁷³ הוועדה נשלחה כדי לאמוד כמה עקורים אינם יכולים לחזור אל בתיהם, לבחון דרכים להקלת מצבם ולהעריך מה מספר המבקשים להגר לארץ ישראל לעומת מדינות אחרות. משימותיה הכילו בתוכן את הסתירה בין התפיסה הבריטית

התנתה זאת בכך שהמחתרת היהודית בפלסטינה תניח את נשקה - תנאי שביטל אותה מיניה וביה. בנוסף המליצה לחסל את המחנות היהודיים עד 1.1.47.

בשל ההחלטות הבלתי מעשיות, האופוריה הראשונית התחלפה בתסכול עמוק, אבל במחצית 1946 הצבא האמריקני הכיר בוועד המרכזי כנציגם הרשמי של היהודים בגרמניה הכבושה, ובכך זכתה שארית הפליטה בכוח להשפיע על המתרחש בגרמניה ובזירה הבינלאומית.¹⁷⁴ ככלל, במחצית השנייה של שנת 1946 הוועד התגלה בגדולתו. הוא קלט וטיפל ביעילות בגל גדול של "מסתננים" שברחו מפולין בעקבות הפוגרום בקיילצה, וסייע בשילוב הרפטריאנטים במסגרות שיצר.¹⁷⁵

בזירה הבינלאומית, הוועד ייצג את הפליטים מול צבא ארה"ב ואונרר"א, יצר קשר עם גופים יהודיים בינלאומיים כדי לעודד הגירה מהירה, והיה בקשר קבוע עם הצלב האדום הבינלאומי, הרשויות הגרמניות המקומיות וגופים יהודיים, שכניסתם למחנות הותרה כמה חודשים אחרי השיחרור. כמו כן הוועד אירח אורחים רבי השפעה מהעולם היהודי, כגון בן גוריון ונחום גולדמן. כל אותה עת, דרש שוב ושוב הכרה ביהודים כעם נפרד וריכוז העקורים במחנות נפרדים.¹⁷⁶ בנוסף, הוועד המרכזי לחץ על הצבא האמריקני¹⁷⁷ ועל אונרר"א להכיר בזכויות "המסתננים" ולבטל את ההבחנה בין "עקורים" (שהיו בעלי זכויות) ל"פליטים",¹⁷⁸ וביקר את הצבא בגין סירובו להפקיע רכוש גרמני לצורך הקלה על מצוקת הדיור של העקורים היהודים. כתוצאה ממאמציו, הפיקוד העליון העניק לכל הניצולים היהודיים בגרמניה זכויות שוות, ללא קשר למועד כניסתם לגרמניה או למקום הימצאם בזמן המלחמה.¹⁷⁹ בנוסף, יצאה פקודה חדשה לקלוט עוד אלפי עקורים באזור הכיבוש האמריקני. המחנות הורחבו כדי לקלוט עוד אלפי עקורים, הוכנו מרכזי קליטה חדשים במינכן והופקעו משקים חקלאיים כדי להתאימם לחוות הכשרה. מעבר לפעילות בתוך המחנות, הוועד התמקד גם בקשרים בין המחנות. בגלל המרחקים הגדולים בין אזורי הכיבוש וקשיי התחבורה והתקשורת, הוחלט כי הוועד יתמקד בענייני היהודים בבווריה, וכי קשרים עם ברגן בלזן, שבו הוקמה נציגות נפרדת, יתבססו על ביקורים

שרצתה להפריד בין בעית העקורים היהודים לבין שאלת ארץ ישראל, לבין התפיסה האמריקנית שראתה בהן מיקשה אחת. שם, 143.

¹⁷⁴ שם, 65.

שם, 151-152, 300.¹⁷⁵

¹⁷⁶ שם, 123.

¹⁷⁷ בעזרת מפקד הזירה לעניינים יהודיים, השופט סיימון ריפקינד

¹⁷⁸ שם, 127.

¹⁷⁹ לדוגמה, ברה"מ, או מחנות ריכוז. שם, 130, 131.

אזור הכיבוש הבריטי

באזור הכיבוש הבריטי היו 45 מחנות ומרכזי איסוף לעקורים, מרביתם קטנים מאוד. כאמור, המחנה הגדול ביותר היה ברגן-בלזן. בתוך 6 שבועות מהשיחרור, היהודים היו לגורם הדומיננטי במחנה. השנה הראשונה בברגן בלזן התאפיינה במחסור חמור במצרכי מזון ובמדיניות בריטית נוקשה, שמנעה כניסת סיוע יהודי למחנה, והגבילה פעילות של ארגונים שהייתה מיועדת ליהודים בלבד.¹⁸⁰ במחנה שרר כאוס: אנשים עזבו מרצון או מכפייה, וחזרו אחרי ניסיון כושל לשוב אל בתייהם, ואחרים התקבצו שם כששחררו ממחנות אחרים. מכיוון שברגן בלזן שימש גם מחנה המתנה ליהודי החליפין,¹⁸¹ היו בו די הרבה ילדים, עם הורה אחד או ללא הורים כלל. בניגוד למחנות אחרים, טרנספורטים שהגיעו ממחנות המוות עד הרגע האחרון של המלחמה הוסיפו לאוכלוסייתו נשים במספר גבוה וכ-500 ילדים.¹⁸² קבוצה גדולה של צעירים שהגיעו למחנה הריכוז זמן קצר לפני השיחרור, והיו, ככול הנראה, חברים בתנועות נוער בעירותיהם בפולין לפני המלחמה, יצרו במחנה העקורים אווירה ציונית תוססת עם שיחות ושירים בעברית, ארגנו את הניצולים המוותשים, והדביקו אותם באמונתם הציונית החזקה, שהעניקה תקווה והפיחה חיים בייאוש הכללי.¹⁸³

דו"ח הריסון לא חולל שינוי ביחס אל העקורים היהודים באזור הכיבוש הבריטי, אם כי ליחידת הסעד של יהודי בריטניה (JRU) ולמועצת החירום הרבנית מבריטניה ניתן אישור לפעול בתוכו.¹⁸⁴ רשויות הצבא הקימו שירות דואר לעקורים לצורכי תכתובת רשמית, ועובדי ארגוני הסעד שימשו בלדרים בלתי רשמיים לתכתובות פרטיות.¹⁸⁵ מספר העקורים הוגבל, ובדצמבר 1945 נסגרו גבולות האזור

¹⁸⁰ לבסקי, לקראת חיים חדשים, 137.

¹⁸¹ המחנה שימש בראשיתו, ב-1943, מחנה מעצר ליהודי חליפין, כלומר יהודים בעלי נתינות ארץ-ישראלית ויהודים בעלי רשיונות עלייה (סרטיפיקטים), או זכות לרשיונות עלייה, שהוחלפו בגרמנים שישבו בארץ-ישראל או במדינה אחרת באימפריה הבריטית.

¹⁸² שם, 48.

¹⁸³ "באמצע כל הזוועה הזאת... אין בפי מילה טובה מזו... החיים נמשכים, והאומץ והנחישות לחיות מציתים אש חיים אצל הקרבנות הצעירים". הרב לוי, רב צבאי ראשי ביחידת הצבא הבריטי ששחררה את ברגן בלזן מתאר את עשרת הימים הראשונים אחרי השיחרור. שם, 61.

¹⁸⁴ לבסקי, "ראשית חדשה", 184.

¹⁸⁵ תחבורה ציבורית גרמנית הופעלה, אף כי בצורה בלתי סדירה, רק במחצית השניה של 1946, והניצולים יכלו להרשות לעצמם להשתמש בה רק לעתים רחוקות. לבסקי, לקראת חיים חדשים, 150.

הבריטי בפני פליטים ועקורים נוספים. באותה תקופה פרסמו הבריטים תקנות מיוחדות לטיפול בקרבנות הנאצים, אבל אלה היו בגדר המלצות בלבד, ותנאי החיים הקשים נמשכו. יתרה מכך, העקורים הצטרכו להוכיח שהם ניצולים או שהשתתפו בפעילות אנטי נאצית, דבר שהיה בלתי אפשרי (או כמעט בלתי אפשרי) לביצוע.¹⁸⁶

במחצית 1946 העקורים הפולנים-נוצרים פונו, והמחנה היה ליהודי. ההגבלות שהבריטים הטילו הוסרו בהדרגה, וברגן בלזן הפך למרכז החיים היהודיים באזור הבריטי. אוכלוסייתו הורכבה בעיקרה מיהודים פולנים, בתוכם חסידים, וכ-3000 יהודים הונגרים, אורתודוקסים ברובם. אליהם הצטרפו ניצולים נוספים ממזרח אירופה, באמצעות ארגון "הבריחה", והתמהיל יצר אוכלוסיה בעלת מבנה דמוגרפי חברתי בריא, עם חיי חברה ותרבות תוססים.

שנה אחרי השיחרור עדיין חסר במחנה מזון איכותי במיגוון ובכמות מספקים, והנשים, הילדים והקשישים התקשו להבריא. הצילו את המצב הקצבות-המצרכים שחילקו אונרר"א, הג'וינט (לחולים, פועלים, נשים הרות או מיניקות וילדים), מועצת החירום (שחילקה תוספות נכבדות לצורכי דת, במיוחד מזון כשר) וחבילות אישיות שהגיעו מקרובים וממשפחות, מקהילות ומארגונים מאמצים. החבילות שהכילו מוצרי מזון, טיפוח, סדקית, סיגריות, כלי כתיבה וצעצועים שימשו גם אמצעי תשלום בסחר החליפין עם חיילי בנות הברית וגרמנים מהסביבה. באמצעותם רכשו יושבי המחנה בגדים, רהיטים, ציוד למטבח, מיכשור לעסקים ואפילו בעלי חיים למשקי עזר. במחנה התפתח מעמד חברתי גבוה - של הסוחרים (גם של השוק השחור) וכמה מהמנהיגים. חבריו התגוררו בבתים או בדירות מחוץ למחנה, והרב של עדת שארית ישראל אף נהנה ממכונית שרד ומשירותי נהג.¹⁸⁷

הוועד המרכזי ופועלו

שבועיים אחרי השיחרור כבר פעל בברגן בלזן ועד יהודי זמני, שנבחר כדי לקיים קשרים עם רשויות הצבא הבריטי. חברי הוועד היו ברובם משכילים ופעילים בקהילותיהם עוד לפני המלחמה, וייצגו מגוון רחב של דעות פוליטיות ועמדות דתיות. ההתארגנות, שהייתה ספונטנית, הובילה לצמיחת דור חדש של מנהיגים. כדי להתקבל כסמכות היהודית היחידה באזור, להתמודד ביעילות עם האנטישמיות והעוינות הבריטית כלפי לכידות יהודית, ומתוך הבנה שהמאבק לחופש עתיד להימשך זמן רב, הוועד בנה את עצמו כמעין ממשלה, דרש להיות שותף מלא בפעולות הארגונים היהודיים,

¹⁸⁶ שם, 43.

¹⁸⁷ שם, 140-141.

וייצג את הניצולים בסוגיות פוליטיות.¹⁸⁸ השתלטנות הריכוזית של הוועד גררה מחלוקות עם גורמים שונים במחנה, במיוחד עם קבוצה של כאלף יהודים חרדים, חברי אגודת ישראל, רובם הונגרים.¹⁸⁹ כמו באזור האמריקני, גם פה הוועד נאבק בגיוינט, שסיפק את רוב המצרכים.¹⁹⁰ הריכוזיות של הוועד ודרישותיו לעצמאות ולשליטה מוחלטת היקשו גם על שיתוף הפעולה עם ה-JRU בנושא אספקת הסיוע וחלוקתו.¹⁹¹

אולם, נחישות הוועד השתלמה, ובסופו של דבר, סמכותו הוכרה בכל האזור הבריטי, במיוחד בקשר בין מחנות העקורים והקהילות השונות, והארגונים האחרים התייחסו אל הוועד כשותף שווה בעשייה הדיפלומטית היהודית. את הגושפנקה לכך נתנה החלטת הקונגרס השני של שארית הפליטה ב-1947. להקים מערכת מינהלית שתדגיש את השותפות בין ברגן בלזן לקהילות היהודיות.¹⁹² מהקיץ של אותה שנה היה הוועד גם לחלק בלתי נפרד (סניף) של הקונגרס היהודי העולמי, כנציג של יהודי כל האזור הבריטי.

החיים במחנות - תחומי החיים השונים

משפחות וחיי אישות¹⁹³

התשוקה לחיים וליצירת חיים חדשים התבטאה בגל עצום של נישואין ולידות במחנות העקורים.

¹⁸⁸ לדוגמה: הוועד התנגד בהצלחה לתכנית שיזמו מוסדות יהודיים בריטיים, בהסכמת רשויות הצבא ובמעורבות שליוח עליית הנוער בפריז, להעביר בקיץ 1945 יתומים יהודים לבריטניה בטענה שהוא לבדו אחראי לילידיו. שם, 104.

¹⁸⁹ הוועד החילוני טען ששומרי ההלכה זוכים להעדפת מועצת החירום, ואלה טענו שהעקורים הציונים זוכים להעדפה. לדוגמה, בניית מקווה והסקתו בפחם, שהיה קשה להשגה, כאשר היה בו צורך לחימום מגורים הסכסוכים יושבו סופית רק בתחילת 1947, כאשר הוועד המרכזי זכה להכרה כשותף מלא בפעולותיהן של מועצת החירום וחטיבת הסיוע. שם-106.

¹⁹⁰ הוועד לקח לידי את הפיקוח על כל האספקה שהוכנסה למחנה ועל חלוקתה. אבל בעקבות דו"חות על ניהול לקוי, הגיוינט הקים מרכז הפצה בברמן. הוועד התעקש על נציג מטעמו, והגיע להסכמה עם הגיוינט על מעין אחריות משותפת לחלוקת האספקה במחנה ובכל הקהילות באזור הבריטי. השתתפות הוועד במחלקת הכלכלה לקהילות היוותה הוכחה למעמדו בזירה היהודית גרמנית, אף שהיה נעדר כוח אבסולוטי או מקורות מימון עצמיים. שם, 108.

¹⁹¹ אחרי מאבקים ממושכים הגיעו לפשרה: הוועד המרכזי הוכרז שותף מלא, אבל לא בלעדי, של ה-JRU בחלוקת המשאבים. לבסקי, "ראשית חדשה", 196.

¹⁹² כשהתנהל מו"מ עם מנהיגים יהודים מבריטניה ומאמריקה על האפשרות להפריד בין עניינים של יהודי גרמניה לבין עניינים של העקורים, יו"ר הוועד וסגנו לא אפשרו זאת. לבסקי, לקראת חיים חדשים, 118.

¹⁹³ טיפולם של הוועדים בשני האזורים בתחומי החיים השונים והתנהלות אנשי המחנות היו דומים מאוד. לפיכך הם מתוארים ביחד, עם הבחנות במקרי הצורך ודוגמאות מכל אחד מהאזורים.

בברגן בלזן לבדו נישאו בשנת 1946 1070 זוגות, תכופות בעקבות היכרות קצרה,¹⁹⁴ מתוך בדידות קשה,¹⁹⁵ מתוך ניסיון לפצות במעט על האובדן ועל הזמן האבוד, ומתוך רצון לחלוק את החיים עם בן/בת זוג שעבר חוויה דומה. על הלחץ להתחתן הוסיפו הרבנים ורשויות המחנות, כדרך להרגיע את המתירנות המינית ששררה במחנות העקורים.¹⁹⁶ הרבנים ועובדות סעד לא יכלו לרדת לעומק הטראומה שעברו הניצולים, במיוחד הנשים,¹⁹⁷ שנשאו עימן סודות זוועתיים, על אונס ואלימות מינית כלפיהן מצד גרמנים, פשיסטים מקומיים, חיילים רוסים משחררים, פרטיזנים, אנשים שסייעו להן להינצל ואפילו עמיתים.¹⁹⁸ במקום אמפתיה וחמלה - הם ביקרו.¹⁹⁹

בעקבות החתונות היה גל ילודה גדול. בברגן בלזן לבדה היה הבייבי-בום הגדול בהיסטוריה - עד 1948 נולדו במחנה 1000 תינוקות, ועד חיסולו, בקיץ 1950, נולדו בו כ-2000 ילדים. סקר של הגוינט בתחילת 1946 תיעד 750 לידות בכל חודש באזור האמריקני,²⁰⁰ ועל פי דו"ח של הגוינט מ-30.10.1948, מכלל 3419 עקורים בפורנוואלד, היו 194 תינוקות בני פחות משנה ו-191 ילדים ונוער בני 7 עד 17,

¹⁹⁴ Stone, *The Liberation of the Camps*, 167; Michal Eisikowitz, "The Brides of Bergen-Belsen" ¹⁹⁴

¹⁹⁵ כפי שהסביר אחד מבני הזוג שנישאו, "כולם רצו להרגיש שוב מחוברים לעולם שהיה פעם". Stone, *Ibid*, 169; "הצורך היה לא רק להביא ילדים לעולם במקום אלה שנרצחו, אלא גם לאהוב ולהיאהב". Grossmann, *Jews, Germans and Allies*, 186

¹⁹⁶ גרוסמן תיארה את המתירנות המינית בצורה עניינית. החוקרים הישראלים שאל מחקריהם התייחסתי, התעלמו מהפן הזה. בדיווחי עובדות הרווחה היהודיות מצוינת רק התנהגות חריגה של נשים. יתכן שחופש מיני גברי התקבל בהבנה כהתנהגות נורמטיבית, ולכן לא צוין. *Ibid*, 187.

¹⁹⁷ מיד לאחר השיחרור, דיווחו רבנים צבאיים ועובדות של ארגוני סעד יהודיים כי נשים ונערות רבות נהגו בפריצות חסרת מעצורים, שהם פירשו כצורך נואש של נשים ונערות שנשארו לבד בעולם, לחיבה ולשיכחה, אותן יכלו להשיג באמצעי היחידי שעמד לרשותן - המין. יתרה מכך, הרבנים התקשו לקבל ולהכיל את העובדה שמין פונקציונלי - מין תמורת הצלה - היה לעתים האמצעי להישרדות במלחמה.

¹⁹⁸ "סיום המלחמה והשחרור מהמחנות לא הביאו עימו סוף לפגיעות המיניות... בחפזונם ליהנות מפירות הכיבוש, רבים מהמשחררים מיהרו לאנוס כל אישה שנקרתה בדרכם..." נערות יהודיות ששרדו את המלחמה היו נתונות לאיום של פגיעה מינית, גם מצד גברים יהודים, שראו בניצולות לא רק מושא לחמלה וסיוע אלא גם הזדמנות מינית. אסתר דרור / רות לין, **איך קרה ששרדת** (בני-ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2016), 68-69; בסיפוריהם של הניצולים והניצולות עולה כי "הזמינות האירוטית נהייתה במחנה מטבע בעל ערך ללא שיעור, אשר בתמורה לו ניתן היה להשיג הזדמנות לשרוד". שם, 73.

¹⁹⁹ גם מנקוביץ מתייחס לכך במשפט אחד בלבד, "...אחרים בחרו לברוח להתפרקות ניהילסטית". מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 219.

²⁰⁰ Grossmann, *Jews, Germans and Allies*, 188

ומתוך 1132 הנשים במחנה, 93 היו הרות.²⁰¹ מעבר לנימוק של ניצולים עצמם - של הדחף טבעי לחיות, ליצור סוג של נורמליות, ומתוך רצון לנקום בגרמנים,²⁰² נשים רצו לוודא שאינן עקרות בעקבות החיים והניסויים במחנות הריכוז,²⁰³ וקיוו שתינוק יחזק את התא המשפחתי החדש, ייתן משמעות לחייהן וישקף חזרה לחיים, המשכיות ושימור המורשת המשפחתית.²⁰⁴

לצד מספר הלידות הגדול, נשים רבות עברו הפלות בלתי חוקיות, במיוחד מיד אחרי השיחרור. ההפלות עלו למודעות הציבורית בעקיפין, כאשר נשים טענו בפני הוועדה האנגלו-אמריקנית שעברו הפלות כדי שלא ללדת על אדמת גרמניה, כאות לנחישותן להגר לארץ ישראל. הסיבות היו רחבות ועמוקות יותר. מחמת מחסור באמצעי מניעה ובידע בענייני מין, נשים רבות שנאנסו או נהגו במתירנות מינית הרו, והרגישו אבודות, ולעתים העדיפו שלא ללדת את פרי היחסים האלה. היו נשים שהרגישו, שאחרי מה שעברו הן לא תהיינה מסוגלות לגדל ילד, וחששו כי הטראומה שעברו תשליך על מצבם הנפשי של הילדים.²⁰⁵ על הרתיעה הוסיפה העובדה שמיילדות רבות היו גרמניות, שהחיו את זכר הניסויים במחנות הריכוז. הרבנים וצוותי הרפואה לא הקלו על המצב. הרבנים גינו הפלות ועודדו נישואין ולידות מהמניע הדתי, אבל גם מכיוון שראו בילודה נרחבת חלק מהאחריות הקולקטיבית של שארית הפליטה לפצות על מיליון הילדים שנרצחו בשואה, ומכיוון שהאמינו ברמה האישית, שהילדים שייוולדו ייתנו טעם לחיי הנשים.²⁰⁶

הנישואין באמת שיפרו את מצבם הנפשי של העקורים, אבל חוסר הניסיון המיני והחברתי עורר גם

²⁰¹ Stone, *The Liberation of the Camps*, 169; ב-1946 שיעור הלידות במחנות העקורים היה 29 ל-1000, בעוד שבאוכלוסיה הגרמנית עמד השיעור על 7.6 לאלף. ב-1947 עמד שיעור הלידות בקרב היהודים בכל גרמניה על 50.2 לאלף, לעומת 7.6 לאלף אצל הגרמנים. כעשירית מכל הלידות בבואריה היו בקרב העקורים, ושיעור הפוריות של נשים "זרות" היה פי 2.5 מזה של נשים גרמניות. גם שיעור התמותה בגיל הרך בקרב היהודים היה נמוך בהרבה - 1.66% לעומת 8.55% באוכלוסיה הגרמנית. Grossmann, *Ibid*, 215.

²⁰² Avinoam Patt, J. & Michael Berkowitz, Introduction to *We Are Here: New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, edited by Avinoam J. Patt & Michael Berkowitz, (Detroit: Wayne State University Press, 2010), 3.

²⁰³ עד כדי כך שרופאים התריעו כנגד שימוש-היתר בהורמונים שנלקחו להחזרת הפוריות.

²⁰⁴ על ידי מתן שמות הורים וקרובים שניספו.

²⁰⁵ בעדות שנתנה ניצולה היא סיפרה ששכנעה את בעלה שלא להוליד ילדים. "חששתי שהילדים שלי לא יהיו נורמאלים. פחדתי שמה שאני עברתי אעביר לילדים". Grossmann, *Jews, Germans and Allies*, 191.

²⁰⁶ מייג'ור היימוט, מפקד מחנה העקורים לנדסברג, שם לב ש"אנשי המחנה מתייחסים בשלילה לאמצעי מניעה. הם מאמינים שחובתו של כל אחד להוליד מספר ילדים גבוה ככול שניתן, כדי להגדיל את הקהילה היהודית. Ibid, 193.

קשיים וחוסר ביטחון.²⁰⁷ מספר ההריונות והתינוקות הגבוה הציב בפני הרשויות אתגר כבד משקל. רבות מהאמהות הטריות היו צעירות מאד וטרם הבראו לגמרי, היו בהן נשים בתת-משקל וכאלה שהתקשו להניק, ומאידך שרר מחסור חמור במזון לתינוקות. לרבות לא היה ניסיון בגידול ילדים ובניהול משק בית, ולא הייתה להן מעטפת תומכת ומלמדת. ובמעין מעגל קסמים, עקב המצב הנפשי הרעוע אצל חלק מהנשים, היו שלא נענו להזמנה לבצע מעקב רפואי אחרי ההריון ובראשית חיי התינוקות.

שירותי בריאות והיגיינה

באזור הכיבוש האמריקני החלו לפעול שירותי בריאות של העקורים לפני תום המלחמה. ב-28.4.1945 התחיל ד"ר זלמן גרינברג לנהל את בית החולים בסט אוטיליין וגייס עשרות רופאים ואחיות גרמנים לטיפול בניצולים היהודים.²⁰⁸ בברגן בלזן הקים הוועד המרכזי מחלקת בריאות, כדי לאפשר טיפול של אנשי רפואה יהודיים בניצולים היהודים בכל רחבי האזור הבריטי. את השירותים ומוסדות הבריאות מימנו הג'וינט וחטיבת הסיוע, אבל כוח האדם המקצועי הספיק רק לטיפול בצורכי המחנה עצמו. במחנה הוקם גם בית חולים, וזה טיפל, החל מ-8.1946 בתושבי המחנה, ומסוף 1947 טופלו בו יהודים מכל האזור הבריטי. בנוסף הוקמו בברגן בלזן מרפאת שיניים ומעבדה לשיניים תותבות במימון אורט, ונערך מבצע גדול לגילוי שחפת.²⁰⁹ המחלקה הרפואית של הוועד המרכזי במינכן הקימה, בעזרת שליחות ומחלקת הבריאות של הג'וינט, ועד נכים, שטיפל בשיקומם על ידי התאמת פרוטוזות ומכשירים אורטופדיים אחרים. במקביל ניסו לשקם אותם מקצועית בעזרת 'אורט', אך ללא הצלחה רבה.²¹⁰ בנוסף היו בתי החלמה לילדים. האחד בהמבורג, והשני בלינבורג (בעיקר לילדים מבתיים דתיים), והג'וינט, חטיבת הסיוע והוועד המרכזי פתחו בתחילת 1947 בית החלמה בבאד הרצבורג. הצוות הרפואי, עובדות סוציאליות, רשויות המחנות ועובדי הג'וינט ואונרר"א דאגו לטיפול רפואי שוטף, ניהול מעקבים סדירים של הריון והתפתחות תינוקות עד גיל חצי שנה, והיה מעקב שחפת

²⁰⁷ Ibid, 187.

²⁰⁸ גרינברג, רופא מתמחה, אסיר מדכאו, ניצל כאשר מטוסים אמריקניים הפציצו את הרכבת בה הוסע עם אסירים אחרים מדכאו. הוא נשלח אל ראש הכפר באזור להשיג עזרה לטיפול בפצועים, ומשסורב, איים עליו בפעולת תגמול אמריקנית, וכך השיג אמבולנסים ואישור לאשפוז ניצולים יהודים בבית החולים. זה הפך לבית חולים בניהולו, וטיפל במאות ניצולים יהודים. מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 43; Grossmann, Ibid, 136.

²⁰⁹ לבסקי, **לקראת חיים חדשים** - 109.

²¹⁰ קינן, **לא נרגע הרעב**, 134.

מסודר.²¹¹ יחד עם זאת, על פי עדויות של ניצולות ועובדים של הגיוינט, במקרים רבים מידע וטיפול רפואי לא היו זמינים ונגישים בכל המחנות, או לא במידה מספקת.

על היגיינה היה קשה לשמור בתנאים הפיזיים של המחנות. אנשי הוועדים לחצו על התושבים לשמור על היגיינה וניקיון, בין השאר מחשש שהזנחה תפגום בהתרשמות אורחים בעלי השפעה, ותחבל באפשרויות העליה. הם הקימו 'משטרות היגיינה' שהפיצו עלונים, והפעילו פקחים שערכו סיורים דקדקניים, פיתו את התושבים לשתף פעולה באמצעות סיגירות (מטבע עובר לסוחר בשוק השחור), אימום במשפטים והפעילו לחץ מאסיבי על התושבים, עד כי אפילו עובדי אונרר"א טענו שהוא מופרז ובלתי ישים.²¹² בסופו של דבר נאלצו להעסיק גם עובדי ניקיון ושרברים גרמניים.

דת והממסד הדתי

הטקסים היהודיים שנחגגו עיגנו את רוב העקורים בשיגרה מוכרת ומנחמת, אם כי רק החרדים שמרו בקפידה על אורח חיים דתי. במהרה נוצרו מאבקי כוח בין הזרמים השונים של היהדות.²¹³ בלנדסברג, לדוגמה, היו חיכוכים בלתי פוסקים בין הרוב, שמנה כ-4000 חילוניים, לבין המיעוט שמנה כ-1500 דתיים. בסופו של דבר הדתיים 'ניצחו' בדרישתם שהשבת תישמר בכל המחנה.²¹⁴ החיים הדתיים נוהלו בידי רבנים ניצולים, רובם מהונגריה וסלובקיה. אלה נהנו מתמיכת הרבנים הצבאיים האמריקניים שהגיעו לגרמניה ביחד עם צבאות בעלות הברית. רבנויות ובתי דין רבניים הוקמו בשני אזורי הכיבוש. משימתם הראשונה של הרבנים אחרי השיחרור הייתה לקבור את המתים ולספק סעד ריגשי לחולים ולחלשים, לתת היתרי-נישואין - משימה שהייתה קשה במיוחד, כאשר בני/בנות זוג של אנשים שנעלמו ללא תיעוד רצו להינשא שוב - ולאמת גיור במקרים של נישואי תערובת. הם גם קידמו בניית מקוואות, השגחו על שחיטה כשרה וביצעו טקסי ברית מילה.²¹⁵ בבדיקה במחנות העקורים ב-1946, נמצאו באזור האמריקני 4 ישיבות, 18 רבנים, 16 בתי-מטבחים כשרים ו-4 מוהלים. במחצית 1947 רשויות הצבא הכירו ברב של ברגן בלזן כרב הראשי של האזור הבריטי, והרבנות ניסתה להשליט

²¹¹ אלה נערכו בשיטת המקל והגור: הבטחה להגירה מהירה לישראל לנבדקות, ואיום בדחיית הגירה מסיבות רפואיות לאלה שיסרבו. Grossmann, *Jews Germans and Allies*, 203.

²¹² מסעות השיווק הזכירו במעט את מסעות ההסברה לקידום הרפואה החברתית של גרמניה בשנות העשרים והשלושים ואת אוצר המלים של מחנות הריכוז הנאציים. Ibid.

²¹³ גם אלה סימנו סוג של חזרה לנורמליות ולשיגרה מוכרת.

²¹⁴ Stone, *The Liberation*, 166 ; Brenner, *After the Holocaust*, 23.

²¹⁵ בברגן בלזן לבדו נערכו עד 1947 כ-500 טקסי מילה, ולמרכז האיסוף בעיר רגנסבורג התיירו לבצע שחיטה כשרה בבתי מטבחים עירוניים החל מדצמבר 1945. Brenner, Ibid, 26.

את שמירת ההלכה בחיים הציבוריים במחנה. על כוחה ומקומה כרבנות הראשית של האזור הבריטי העידו הצעותיה שהתקבלו במהלך הקונגרס השני.²¹⁶

הנצחת זכר השואה - הוועדות ההיסטוריות

מיד לאחר השיחרור התחילו הניצולים, בהנהגת הוועדים, לתעד את זוועות השואה כדי שהחורבן והנספים לא יישכחו, וכדי שהחומר שייאסף ישמש מאגר מידע להיסטוריונים.²¹⁷ הוועדים המרכזיים בשני האזורים הקימו ועדות היסטוריות מרכזיות, שהיו אלמנט משמעותי בחיי-המחנות.²¹⁸ אליהן היו מסונפות ועדות אזוריות ומקומיות. על אף התנגדות מצד הניצולים, ומה שחוו כהתנכרות וזלזול מצד הנהגת המחנות,²¹⁹ חברי הוועדות, שראו בעבודתם שליחות קדושה, אספו בשיטתיות דו"חות של ניצולים, הפיצו חוזרים שהגיעו מהוועדים המרכזיים, עמלו לאתר נכסים תרבותיים של קהילות שנחרבו ואספו חומר ארכיוני בעל עניין יהודי, כמו יצירות ספרות ואמנות, קריקטורות ושירים פופולאריים מתקופת המלחמה, כמו גם עיתונים, כתבי עת, כרזות וחומר מודפס של שארית הפליטה. מסמכים אלה נשמרו בארכיון המכון המדעי היהודי יו"א,²²⁰ והועברו בהמשך אל יד ושם בירושלים.²²¹ משימות נוספות של הוועדות היו לעודד ניצולים לתת עדות בבתי משפט לפושעי מלחמה ולהקים - בעזרת הרבנים הצבאיים - שירות לחיפוש קרובים. כמו כן הועד בברגן בלזן הקים מחלקה

²¹⁶ לבסקי, לקראת חיים חדשים, 110 - 111.

²¹⁷ מ"י פיינגבאום, הרוח החיה מאחורי הוועדות, היה משוכנע כי ללא מאמץ שיטתי ומתואם של תיעוד לא יישאר כל זכר לחורבן שהמיטו הנאצים על יהדות אירופה. בנוסף, הייתה לו מטרה מדינית. הוא קיווה שהוועדה ההיסטורית המרכזית תהיה "מכשיר שיעזרו בו... ארגונים יהודיים הלוחמים על המחר שלנו בזירה הבין-לאומית". מנקוביץ, בין זיכרון לתקווה, 242 - 243.

²¹⁸ הוועדה הראשונה הוקמה בברגן בלזן ב-10.10.45, אבל הוועדות באזור האמריקני (המרכזית הוקמה ב-28.11.45) היו גדולות ופעילות יותר. Laura Jockush, "A folk Monument to our Destruction and Heroism: Jewish Historical Commissions in the Displaced Persons Camps of Germany, Austria and Italy", in *We Are Here: New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, edited by Avinoam J. Patt & Michael Berkowitz, (Detroit: Wayne State University Press, 2010), 31.

²¹⁹ Ibid, 57.

²²⁰ יידישער וויסענשאפטליכער אינסטיטוט - YIVO

²²¹ קפלן ופיינגבאום, הרוח החיה והמקצועית של הוועדות קיוו להמשיך את מחקריהם במסגרת יד ושם לאחר עלייתם לישראל, אבל לדעתו של בנציון דינור, מנהלו הראשון של יד ושם הם לא היו אקדמאיים מספיק. וכך, על אף שלא זכו לקרדיט שקיוו לו, החומר שאספו היה לגרעין הארכיון של יד ושם. בנוסף, העדויות שאספו היו להיסטוריוגרפיה נראטיבית שהקדימה את זמנה. Jockush, "A Folk Monument", 59 - 60.

משפטית כדי לעזור לניצולים בענייני החזרת רכוש ופיצויים.²²² בקיץ 1946 הוועדה ההיסטורית של האזור האמריקני הוציאה שלושה גליונות של כתב-עת, 'פון לאצטא חורבן' (מהחורבן האחרון) שקיבץ תיעוד רב ומקיף של עדויות אישיות, תוך שמירה על נימה עניינית ולא שיפוטית. כתב העת הגיע לתפוצה של 12,000 עותקים.²²³ בסך הכול, הוועדות שימרו 2500 עדויות²²⁴ ולמעלה מ-1000 צילומים, לצד נתונים סטטיסטיים וסיפורים עממיים. בנוסף, הוועדות קיימו הכשרות מיוחדות שנועדו ללמד אנשים לראיין ילדים תוך המעטה בגרימת סבל נפשי.²²⁵ הוועדה ההיסטורית במינכן פוזרה רשמית בינואר 1949, ובחודשים הבאים נסגרו הוועדות באזור הבריטי, בווינה ובאיטליה, כאשר החומר שאספו הועבר לארץ ישראל והפעילים עלו ארצה.²²⁶

תרבות

ארגוני הסעד והרווחה עודדו ומימנו יצירה תרבותית ככלי לשיקום נפשי, בילוי זמן וחינוך.²²⁷ בכיכר המרכזית של ברגן בלזן (כיכר החירות) התקיימה פעילות ציבורית: מסיבות, הפגנות, מצעדים ועצרות בימי החגים הלאומיים ובימי הזיכרון. בתיאטרון נערכו סדרות הרצאות של מורים ומבקרים וסמינרים ביוזמת האוניברסיטה העממית ובקולנוע הוקרנו סרטים שהביאו הגוינט ואונרר"א, או הגוינט הפיק בהשתתפות יושבי המחנה.²²⁸ ב-1946 יזם הוועד הקמת ספרייה ציבורית. היו בה כ-5000 ספרים ועיתונים ונערכו בה ערבי קריאה, הרצאות וכו', והיא התפתחה לרשת ספריות ניידות בכל האזור הבריטי. בנוסף יזם הוועד טיולים ופיקניקים וביקורים באופרה בהאנובר, והקיבוצים ארגנו מסיבות ונשפים ומסיבות ליל שבת, בהתאם לקווים האידיאולוגיים שלהם.

בהמשך למסורת העשירה של תיאטרון בעולם היהודי שלפני המלחמה, ששפע קומדיות, הוקמו

²²² לבסקי, לקראת חיים חדשים, 114.

²²³ מנקוביץ, בין זיכרון לתקווה, 247; לפי יוקוש, לכתב העת היו 10 גליונות, שהגיעו במצטבר למעל 1000 עמודים, והופצו בכעשרת אלפים עותקים. Jockush, "A Folk Monument", 51.

²²⁴ על פי גרוסמן 3500 עדויות. Grossmann, *Jews, Germans and Allies*, 197.

²²⁵ Brenner, *After the Holocaust*, 27-28.

²²⁶ Jockush, "A Folk Monument", 59.

²²⁷ שכוון במיוחד לנוער שבשל שנות המלחמה לא נחשף כמעט - או בכלל - לתרבות היהודית. פלורסהיים, "תאטרון היידיש", 100.

²²⁸ לבסקי, לקראת חיים חדשים, 154.

במחנות העקורים ובערים עם אוכלוסיות של עקורים יהודים תיאטראות ידיים.²²⁹ בשנים 1945 - 1949 פעלו במחנות כ-60 קבוצות תיאטרון, עם שחקנים מקצועיים וחובבים. אלו יצאו למסעות הופעות מחוץ למחנות ומחוץ לגרמניה.²³⁰ חלק מהמחזות שהועלו שיקפו את האירועים הטראגיים של שנות המלחמה ושימשו מנגנון להתמודדות רגשית עם הטראומה,²³¹ תוך השתתפות פעילה של הקהל, אבל הועלו גם מחזות מהווי החיים בעיירות היהודיות ומהקלאסיקה היהודית, עם מקום רב לקומדיות.²³²

בברגן בלזון הפעילה מחלקת התרבות של הוועד המרכזי, בשיתוף עם אמנים מיושבי המחנה, כמה קבוצות תיאטרון על פי מוצא, השקפות פוליטיות או השתייכות דתית: 'תיאטרון אסירי מחנות הריכוז', 'בימת הפועלים היהודים' של פועלי ציון, עם מחזות בעלי מסר סוציאליסטי מובהק, ו'להקת החובבים' של אגודת ישראל והמזרחי, וה'קאצעט תעאטער' (תיאטרון המחנה) של ברגן בלזון, שפעל

²²⁹ הפעילות אחרי המלחמה הייתה המשך טבעי של הפעילות התרבותית הענפה בגיטאות ובמחנות. "התיאטרון בגטו וילנה; תיאטרונים, קברטים, אופרות ותזמורות בגטו טרזין; תזמורת הנשים באושוויץ; זמרי הרחוב והקברטים בגטו ורשה ולודז'; והקונצרטים, ההרצאות, האופרות בצריפים, בעליות הגג ובחצרות, שלאחר יום עבודה מתיש לא פסקו. והיה גם תיאטרון הגמדים של משפחת אוביץ מטרנסילבניה, שזכה לפופולאריות ברחבי אירופה, אך בני המשפחה נבחרו כאובייקטים לניסויים השטניים של מנגלה.

שיאה של הדרמה המקאברית התרחשה בטרזין, כאשר הנאצים החליטו לצלם סרט תעמולה עבור הצלב האדום, אשר יציג את טרזין כ"עיר לדוגמא" שהפיהרר מעניק ליהודים, עיר שבה מתנהלים לכאורה חיי תרבות תוססים. קורט גרון, מבכירי שחקני ובימאי התיאטרון והקולנוע בברלין ואמסטרדם, "הוזמן" לביים את הסרט. בתום הצילומים נשלח גם הוא, יחד עם "שחקניו" מהמחנה, לאושוויץ.

המנצח רפאל שכטר קיים בטרזין תזמורת ומקהלה עם 160 משתתפים, אשר הופיעו עם "הרקוויאם" של ורדי. המקהלה הלכה והידלדלה עד ל-30 איש בטרם נשלחו כולם למשרפות. היצירה שימשה להם אמצעי של תקווה, קיום, התרסה ומרד". אירינה בוקובה, "תיאטרון יהודי למרות הכול", מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל, נדלה 3.3.2020.

²³⁰ קבוצת התיאטרון של פורנוואלד זכתה לפופולאריות רבה, וקבוצת התיאטרון "מיט" שפעלה באזור האמריקני, נדדה בין המחנות והופיעה במצטבר בפני 400,000 צופים. פלורסהיים, "תאטרון היידיש", 93, 95-96.

²³¹ קבוצת התיאטרון של לנדסברג העלתה מחזות כמו 'קידוש השם' ו'זכור' ו'התיאטרון היהודי של מינכן' הציג את המחזה 'אני חי', שתיאר את הייסורים במחנות הריכוז. המחזה נפתח ב"מחנה איסוף בבית קברות" ומתאר בריחה של אסירים יהודים והצטרפותם אל הפרטיזנים. ניצולים יהודים שיחקו אנשי אס-אס, פקידי גסטפו, שומרי מחנה אוקראינים וקאפו יהודים. Brenner, Ibid, 28.

²³² ה'קאצעט תעאטער' בברגן בלזון, לדוגמה, העלה בספטמבר 1945 מחזה מאת שלום עליכם. המחזה אולתר במידה רבה. הבמאי, סמי פדר, נזכר אחרי שנים: "לא היה לנו ספר, לא פסנתר, לא תווים. אבל לא יכולנו לחכות שיגיעו מבחוץ. היה צורך להעלות מחזה והיה קהל להוט... מישוה זכר חלקים מהמחזה, מישוה זכר שיר... עקורים הלכו ברגל קילומטרים רבים כדי לצפות בהצגה אחרי כל כך הרבה שנים... הקהל מחא כפיים, צחק ובכה." Brenner, *After the Holocaust*, 28-29; פלורסהיים, שם, 105-106.

כשנתיים, נתן הופעות אורח במחנות ובערים אחרות בגרמניה, כמו גם בצרפת ובלגיה, שוודיה, אנגליה ובצרפת.²³³

מוזיקה הייתה משמעותית מאד במחנות העקורים באזור האמריקני. כזכור, כ-3 שבועות אחרי תום המלחמה נערך בסן אוטיליין קונצרט שיחרור בהשתתפות כ-800 ניצולים מהאזור. במחנות הגדולים יותר, מוזיקאים ניצולים הקימו תזמורות ונערכו קונצרטים סדירים. במחנות קטנים יותר, דוגמת נוינבורג וורם וואלד בבואריה, ניסו, בהצלחה מועטה, ליצור אשליה של חיים מאושרים על ידי מסיבות ריקודים.²³⁴ באזור הכיבוש הבריטי המוזיקה הייתה משמעותית פחות. בברגן בלזן היו תזמורות קטנות, שתיים מהן של ארגונים פוליטיים - פועלי ציון והרביזיוניסטים - ורק לעתים רחוקות נערכו קונצרטים של מוזיקה קלאסית.²³⁵

לעיתונות היהודית היה מקום חשוב במיוחד. אחרי שש שנים של שמועות וחוסר ודאות, קבלת חדשות באמצעות עיתונות יהודית עצמאית הייתה חיונית. מעבר לחדשות, חלקים משמעותיים ביותר בעיתונים היו המדור לחיפוש קרובים, עדויות וזיכרונות של ניצולים וסיפורים בהמשכים. העיתונות גם נתנה במה נרחבת לתיאור התפתחות התיאטרון היידי במחנות, להצגות עצמן, לביקורת ולתגובות הקהל.²³⁶ בין השנים 1945 ל-1951 יצאו לאור מעל 100 עיתונים וכתבי עת, חלקם קצרי מועד. רובם המכריע התפרסם ביידיש, אבל גם באנגלית, גרמנית וצרפתית. העיתונים התחילו את דרכם בכתב יד שצולם או שוכפל. כשהוכנסו מכבשי הדפוס למחנות, הם פורסמו ביידיש באותיות לטיניות,²³⁷ עד שהגיעו מכבשים בעברית בסוף 1945, בעזרת ארגוני סעד יהודיים אמריקנים. העיתון היידי הראשון, 'תחיית המתים', יצא בבוכנוואלד ב-4.5.45, שלושה שבועות אחרי שיחרור המחנה, ו-4 ימים לפני הסיום הרשמי של המלחמה. הוא יצא בכתב יד, תקדים לעיתונים אחרים, דוגמת ה'אונאזארא

²³³ לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 156; ע"פ פלורסהיים, הופיעו בסופו של דבר רק בצרפת ובלגיה בגלל עיכובים בירוקרטיים. חברים בלהקה שהצליחו להשיג אישורי הגירה, ניצלו את ההזדמנות ועזבו רשמית את המחנה ואת גרמניה, בברכת מנהל התיאטרון. פלורסהיים, "תאטרון יידיש", 95.

²³⁴ Brenner, *After the Holocaust*, 28-29.

²³⁵ לבסקי פירשה את מיעוט העניין במוזיקה בעובדה שלמוזיקה נדרשו הבנה וריכוז, בעוד שתיאטרון היה כלי ריפוי לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 156. לדעתי יתכן שפשוט לא היו בברגן בלזן מוזיקאים 'משוגעים לדבר' חזקים מספיק להקים מיזמים מוזיקליים.

²³⁶ פלורסהיים, "תאטרון יידיש", 93.

²³⁷ באופן אירוני, המכבש הראשון הוחרם ממה שהיה העיתון הנאצי *Der Volkische Beobachter*. Brenner, *After the Holocaust*, 20.

שטימא' (הקול שלנו) של ברגן בלזן.²³⁸ ב-10.1945 יצאו לאור בשני המחנות הגדולים של האזור האמריקני העיתונים הראשונים: 'דוס פרעייא וורט' (המילה החופשית) בפלדפינג, עם צוות עורכים משלוש התנועות הגדולות: ציונים, בונדיסטים-סוציאליסטים ואורתודוקסים (בשל המחלוקות הפוליטיות) ו'לעגארצעייטונג' (עיתון המחנה) בלנדסברג. השבועון היידי הראשון יצא לאור במינכן באותיות עבריות. 'אונזאר וועג' (דרכנו) היה אזורי, והיה כלי של הוועד המרכזי בבוואריה.²³⁹ בחמש שנות פרסומו השבועון התמקד בהודעות רשמיות ודו"חות מהגירה לארץ ישראל, לצד הטורים והמדורים שהיו בעיתונים האחרים. בשלהי 1946 השלטונות הצבאיים האמריקניים הורו על סגירת כל המקומונים, אבל התירו פרסום של חמישה עיתונים אזוריים ופרסומי-מפלגות וארגונים. בנוסף פרסמו ירחונים מאוירים, כתבי עת לענייני תרבות, כרכי שירה, רומנים, ספרי תפילה ונספחים של חוקים דתיים. הוועד המרכזי באזור הבריטי הוציא לאור בשנים 1945 - 1949 58 פרסומים, בתוכם אלבום צילומים של 'אונזאר חורבן' (חורבן שלנו), אנתולוגיית שירים ממחנות ריכוז ומגיטאות, וכתב עת לתרבות בשפה הגרמנית. ב-1947 הוציאה מחלקת הפרסומים של הוועד באזור האמריקני 168,000 עותקים של 36 ספרים שונים.²⁴⁰

ולבסוף, ניכר כי בכרזות שהזמינו לאירועי תרבות או ספורט ולבדיקות רפואיות, ואשר נתלו על קירות ופורסמו בעיתונים, נעשתה חשיבה מעמיקה, והושקעו יצירתיות, הומור וכישרון אמנותי רב.²⁴¹

חינוך

אין לתאר את ההתלהבות שבה למדו הילדים בברגן בלזן; עוד ועוד רצו לשמוע מפי המורים, לא הפריעו ולא נעדרו מבית הספר המאולתר. רבים מהם ויתרו על ארוחת בוקר חמה, מפני שהמטבח במחנה נפתח חצי שעה לאחר התחלת הלימודים, ובסוף יום הלימודים לא רצו להיפרד מן המורים. רבים מהם היו חולים, חלשים, פגועים בגוף ובנפש - אבל העדיפו ללכת לבית הספר מאשר להישאר בבית החולים.²⁴²

בסקר שערכה אונרר"א ב-7.1945, היה מספר הניצולים בגרמניה ואוסטריה מתחת גיל שש עשרה

²³⁸ שמות העיתונים שיקפו את הלך רוחם של העקורים. החשובים היו 'באפראיונג' (שיחרור) במינכן, 'אונטרועגס' (בדרך) בצלסהיים, 'ע העיים' (הביתה) בליפהיים, 'פרעיהאיט' (חירות) בלמפרטהיים ו'ייבארגענג' (מעבר) במינכן.

²³⁹ השבועון הפך לגורם חשוב בגיוסה הפנימי של שארית הפליטה לפעולה ולציונות, ובהצגתה לעולם היהודי. מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 122, 123.

²⁴⁰ Brenner, Ibid, 19-22.

²⁴¹ כפי שמעידות הכרזות שבתערוכת מחנות העקורים ביד ושם.

²⁴² מאשה גרינבוים (עקורה) **תקווה על פי תהום**, 208, בתוך אסף ידידיה ואסתר פרבשטיין, **מעפר קומי** (ירושלים: המרכז ללימודי השואה, 2014), 32.

כמעט 700. בברגן בלזן היו בתחילה 60 ילדים בגן, 200 בבית ספר יסודי ו-60 בתיכון. בתוך שנה התרחש שינוי דרמטי. בסוף 1946 היו במחנה כ-880 ילדים בני 3 - 18, ובמחנות אחרים באזור הבריטי היו עוד כמה מאות ילדים. בשל שיעור הילודה הגבוה, עד 1948 היו באזור הבריטי קרוב ל-3000 ילדים, מתוכם 1300 מתחת גיל 3. בברגן בלזן עצמו היו 2300 ילדים.²⁴³ באזור האמריקני היו במרץ 1946 כ-7400 ילדים ובני נוער מתחת גיל 18, ובסוף אותה שנה עלה מספרם לכ-20,000.²⁴⁴ בדצמבר 1946 היו הילדים עד גיל 17 20.3% מכלל העקורים באזור הכיבוש האמריקני.²⁴⁵ בתחילת 1947 מעל 10,000 ילדים למדו בבתי ספר וגנים חילוניים באזור זה.²⁴⁶ הילדים שניצלו, ובהמשך גם אלה שנולדו במחנות העקורים²⁴⁷ היו מוקד ההתייחסות העיקרי של שני הוועדים המרכזיים וארגוני הסעד. ראשית היה צריך לאתר ולהחזיר אל חיק המשפחות (כאשר היו כאלה) והיהדות אלפי 'ילדים אבודים' שהוסתרו אצל משפחות נוצריות ובמנזרים. ההחלטה למי הילדים שייכים גרמה לקונפליקטים בין משפחות, קבוצות, מוסדות וארגונים. עקירת הילדים ממקומות גידולם/מחבואם הייתה טראומטית בעבורם, במיוחד בעבור אלה שגדלו אצל משפחות נוצריות או במנזרים. בנוסף, היו ילדים שקרובי משפחה חיכו להם בארצות אחרות, אבל מנהיגי העקורים והקבוצות הציוניות העדיפו את האינטרס הציוני הקולקטיבי - לשלוח את הילדים לארץ ישראל, גם אם לשם כך היה על הילדים לשהות חודשים, ולעתים שנים במרכזי איסוף לילדים ונוער. כמו כן היו ילדים שמצאו את הוריהם ונאלצו להחליט האם להצטרף אליהם או להישאר עם הקבוצה והמדריך שאליהם נקשרו מאד, ואשר שימשו להם משפחה חלופית.²⁴⁸ שיקומם הפיזי והנפשי של הילדים,²⁴⁹ שנועד גם להקנות להם זהות קבוצתית, משמעות ומטרה נמשך חודשים ארוכים, ולשם כך נבחר חינוך באוריינטציה ציונית וחילונית -

²⁴³ Stone, *The Liberation of the Camps*, 161; ע"פ לבסקי היו בברגן בלזן 500 ילדים עד גיל 15 בעת שיחרורו. רובם

יתומים. לבסקי, **לקראת חיים חדשים** - 164.

²⁴⁴ Brenner, *After the Holocaust*, 23.

²⁴⁵ עירית קינן, **לא נרגע הרעב**, 79.

²⁴⁶ Stone, *The Liberation of the Camps*, 161; מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 153.

²⁴⁷ ב-1947 31.7% נמצא ש-12,134 נשים, שהן 32.6% מכלל הנשים בנות 18 - 45 היו הרות או מיניקות. כלומר שליש מהנשים בגיל הפוריות היו אימהות או עמדו להיות אימהות, כמו באזור הכיבוש הבריטי. עירית קינן, **לא נרגע הרעב**, 79.

²⁴⁸ ילדים רבים היו חצויים ביחס להוריהם. מחד - שנאה מוסתרת, מאידך - רגשי אשמה. ניבה אשכנזי (שפר), **ארץ ישראל באה אליהם: בתי הילדים של תנועות הנוער החלוציות בבווריה** (ירושלים: יד ושם, 2009), 169.

²⁴⁹ פקידים של אונרר"א בברגן בלזן נדחמו לגלות שילדים בגיל הגן היו בקיאים בפרטים של פשעי הנאצים, וכי נחשפו לצילומים של ערימות-גופות, תאי גזים ומשרפות. Brenner, *After the Holocaust*, 28.

זמן קצר אחרי השיחרור, החל צוות קטן של מורים, רופאים, אחיות ובעלי מקצוע אחרים בברגן בלזן, לארגן בתי ספר וגני ילדים. עם הקמת הוועד המרכזי הוא קיבל לידי את האחריות עליהם והקים גני ילדים נוספים ובית ספר יסודי.²⁵¹ ב-6.1945 הוקמו בעיירה צלה גן ילדים ובית ספר יסודי, ואלה הועברו לברגן בלזן תוך זמן קצר.²⁵² והוקם גם בית יתומים. ב-11.1945 נפתחה במחנה גימנסיה עברית, וב-1.1946 הוקמו אוניברסיטה עממית ובית ספר מקצועי, שהתחיל לפעול בצורה מסודרת עם הגעת נציג אורט, כשבית הספר היסודי והגימנסיה העברית נעזרו בחיילי הבריגדה ובשליחים. חטיבת הסיוע והגיונט דאגו לצידוד בשביל הכיתות ולחומרי כתיבה, והוועד המרכזי פיקח על מוסדות החינוך, גם כאלה שלא הקים, כגון, תלמוד תורה בית יעקב ובית ספר המקצועי של אורט.

גם באזור האמריקני פעלה רשת חינוך ענפה, שהקימה קבוצת מורים צעירים עוד לפני הקמת הוועד המרכזי, וזה קיבל אותה תחת אחריותו עם הקמתו. פורנוולד הפך למרכז חשוב של חינוך לילדים מכל רחבי בוואריה. לפעמים היה צריך בני נוער כיצד להחזיק עיפרון, אבל הצמא ללמוד היה עצום.²⁵³ גם פה נדרשה הסוכנות היהודית לדאוג לספרים ולמורים לילדים ולמבוגרים. בסתיו 1946 הוקמו באזור האמריקני 12 בתי ילדים ובני נוער, בעבור ילדים שהגיעו ללא הורים, ובאזור הבריטי הוקמו 2. המשלחת החינוכית שהגיעה ב-1946, קיבלה עליה את הניהול הפנימי של בתיים אלה, והקצתה לכך 15 מתוך 98 השליחים, בעוד שהניהול הלוגיסטי בוצע על ידי אונרר"א. ב-1.1947 פעלו באזור האמריקני 62 בתי ספר עם 10,364 תלמידים ו-603 מורים.²⁵⁴

בעיקר נטל ההוראה בשני האזורים נשאו המורים הניצולים,²⁵⁵ שעבדו תחילה ללא שכר, ואח"כ בשכר זעום, ללא הדרכה מקצועית וכמעט בלי ספרי לימוד וכלי כתיבה, שכן אלה שהגיעו מארץ ישראל או

²⁵⁰ מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 157.

²⁵¹ לבסקי, **לקראת חיים חדשים** - 110 ; 117-118 ; Stone, *The Liberation of the Camps*.

²⁵² שם, 167.

²⁵³ Stone, *The Liberation of the Camps*, 162.

²⁵⁴ קינן, **לא נרגע הרעב**, 141.

²⁵⁵ המורים העקורים היו מכמה רמות: מורים מקצועיים שלימדו לפני המלחמה ברשת 'תרבות', מורים מקצועיים מבתי ספר לא עבריים שלא ידעו עברית ולא הכירו את התרבות היהודית, מורים לא מקצועיים שלא סיימו תיכון, אבל ידעו עברית בזכות לימודיהם ברשת 'תרבות' ומורים לא מקצועיים, בוגרי בתי ספר תיכון, ולפעמים רק יסודי, ואשר לא ידעו עברית. בואם של הרפטריאנטים מברה"מ הקפיץ את רמת בתי הספר, בזכות המורים המקצועיים והילדים הרבים שהגיעו. שם, 141 ; מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 155.

מהגיוינט היו מעטים מדי. המורים הניצולים נאלצו להתמודד בכוחות עצמם, ללא עזרה מקצועית, עם הטראומה שלהם ושל הילדים ועם ההוראה. מיגוון הגילים של הילדים ורמות הידע והלמידה השונות היקשו על הקמת כיתות הומוגניות והיעדר שפה משותפת היקשה על התקשורת וההוראה. ובכל זאת, הצליחו המורים העקורים להעמיד רשת מרשימה של בתי ספר.²⁵⁶ מכיוון שהמורים ידעו יידיש, הפכה זו לשפת הלימוד. תוך זמן קצר התברר הצורך הנואש בעזרה וזו הגיעה, גם אם באופן חלקי. במחצית הראשונה של 1946 מערכת החינוך באזור האמריקני התרחבה והתפתחה. הגיעו מורים ממזרח אירופה, מחלקת התרבות של הוועד המרכזי החלה לפעול, אורט כינן מערכת הכשרה מקצועית, הגיוינט סיפק ייעוץ ומימון, והמשלחת החינוכית שהגיעה מארץ ישראל, נטלה על עצמה תפקידים מרכזיים בניהול מוסדות החינוך.²⁵⁷ עם הגעת השליחים הארצישראלים והספרים בעברית, הפכה העברית לשפת ההוראה בבתי הספר החילוניים של ברגן בלזן ושל בתי הספר באזור האמריקני, על אף המחסור במורים דוברי עברית ובספרי הוראה ולימוד בעברית.²⁵⁸ מדור השליחים בסוכנות הגדיר את 144 המורים שיצאו מטעם הסתדרות המורים בא"י ב-1947 כ"שליחי האומה שיוצאים להבטיח את עתיד האומה, ומטרתם "להשליט את הקו הציוני בכל מקצועות הלימוד..."²⁵⁹. תכנית הלימודים הייתה אמורה להידמות לזו הארצישראלית, אבל במהרה התברר כי המשימה גדולה ויומרתית מדי.²⁶⁰ בנוסף, על מנת להפסיק את המיון והתייג על פי לאום, אונרר"א הקימה במינכן אוניברסיטה שקידמה חינוך הומניסטי ליברלי לסטודנטים העקורים. ב-1946 למדו כ-500 סטודנטים יהודיים באוניברסיטה העממית של לנדסברג קורסים בהיסטוריה, ספרות, גיאוגרפיה, אנגלית

²⁵⁶ שהיו, מבחירתם, בעלי אוריינטציה עברית-ציונית-ארצישראלית ברורה. קינן, **לא נרגע הרעב**, 144.

²⁵⁷ מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 155; אלא שאלה לא ראו בחינוך בבתי הספר תפקיד חשוב, אלא בחינוך ציוני בתנועות, כהכנה לעליה, ובו השקיעו את מירב מאמציהם. לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 174; בכינוס שליחים באמצע 1946, כחמישה חודשים אחרי הגעת המשלחת לגרמניה, עלתה קריאה להעמקת פעילות החינוך שלה בבתי הספר: להגביר את לימודי העברית וידיעת הארץ, לקבוע תכניות לימודים ולהקים ועדה מיוחדת של המשלחת לענייני חינוך. קינן, **לא נרגע הרעב**, 142.

²⁵⁸ לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 176; קינן, **לא נרגע הרעב**, 141.

²⁵⁹ על ידי הקניית השפה העברית, הוראת תכנים היסטוריים החל מתקופת המקרא, איסוף תרומות למען קק"ל וקיום טקסים וחגיגות בימים לאומיים ובחגים. עדה שיין, "משלחת המורים מארץ ישראל במחנות העקורים 1947 - 1949", **משואה כח**, עורך: יואל רפל, (הוצאת משרד הביטחון ומשואה, 1999), 92, 97. בנוסף, להנהגת הסוכנות היהודית הייתה מטרה פוליטית חשובה לה: להבטיח את מעמדה ההגמוני בקרב העקורים, כביטוי לרצונה של מפא"י לחזק את מעמדה לעומת מרכזי משנה אחרים. עופר, "שארית הפליטה", 491.

²⁶⁰ שם, 101.

ועברית, והוקמה ספריה על שם ביאליק עם 2000 כותרים.²⁶¹

ב-1946 היו כ-40% מדרי המחנות אורתודוקסים.²⁶² קהילות דתיות בנו בעצמן את התשתית החינוכית שלהן במחנות הגדולים יותר.²⁶³ ב-1946 הוקמו ישיבות חשובות בשני אזורי הכיבוש - בברגן בלזן, אשווה, פלדפינג ובלנדסברג.²⁶⁴ ב-1946, היו באזור האמריקני 4 ישיבות, ו-18 רבנים.²⁶⁵

חשוב לציין כי גם במוסדות החינוך הדתיים הושם דגש על לימודי ארץ ישראל ולימודי העברית.

הכשרה מקצועית, חינוך למבוגרים ותעסוקה

ארגוני הסעד,²⁶⁶ הוועדים המרכזיים והמשטרה היהודית של המחנות שחששו מבטלה במחנות ומהתרחבות הכלכלה השחורה, חיפשו דרכים חלופיות ויצרניות להשיג מצרכים, ותוך כדי כך גם להמעיט ככול האפשר את פשיטות רשויות הצבא. הגוינט ואורט דרשו לפתח מיומנויות שיאפשרו לעקורים להיקלט בכל ארץ שיגיעו אליה, ולסייע להם להשתקם גם נפשית ומוסרית, על ידי בנייה מחודשת של ערכים הומניטריים.²⁶⁷ הפיתרון היה בנייה משותפת של מערכת קורסי-ערב ובוקר

²⁶¹ Brenner, *After the Holocaust*, 24.

²⁶² Stone, *The Liberation of the Camps*, 166.

²⁶³ ובכך המשיכו מסורת של מוסדות מזרח-אירופאיים שהתקיימו עד המלחמה. בגרמניה עצמה מוסדות כאלה נעלמו במאה התשע-עשרה, בגלל מגמת ההיטמעות התרבותית החזקה של יהדות גרמניה. Brenner, *After the Holocaust*, 24-25.

²⁶⁴ באוקטובר 1945 שעיית אברמוביץ', עובד הוועידה היהודית לסיוע חו"ל, ביקר את ועידת החירום הרבנית הראשית על כך שלא שלחו חפצי דת כבקשתו: טליתות, ציציות, תפילין, חומשים וספרי תורה. גם אחרי שנה נאלץ לחזור על אותה בקשה.

Stone, *The Liberation of the Camps*, 150.

²⁶⁵ באותה תקופה הגוינט חילק במחנות 2000 ערכות תפילין, 1000 טליתות, 10,000 סידורי תפילה ו-50 ספרי תורה. ב-1947 למדו בבוואריה 2,000 תלמידים במוסדות חינוך דתיים. ב-1946 3 פעלו בברגן בלזן 2 בתי ספר של תלמוד תורה 'בית יעקב' שיזמו שני ניצולים, ושליחי מועצת החירום תרמו להם ציוד. ב-1946 הקים שליח של אגודת פועלי ישראל סמינר של בית יעקב 265 בעיירה צלה, שעד המלחמה חיה בה קהילה חסידית, ניהל אותו ואף לימד בגימנסיה העברית.

²⁶⁶ כגון הגוינט האמריקני, שנעזר ברבנים צבאיים אמריקניים ובחיילי הבריגדה, יחידת הסיוע היהודית (המקבילה של הגוינט לאזור הכיבוש הבריטי), סוכנות הסעד להגירה יהודית, הקונגרס היהודי העולמי, הסוכנות היהודית, אורט וה-OSE (ארגון יהודי צרפתי פילנטרופי, שהתמקד בבריאותם של ילדים).

²⁶⁷ לעומת המטרה הנוספת של חטיבת הסיוע ולסוכנות היהודית (שהתערבה בהכשרות רק באמצע 1947) בהכשרה המקצועית - לבנות תודעה לאומית ציונית ולהכשיר את הניצול למילוי תפקידו בחברה הארצישראלית בעתיד. עדה שיין, "מניצולים לאזרחים", 225.

מקצועיים, כגון מכונאות רכב, נהיגה, תפירה וגזירה, אלקטרומכניקה ונגרות. ב-1945.9 הוקמה הכיתה המקצועית הראשונה בלנדסברג עם 20 תלמידים. בתחילה נוהלו הקורסים על ידי יושבי המחנות, באחריות הוועד המרכזי. עד סוף 1945 נפתחו באזור הכיבוש האמריקני 4 בתי ספר מקצועיים, כולם ביוזמת העקורים, כאשר אורט סיפק מיכשור ומורים, והגיוינט - ייעוץ. עד 1947 פעלו באזור 235 בתי ספר מקצועיים עם קורסי ערב, ובהם למדו 2500 סטודנטים.²⁶⁸ הסוכנות היהודית עזרה לקיבוצים בשני האזורים לפתח סדנאות מלאכה והכשרות חקלאיות, אונרר"א איתרה חוות פנויות והפקיעה אותן מידי גרמנים, והשליחים מארץ ישראל היו אחראים על ארגון גרעינים והכשרות לחברי הקיבוצים של תנועות הנוער.²⁶⁹

הקורסים באזור הבריטי רוכזו עם הזמן בבית ספר מקצועי של רשת אורט, כשחלק מהמורים היו מיושבי המחנה. בשנה הראשונה לפעילותו למדו בו כ-900 תלמידים. בבית החולים של ברגן בלזן נלמד מקצוע הסיעוד והוקמה בו מעבדת שיניים על מנת לטפל בניצולים ששיניהם נהרסו במלחמה ולהכשיר טכנאים.²⁷⁰ חלק מהסדנאות בבית הספר המקצועי נועדו לשרת את אנשי המחנה, כמו סדנה לתיקון וייצור נעליים. הקורסים והמרכזים המקצועיים בברגן בלזן היו גם מקור פרנסה. תלמידים קיבלו שכר בזמן לימודיהם, ומכרו את המוצרים שייצרו לאנשי המחנה או לבריטים. אורט סייע לתלמידים שקיבלו הסמכה לרכוש כלי עבודה ולהקים בתי מלאכה. ככלל, יושבי מחנה רבים חזרו למקצועות שלהם מלפני המלחמה, והיו מהם שהועסקו על ידי אונרר"א ושירותי הסיוע היהודיים בהוראה, סיעוד, פקידות, שיטור, וכו'.²⁷¹ כמו כן הוקמו עסקים קטנים, כגון מספרות, מכבסות ובתי דפוס. כל אלה נתנו מענה לצרכים החדשים שנוצרו עם העליה ברמת החיים ומספר המשפחות הגדל.

ספורט

ספורט היה הפעילות המאורגנת החשובה ביותר במחנות אחרי החינוך הפורמלי. מעבר לחשיבותו לצורך שיקום פיזי ונפשי, הייתה בעיסוק בספורט המחשה של חיים עצמאיים ואמירה של התחדשות

²⁶⁸ Brenner, *After the Holocaust*, 24.

²⁶⁹ לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 142 - 143.

²⁷⁰ קורס דומה לטכנאות שיניים הועבר גם בלנדסברג. עדה שיין, "מניצולים לאזרחים", 231.

²⁷¹ על פי הערכת אונרר"א, בתחילת 1947 הועסקו 7818 עקורים מהמחנות באדמיניסטרציה של אונרר"א, 16,884 - בפרויקטים שלה ו-133 עבדו למען הצבא. שם, 239.

רוחנית ופיזית של העם היהודי.²⁷² 'יהדות השרירים' של הציונות המוקדמת טרום המלחמה קמה לתחייה במחנות, ושילבה הנאה וכוח עם תחושה של הכנה לחיים כחלוצים בארץ ישראל. קבוצות ונבחרות הוקמו בענפי ספורט שונים, כגון, כדורגל, טניס שולחן ואיגרוף. ארגוני ספורט קמו בהתאם לשיוכים פוליטיים ודתיים. בברגן בלזן, לדוגמה, היו שישה מועדוני ספורט נפרדים: 'התקווה', 'כוכב', 'הגיבור', 'הנוער הציוני', 'בית"ר' ו'השומר הצעיר', ובבואריה היו שתי נבחרות כדורגל של דרי מחנות עקורים.²⁷³

אבל, לספורט היה תפקיד נוסף, שהיה חשוב בהרבה בעיני הישוב. באביב 1947 הגיעה לגרמניה משלחת מיוחדת לחינוך גופני, שמטרתה הייתה להעניק חינוך 'להגנה', ולפיכך לא התעניינה ולא עסקה כלל בפעילויות הספורט העצמאיות של הניצולים.²⁷⁴ 'המועצה לחינוך ולתרבות' הקימה מחלקה לחינוך גופני מיוחד (חג"ם). במחנה הוכלנד הוקם בית ספר לספורט, שבו הוכשרו 700 צעירים בקורס של 4 - 10 שבועות בהוראת ספורט ובהכשרה בסיסית ואימונים בנשק, כהכנה לפעולה ב'הגנה'. בוגרי הקורס לימדו חינוך גופני במחנות, בקהילות ובבתי ספר, וסייעו בארגון העליה.

שמירת חוק

באזור הכיבוש האמריקני פעלה מערכת משפט יהודית ענפה ופעילה מאד, שתרמה לגיבוש הקהילה ולביטחונה על ידי קביעת הגבול בין המותר לאסור, מאבק לחידוש המוסר הפנימי ולמען צדק וכבוד.²⁷⁵ בעיני העקורים הייתה לה חשיבות סמלית רבה,²⁷⁶ כחלק מהמאבק להכרה בעקורים

²⁷² היידישע ספורט צאיטוג' הצהיר, "אנחנו הספורטאים חייבים להוכיח שאנחנו חיל החלוץ של עמנו... משורותינו ייצאו הגיבורים שיניפו את דגלי החירות והעצמאות של ארץ ישראל. ספורטאים יהודיים, שירות צבאי הוא חובתכם!" Stone, *The Liberation of the Camps*, 163.

²⁷³ כשבליגה של בואריה תחתית ופאלאטין עלית התחרו נבחרות 'הפועל נירנבורג ווס ואלדה' בקדימה דגנדורף, ו'מכבי מרקדוויץ' ב'הכוח שוורצנדורף'. Brenner, *After the Holocaust*, 24 ; Stone, *Ibid*, 162.

²⁷⁴ קינן, לא נרגע הרעב, 144 - 145.

²⁷⁵ רבקה ברוט, באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט, (רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2019), 60.

²⁷⁶ המשפט היה חלק בלתי נפרד מהעולם התרבותי של היהודים במשך מאות שנים, עד לשואה. מערכת משפט, גם אם שונה מזו שהייתה עד המלחמה, סימלה חזרה נוספת לחיים קהילתיים, נורמטיביים. שם, 62 יתרה מכך, מאז השלטון הרומי בארץ אסור היה באיסור חמור לפנות לערכאות של גויים. איסור זה הפך עם השנים למרכיב מרכזי בשימור הזהות הלאומית של הקהילה היהודית, זהות שהתבטאה בשיפוט עצמאי משלה. עמיחי רדזינר, "למען כבודו של העם היהודי", הרהורים בעקבות ספרה של רבקה ברוט באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט, מאמר מבוסס על דברים שנשא באוני תל אביב, בערב לכבוד צאתו לאור של הספר ב-3.12.19.

היהודים כקהילה לאומית נפרדת, עם ריבונות משפטית על חבריה.²⁷⁷ אמנם הצבא היה הריבון המשפטי, אבל רשויותיו ואנשי אונרר"א אפשרו לוועדים להקים ולהפעיל בתי דין מקומיים מטעמי נוחות, מתוך הכרה בחשיבות תרומתם לשמירה על החוק והסדר ומתוך רצון לחנך את העקורים לשלטון עצמי, ואף העלימו עין מחריגה אקראית של בתי הדין מסמכותם. הוועד המרכזי הקים מחלקה משפטית מרכזית, שחלשה על בתי המשפט היהודיים. אלה הפעילו 4 מערכות משפטיות,²⁷⁸ שלוש מהן חילוניות²⁷⁹ ואחת דתית, שהופעלה על ידי בתי הדין הרבניים. המחלקה ניהלה רישום נישואין, לידות, וכו', ושחזרה כמיטב יכולתה מסמכים אישיים שאבדו בזמן המלחמה; הניחה את היסודות המשפטיים לפעילות המוסדות היהודיים; אספה ראיות והכינה כתבי אישום לצורך העמדה לדין של בכירים במחנות שסרחו ושל חשודים בשיתוף פעולה עם הגרמנים, שכן מי שנתפסו כמשתפי פעולה עם הנאצים בזמן המלחמה (אנשי המשטרה היהודית, קאפואים, אנשי יודנראט)²⁸⁰ התערו במחנות העקורים ועוררו זעם רב, עד כדי ניסיונות מצד הניצולים לנקום בהם במו ידיהם.²⁸¹ העיתונים המקומיים פרסמו מדי פעם ידיעות על קאפו שזוהו, הוכו והוסגרו לידי הממשל הצבאי, והמחלקה המשפטית של הוועד המרכזי באזור האמריקני פרסמה פרטים על משתפי פעולה יהודים,

²⁷⁷ ברוט, "סמכויות מתנגשות", 13 - 15.

²⁷⁸ שם, 17; ברוט, **באזור האפור**, 64, 65.

²⁷⁹ רוב השופטים לא באו מעולם המשפט, פרט למכהנים בתפקידי תובע או סניגור. השופטים היו גם הם עקורים, כלומר הסוגיות שהועלו היו מחלק גם מחייהם. הקירבה החברתית ביניהם לבין הציבור והשמירה על כללי הטקס המשפטי ביססו את הלגיטימציה הציבורית של המערכת. שם, 69.

²⁸⁰ כנזכר לעיל, הוועד הזמני של פלדפינג בסוף 1945 הורכב מקבוצה של אנשים חזקים ששלטו במחנות הריכוז ומצבם הגופני הטוב יחסית אפשר להם להשתלט על מוקדי הכוח, כגון זקני מחנות הריכוז, השוטרים היהודים והאחראים על הבלוקים. מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 230.

²⁸¹ בלנדסברג היו התקפות כה רבות על החשודים, עד כי ועד המחנה יצא נגד אווירת הלינץ' ודרש כי עשיית הצדק תישאר בידי בתי המשפט בלבד. מנקוביץ, שם, 230; אהרן חטר ישי מספר על תקרית שהיה עד לה בביקור בפלדפינג. "... לפתע מופרת הדממה, מופר השקט, ומעבר לדלת הסגורה נשמעות צעקות, צווחות, גידופים ואיומים, וגם צעקה לעזרה. המהומה נמשכת דקות ספורות ובסופן חוזרים השקט, השלווה והדממה לשרור מחדש. לתמהוני מיגור סמית לא נראה מופתע... 'מה זה היה?' אני שואל אותו בדאגה. 'קאפו', הוא עונה לי בשלווה... 'רק עבר במסדרון ומישהו זיהה אותו. די לו לאדם שיכונה 'קאפו', והוא יהפוך לעיסת בשר רמוסה וראש מחוץ...' הסביר לי בשלווה... פתחתי במהירות את הדלת, ולעיניי נגלה מראה מזעזע של גופת אדם. הבעיטות בפניו והדריכות עליהן אכן הפכו את הפנים לאומצת בשר זבת דם. גולגלתו רצוצה, ומוחו נשפך ממנה, והגופה כולה הייתה מוטלת בשלולית דם... מספר יהודים, שהצטופפו סביב לגופה, אף לא ניסו להסתיר שהיה זה מעשה ידיהם." חטר ישי, **הבריגדה**, 285 - 286. an Porat, *Bitter Reckoning: Israel Tries: Holocaust Survivors as Nazi Collaborators* (Cambridge: Harvard University Press, 2019): 20- 21

בתקווה שייתפסו ויועמדו לדין.²⁸² ואכן, החל מהחודשים האחרונים של 1945 משת"פים נשפטו ב'בתי הדין היהודיים'²⁸³ בלנדסברג וקאופרינג, במחנות נוספים ובערים שמחוץ למחנות. גזרי הדין, שכללו בדרך כלל החרמה ולעתים גם עונשי מאסר קצרים פורסמו בהרחבה בעיתונות, במחנות העקורים בגרמניה ובקהילות יהודיות ברחבי העולם.²⁸⁴

משטרה יהודית הייתה נושא בעייתי ומורכב, בגין הזיכרונות הקשים מהיודנראט - המשטרה היהודית של הגטאות והמחנות. כדי לפוגג את האסוציאציות, מינהלת המחנה בלנדסברג, לדוגמה, פתחה את משרות המפתח במשטרה לבחירות דמוקרטיות. בברגן בלזן ובמחנות נוספים הרתיעה מפנייה אל המשטרה הגרמנית הקלה על גיוס שוטרים, כמו גם התמריץ, שאחרי הכשרה, השוטרים יוכלו להשתתף באורח פעיל במאבק להקמת המדינה.²⁸⁵ מדים וציוד בסיסי למשטרה סיפקו הגיוינט וחיטבת הסיוע, אבל העקורים נותרו חסרי ישע מפני תוקפים, בהם גם שוטרים פולנים, בגלל האיסור שהבריטים הטילו לשאת נשק. שוטרי המחנה הוסמכו לעצור חשודים בגין עבירות שבוצעו בתחום המחנה ולהחזיקם במעצר 24 שעות לצורך חקירה. על אף סמכותה המוגבלת למדי, המשטרה היהודית²⁸⁶ שימשה מקור לגאווה, ביטחון והערכה עצמיים וסמל לנחישות להשיג שלטון עצמי. בנוסף, במספר ניכר של מחנות היה גם בית סוהר עצמאי, שלא היה תלוי במערכת האכיפה של הממשל הצבאי.²⁸⁷ באשר לשוק השחור - מעבר להתנגדות העקורים שהיו מעורבים בו לפעילות המשטרה היהודית (ביניהם חברים נכבדים בקהילה), רשויות הצבא התעלמו ממנה, הטילו עוצר וערכו פשיטות כאילו לא הייתה קיימת. ב-1946, כשפנו העקורים הפולנים מברגן בלזן והמחנה הפך יהודי, המשטרה גדלה וסמכויותיה הורחבו לתחומים נוספים, אם כי עדיין בתוך המחנה בלבד.²⁸⁸ בנוסף

²⁸² Ibid, 19.

²⁸³ המשמעות המיוחדת שהייתה למשפטים של משתפי הפעולה הייתה בהיותם גם תהליך של טיהור לאומי-חברתי, שנועד לשרטט מחדש את גבולותיו החברתיים והמוסריים של העם היהודי, גבולות שנגעו בלב הזהות וההשתייכות היהודית אחרי השואה. ברוט, **באזור האפור**, 74.

²⁸⁴ שם, 83.

²⁸⁵ מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 231-232.

²⁸⁶ במחנות גדולים המשטרה הורכבה מכמה כוחות: אלה שעסקו באיכפת סדר, כוחות אחראים על כיבוי אש וכוחות אחראים על אכיפת חוקים סאניטריים. במחנות מסוימים, כגון בלנדסברג, המשטרה הפעילה בין דין מיוחד שבראשו עמד 'שופט המשטרה'. ברוט, **באזור האפור**, 70.

²⁸⁷ ברוט, "סמכויות מתנגשות", 19.

²⁸⁸ המחנה בנוישטט היה ידוע לשימצה כחממה לסחר לא חוקי, הימורים וזנות, אבל המשטרה היהודית של ברגן בלזן לא יכלה להתערב ולהשליט בו סדר. לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 112-113.

המשטרה נעזרה בבית משפט יהודי שהוקם במחנה באביב 1946, בתמיכת הוועד המרכזי, על אף שגם סמכותו הוגבלה לתחומי ברגן בלזן.²⁸⁹

ציונות

חלק מהניצולים היו ציונים אך עבור רבים ציונות לא הייתה ברירת המחדל או תפיסה אידיאולוגית, אלא אינסטינקטיבית, או אינטואיטיבית,²⁹⁰ בחירה של 'אין ברירה',²⁹¹ בשל היות העולם המערבי סגור בפני היהודים, בשל חשש מהישנות החורבן ובגין הגישה הבריטית האנטי ציונית.²⁹² לכך נוספה תחושה של שליחות היסטורית וחוב למתים. בכנס של היהודים המשוחררים בברגן בלזן ב-9.1945, נשמעה קריאה שהדהדה במחנות שני האזורים, להתיר הגירה לארץ ישראל.²⁹³ מנהיגי העקורים, שהיו ברובם פעילים או מנהיגים ציוניים עוד לפני המלחמה ו/או במהלכה,²⁹⁴ הטיפו שוב ושוב, בכל עצרת וכינוס, שהציונות היא הפיתרון היחידי למצוקת העם היהודי.²⁹⁵

בעיני רוב הצעירים במחנות, שנשארו ללא משפחה, ארץ-ישראל נתפסה כחלום של בית. בנוסף, היו במחנות צעירים מפולין וליטא, שלפני המלחמה היו חברים אידיאולוגיים בתנועות נוער ציוניות, ואלה

²⁸⁹ לבסקי, שם, 113.

²⁹⁰ עופר, "שארית הפליטה", 472.

²⁹¹ Grossmann, *Jews, Germans and Allies*, 199; סטון מצטט את באואר שטען בספרו 'הבריחה', כי לו הייתה להם אפשרות בחירה, 50% מהעקורים היהודים היו מהגרים לארה"ב. ואכן, ב-1952, כשארה"ב שינתה את חוקי ההגירה, כ-125,000 יהודים עלו לפלסטינה, אבל 80,000 היגרו לארה"ב, כ-17,000 לאוסטרליה, כ-16,000 לקנדה, כ-8000 לבלגיה, וכ-5000 לדרום אפריקה, ארגנטינה ועוד. כמו כן, בין אלה שהיגרו לפלסטינה בעליה בלתי לגאלית לפני 1948, היו שראו בארץ ישראל קרש קפיצה אל מקומות אחרים. Stone, *After the Liberation*, 191 - 193; על פי קינן בין השנים 1946 עד מחצית 1951, 152,000 עקורים היגרו לארץ ישראל, ואילו 66,000- היגרו לארה"ב ולקנדה. קינן, "שארית הפליטה", 345.

²⁹² בעקבות דיון רעיוני בלנדסברג, כתב ישראל אפרת, סופר, מנציגי משלחת התרבות של הקונגרס היהודי העולמי לשארית הפליטה, "הם נוסעים לארץ ישראל לא מתוך אהבת הארץ כי אם מתוך שנאת אירופה". מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 226.

²⁹³ Stone, *The Liberation of the Camps*, 172; קינן, "שארית הפליטה", 345.

²⁹⁴ לדוגמה, רוזנפוט, יו"ר הוועד המרכזי בברגן בלזן נולד למשפחה חרדית בפולין, מרד בהוריו, היה לציוני והצטרף לתנועת פועלי ציון. רקע דומה היה לעמיתיו במחנה - רפאל גרשון אולבסקי ודוד רוזנטל. לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 59 - 61; באזור האמריקני פוזנסקי, תידור וגרינבאום - שלושה חברים לשעבר בתנועת החלוץ שהמשיכו לארגן בתקופת המלחמה קבוצות ציוניות בבוכנוואלד ובאשוויץ - היו מרכזיים בהקמה ובארגון של קיבוץ בוכנוואלד. Patt, "Living in Landsberg", 105.

²⁹⁵ במינכן קרא שמואל רייזמן "להקים בית בטוח לדור הבא שלנו, והדבר יכול להיעשות רק בארץ ישראל". שם.

ארגנו במחנות קבוצות ציוניות.²⁹⁶ האוריינטציה הציונית אפשרה ליצור תחושת שייכות, משמעות, ערכיות ומסוגלות לתפקד בחברה.²⁹⁷ במובנים רבים, הציונות שימשה בעבור הניצולים סוג של אִיון של זמן ומקום: הפניית עורף לעבר הקרוב של החורבן, הימנעות מהתקשרות למרחב הפיזי, וסירוב להתייחס למציאות הגיאוגרפית שהיו כלואים בה. "אנחנו בשום מקום", התעקשו עקורים, והחליטו להתמקד בעתיד שהוגדר על ידי מולדת מדומינת בארץ ישראל.

מן הצד השני, טיפוח הציונות במחנות העקורים שירת צורך פוליטי של הישוב.²⁹⁸ הנראות הגבוהה של הלהט הציוני שהפגינו חברי הקיבוצים וההכשרות שימשה להמחשת הצורך בפיתרון ציוני לבעיית היהודים בפני גופים חיצוניים, כמו הוועדה האנגלו-אמריקנית.²⁹⁹ לקראת ביקורה בתחילת פברואר 1946 באזור האמריקני, המשלחת הארצישראלית ואונרר"א ערכו סקר ומשאל על יעד ההגירה המועדף על הניצולים. בשני המקרים הרוב המכריע של העקורים בחרו בארץ-ישראל, גם כאלה שלא התכוונו להגר אליה,³⁰⁰ בשל חשיבותה הסמלית - מתוך הסכמה שיש צורך בבית לאומי ליהודים. גם באזור הבריטי נבדקו מדי פעם רצונות ההגירה של העקורים היהודים. ב-1946.8 נעשתה בדיקה מטעם משרד הפיקוח של הצבא הבריטי לגרמניה ואוסטריה, וכ-90% מהנשאלים בחרו בעליה לישראל.³⁰¹ בדיעבד התברר שחלק גדול מהטפסים מולאו בידי הוועדות הציוניות במחנות בהם בוצע המשאל בשני אזורים הכיבוש, וכי הוועדות הציוניות במחנות, השליחים הארצישראליים וחיילי הבריגדה השקיעו מאמצים בשכנוע העקורים, כולל לחץ ואיומים בשלילת זכויות וקצבאות מזון למסרבים לבחור

²⁹⁶ לדוגמה בסט אוטילין התארגנה קבוצה בהנהגת ד"ר זלמן גרינברג, במחנה פלק-קזרנה התארגן ועד ציוני שקרא לעצמו 'המרכז הציוני לבואריה', ועוד. קינן, "שארית הפליטה", 346.

²⁹⁷ Stone, *After the Liberation*, 160.

²⁹⁸ עדות לכך היא הכשרתם של השליחים לשליחות, שהתמקדה בצורכי המאבק הלאומי הציוני, בעוד שבצורכיהם הנפשיים והרגשיים של העקורים, ובהשלכת השואה על חייהם לא נגעו. קינן, **לא נרגע הרעב**, 110.

²⁹⁹ ואכן, בתום סיור וסקר שערכה, הוועדה המליצה על מתן 100,000 אשרות כניסה לישראל, בין השאר מתוך שיכנוע שזה רצונם הנחוץ של העקורים. Patt, "Living in Landsberg", 113.

³⁰⁰ כולל בונדיסטים וקומוניסטים. מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 145; אחד היהודים שהיה ידוע שבכוונתו להגר לארה"ב ונשאל מדוע הצביע עבור ארץ ישראל, השיב, "נסיעתי לאמריקה היא ענייני הפרטי. אולם ליהודים דרושה ארץ ישראל." קינן, "שארית הפליטה", 349; פת מספר סיפור דומה על ניצול שהתכוון להגר למונטנבדא. Patt, Ibid, 123.

³⁰¹ כשליש מהמשיבים היו חברי קיבוצים, אחוז גבוה מאחוזם בכלל אוכלוסיית הפליטים בגרמניה, ואלה תכננו לעלות לארץ ישראל. עירית קינן, "שארית הפליטה", 343.

אליבא דפת, הציונות דיברה אל העקורים רק בזכות השילוב שלה עם הצד המעשי. מנהיגות המחנות הציונית, שהייתה, כאמור, בעלת ניסיון בארגון ובהדרכה של פעילות ציונית לצעירים לפני המלחמה ובמהלכה, זיהתה אצל הצעירים צורך בעיסוק, משמעות, חזון ומטרה, והציעה מענה לצרכים אלה על ידי הכוונתם להכשרות ולקיבוצים, לצורך עליה לישראל.³⁰³ הציונות המעשית (אינסטרומנטלית) סיפקה באמצעות הקיבוצים וההכשרות סביבה בטוחה ומוגנת, הכשרה מקצועית, חינוך ציוני, ערכים ומשמעות. היא יצרה משפחה חלופית, והצליחה להחזיר את אמונת העקורים באנושות.

עם חלוף הזמן, ככול שאפשרות העלייה לארץ ישראל נראתה בלתי מעשית, פחת המתח הציוני, במקביל ליציאה מן המחנות לערים ולעיירות.

קיבוצים והכשרות

הקיבוצים וההכשרות החקלאיות והמקצועיות שהקימו בתחילה העקורים עצמם (לדוגמה, קיבוץ בוכנוולד),³⁰⁴ תרמו רבות לשיקום הניצולים. מטרתם הייתה להראות באמצעות העבודה הפיזית בקיבוץ, את הסלידה מהמשך החיים במחנות ומהפילנטרופיה.³⁰⁵ כשהצטרפו השליחים, הם היו אחראים על ארגון גרעינים והכשרות לחברי הקיבוצים של תנועות הנוער. הסוכנות היהודית עזרה

³⁰² באואר, "הבריחה", 194, בתוך קינן. "שארית הפליטה", 356; "...אני יכול לספר לכם הרבה על העבודה המאד יסודית שאנשי הבריגדה עשו ביחד איתנו במחנות לקראת אותו משאל. התוצאה הייתה רחוקה מלהיות כפי שהייתה אלמלא אותו חריש עמוק שעשינו ביחד. היו הרבה מתנגדים לעליה בתוך הניצולים, היו קבוצות אנטי ציוניות, והיה לחץ עצום מצד השלטונות של המחנות, גם הבריטים וגם האמריקניים. היו מקומות שאליהם מפקדי המחנות לא רצו לתת לשליחי הבריגדה אפילו להיכנס, והיו עימותים... אבל נעשתה הכנה טובה שהוכיחה את עצמה, והרוב המכריע ענה שאינו רוצה לחזור לארצות המוצא, ולא ללכת לארצות מעבר לים - רק ללכת ארצה." אליעזר לידובקי, חבר במוסדות המרכזיים של שארית הפליטה, בתוך חטר ישי, **הבריגדה**, 187; מנקוביץ, בשונה מטענות אלה, ובהתאם לתפיסתו הציונית, ציטט את חיים יחיל שאמר כי "שארית הפליטה בדרך כלל ציונית. אומר אפילו שהיא כולה ציונית... דבר זה בא לידי ביטוי בוועדה האנגלו-אמריקנית. זה לא היה פרי תעמולה, כש-96% הצביעו בעד ארץ ישראל." לדברי מנקוביץ, "עדות נוספת להיעדרה של תכנית מתואמת להשפיע על התוצאות אפשר למצוא בתלונתו של שמואל גרינגאוז ערב בואם של נציגי הוועדה, כי המנהיגות לא עשתה דבר להעמיד את האנשים על חשיבותו המכרעת של הרושם שיתירו". מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 146.

³⁰³ Patt, "Living in Landsberg", 107-109.

³⁰⁴ בדגש מרכזי על הקניית מקצועות וכישורים שיאפשרו השתלבות מועילה בחברה ובכלכלה במדינה היהודית, לכשתקום. שייך, "מניצולים לאזרחים בוני אומה", 255.

³⁰⁵ כפי שהתבטא אחד החברים מקיבוץ בוכנוולד. Stone, *The Liberation of the Camps*, 173.

לקיבוצים לפתח סדנאות מלאכה והכשרות חקלאיות, ורשויות אונרר"א איתרו חוות פנויות והפקיעו אותן מידי גרמנים.³⁰⁶ מעבר להכנה לחיים בפלסטינה א"י, החניכים שעברו קורסים רצו לקחת חלק פעיל בחיים הציבוריים והתרבותיים של המחנות, והפכו לחברים משמעותיים בהם. הקיבוצים יצרו תחושת משפחה והיוו מסגרת מגוננת בעולם העוין שהקיף את המחנות. בנוסף, הם העניקו לניצולים תחושת משמעות וערך עצמי, לעומת חוסר האונים והדיכאון של חבריהם למחנה.³⁰⁷

בסוף 1945 היו 16 קיבוצים בפורנוואלד, ובהם קרוב ל-1000 חברים.

קיבוץ בוכנוואלד היה אחד הראשונים, וההכשרה הראשונה.³⁰⁸ הוא הוקם במחנה הריכוז לשעבר על ידי ניצולי צעדות המוות. שלטונות הצבא האמריקני התירו לקיבוץ להתיישב בחוות אגנדרוף, לא רחוק מבוכנוואלד. הקבוצה הראשונה של 16 איש הגיעה לשם ב-3.6.1945, קרוב לחודש אחרי השיחרור. אליהם הצטרפו יושבי מחנה אחרים בשבועות הבאים.³⁰⁹ הקיבוץ קבע לעצמו עקרונות להתוויית דרכו: להוות משפחה חלופית ליתומי המלחמה, לאחד את כל הזרמים האידיאולוגיים והמוצא השונה (כשם שהנאצים לא הבחינו ביניהם), ולאמץ את הערך החלוצי המרכזי של עבודה עצמית. במהרה היו בו 47 חברים שלמדו עברית. בשלהי אוגוסט הקבוצה הראשונה עלתה ארצה והקימה את מה שיהיה לימים קיבוץ נצר סירני. את מקומה תפסה קבוצת צעירים גדולה יותר, וחוזר חלילה.³¹⁰ בעקבות קיבוץ בוכנוואלד קמו קיבוצים וחוות הכשרה במחנות אחרים ובסביבתם.

בקיץ 1946 היו 24 קיבוצים שעסקו בחקלאות, עם יותר מ-2000 חברים, ובתחילת 1947 היו 276 קיבוצים עם 16,328 חברים.³¹¹

על פי רוב, הקיבוצים היו ממוקמים בתוך המחנות, אם כי מופרדים חברתית ופיזית, במבנים משלהם,

³⁰⁶ לבסקי, *לקראת חיים חדשים*, 142 – 143.

³⁰⁷ הוועדה האנגלו-אמריקנית שסיירה במחנות בפברואר-מרץ 1946, העירה על ההשפעה הפסיכולוגית של הקיבוצים על המחנה: "הבחננו כי מצב הרוח היה תמיד הכי מרומם במרכזים שהיה בהם קיבוץ... להרוס את הקיבוץ משמעותו להרוס את הערכים שמנעו מאנשים אלה להידרדר, כמו רבים במחנות הריכוז שהידרדרו לבהמיות תת-אנושיות". *Stone, The Liberation of the Camps*, 174

³⁰⁸ *Stone, The Liberation of the Camps*, 173

³⁰⁹ כשהאזור עבר לידי הסובייטים, הקיבוץ הועבר אל גרינגדו, ליד פולדה.

³¹⁰ מנקוביץ, *בין זיכרון לתקווה*, 42.

³¹¹ *Stone, The Liberation of the Camps*, 173; פת מצטט נתונים מדו"חות של הגוינט, על פיהם בסוף ינואר 1946 היו באזור האמריקני 8 הכשרות עם 870 חברים, ובאוקטובר 1946 היו בו 36 קיבוצים עם 3442 חברים, כלומר 2.4% מכלל אוכלוסיית העקורים באזור האמריקני. *Patt, "Living in Landsberg"*, 112. ראו גם הערה 268.

והייתה להם תכנית סדורה ומוקפדת עם מחויבות להכנה לחיים בארץ ישראל, במיוחד כחקלאים. בדרישת ההכשרות הופקעו קרקעות מהגרמנים. הדבר נעשה באופן ישיר ובוטה כאשר הבעלים היו נאצים, אבל נהיה מורכב פסיכולוגית, כאשר הבעלים נשארו בחוות, או כשהיה צורך להיעזר בהם כמדריכים חקלאיים, בגלל חוסר הניסיון של העקורים.

הקיבוצים היו מגוונים מאד מבחינת הרכב ושייכות מפלגתית, והרכב אוכלוסייתם השתנה עם הזמן. הם היו בעלי אופי זמני, שכן הוקמו רק כדי לתאם את העליה לארץ ישראל.³¹² בתחילה היו אלה צעירים ששרדו בפולין ובבריה"מ. רבים מהם הכירו את המסגרת הציונית של הקיבוץ עוד בפולין, והגיעו לגרמניה כקבוצה מגובשת. עם זאת, לא הייתה להם מודעות אידיאולוגית, והם התקשו להבין את אופי הקיבוץ. הפחד מבידודות, מאנטישמיות ומאימות העולם החיצוני דחפו אותם אל הקיבוץ, שבו ראו אופציה מעשית להגר מאירופה. רצון למימוש האידיאל הציוני התפתח מאוחר יותר, בעקבות הקורסים שקיבלו בעברית ובהיסטוריה יהודית וציונית, אירועי התרבות שהועתקו מהווי ארץ ישראל וההדרכה בחקלאות שקיבלו מהמדריכים הארצישראלים.³¹³ מאוחר יותר התמלאו הקיבוצים ברפטריאנטים שחזרו מברה"מ עם משפחות. על אף ניסיונות הניצולים לשמור על הרמוניה ואחדות, החיכוכים בין התנועות המיישבות, מאבקי הכוח בין ארגוני הסיוע והפלגנות הדתית זלגו גם אליהם.³¹⁴

מנקוביץ ראה רק חיוב בקיבוצי ההכשרות. אמנם הם לא היו ריווחיים, אבל תכופות היו להם הישגים מרשימים בטיפול בעיוותי העבר: טופלו בהם בעיות התפתחות גופנית של צעירים, אובדן שנות לימוד רבות, ביטחון עצמי ירוד וחוסר אמון בעולם, דפוסי התנהגות בלתי מוסריים, ונלמדה השפה העברית. זמן רב הוקדש לחינוך גופני, משחקים פעילים, טיולים, מקצועות צבאיים, וכמובן - לעבודה פיזית.³¹⁵ קינן טענה כי הקיבוצים נוצרו תכופות מתוך הצורך של הניצולים להיות במסגרות קטנות, לקבל מנת מזון נוספת - שכן נחשבו ל"עובדים", לגור בתנאים משופרים, לזכות ביחס מועדף מהשליחים, ולהקדים את עלייתם ארצה. היא הוסיפה כי במקרים רבים אורח החיים שלהם היה כשל יושבי

³¹² Stone, *The Liberation of the Camps*, 174.

³¹³ Patt, "Living in Landsberg", 116 - 117.

³¹⁴ באוקטובר 1945, לדוגמה, עזבה קבוצה של שמונה נשים חרדיות את קיבוץ בונכנוואלד ועברה אל קיבוץ חפץ חיים ההומוגני יותר.

³¹⁵ מנקוביץ, *בין זיכרון לתקווה*, 164 - 179.

המחנות האחרים. לא היה שיתוף, לא הייתה אידיאולוגיה ציונית, וכמעט לא הייתה עבודה יצרנית.³¹⁶ בנוסף, הקיבוצים לא תמיד היו הסביבה הבריאה שנטען שהיו. הם שימשו כמגן מפני הטראומה - אבל גם כאינקובטור שלה, שכן הסבל והאבל היו המכנה המשותף שארב ופעפע מאחורי המטרות והתקוות.³¹⁷

חיילי הבריגדה והשליחים

מוסדות הישוב בארץ ישראל הבינו שעליהם להפעיל בגרמניה שליחים כדי לקדם עליה לארץ ישראל. דיונים על יציאת משלחת מישראל לגרמניה החלו ב-1945. 5. אונרר"א התנתה את הסכמתה העקרונית בהסכמת בריטניה ושלטונות הכיבוש הצבאיים בגרמניה. הסכמה זו הגיעה רק בספטמבר, לקבוצת שליחים ראשונה, בת 13 איש. אולם רק ב-12.45 הגיעו לגרמניה 20 השליחים הראשונים, כנציגים רשמיים של הישוב.³¹⁸

חיילי הבריגדה היהודית³¹⁹ הקדימו אותם והגיעו אל המחנות מאיטליה כבר ב-6.1945, ופעלו בגרמניה עד שיחרורם בתחילת 1946. התרומה המשמעותית ביותר שלהם לניצולים הייתה אולי עצם המפגש איתם.³²⁰ חיילים יהודים, עם מגן דוד על מדיהם, שלא סבלו במחנות הריכוז אבל השתתפו בצורה פעילה בניצחון על גרמניה, היוו זריקת עידוד נפשית ומוראלית אדירה.³²¹ יתרה מכך, הם הביאו

³¹⁶ במחנה צינגהייין, לדוגמה, היו בפברואר 1947 שנים-עשר קיבוצים רשומים, אבל רק שניים-שלושה מהם קיימו הווי קיבוצי. האחרים היו בסך הכול סניפי מפלגות שחבריהם גרו ביחד, ו"הוועד הבינקיבוצי" שימש בעיקר להשגת הטבות חומריות. קינן, **לא נרגע הרעב**, 124 - 125.

³¹⁷ Stone, *The Liberation of the Camps*, 175.

³¹⁸ הסיבות לעיכוב היו גם חוסר אונים של הישוב ותלותו המוחלטת בבריטניה, חוסר מידע ואי-הבנה של מידת הצורך בעזרה, התעקשות על שליחות לגאלית, חוסר גמישות ומאבקי שליטה וכוח בין התנועות האחריות. קינן, **לא נרגע הרעב**, 109, 122.

³¹⁹ יחידה של הצבא הבריטי, שהיו בה 25,700 חיילים ארצישראלים. גויסו בספטמבר 1944 כדי להילחם באיטליה. יחד עם זאת, משימתם העיקרית הייתה לארגן את העלייה הבלתי לגאלית לארץ ישראל ולסייע לעקורים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה. ביוני 1945 יצאו מאיטליה לגרמניה לבדוק את מצב הניצולים היהודים. במקרים אחדים הצליחו להשיג משלטונות הצבא מחנות נפרדים ליהודים ושיפור תנאי המגורים של העקורים. Brenner, *After the Holocaust*, 36.

³²⁰ תום שגב, **המיליון השביעי: הישראלים והשוואה** (ירושלים: הוצאת כתר), 103.

³²¹ "בעדויות הניצולים אנשי הבריגדה מתוארים שוב ושוב כדמויות אפופות טוב, מיוחדות, חייכניות, מקרינות חום, אחווה ואהבה, שונים כל כך מכל מה שידעו הניצולים וראו עד אז. 'מלאך מושיע'... הם היו היחידים בכלל שהכניסו קרן של אור ותקווה בחיינו", כתב ניצול. וניצולה אחרת כתבה שהמפגשים עם החיילים העברים החזירו לה אמן כלשהו בבני אדם". קינן, **לא נרגע הרעב**, 91; חטר ישי תיאר את המפגש הראשון, האקראי עם ניצולים, כשהחיילים הגיעו אל המחנות לחפש קרובים. "הם נישקו את כותפות המגן דוד שעל מדינו ואת הדגלון שהתנופף בגאון על הגיפ... היינו עבורם התגלות

חדשות מארץ ישראל, שעד אז הייתה חלום ערטילאי. בשל העובדה שארגונים לא הורשו בשלב זה (יוני 1945) להיכנס למחנות, חיילי הבריגדה התגייסו ספונטאנית לסייע לניצולים. מכיוון שהורשו לעבור בין מחנות לצורך חיפוש קרובים, הם חיפשו גם קרובים של הניצולים. בשיא פעילותה, הפעילה הבריגדה כ-130 שליחים באותו זמן. אלה עסקו בסיוע חומרי ורוחני, בארגון חיי הפליטים במחנות, במו"מ עם השלטונות לשיפור תנאי החיים של הניצולים (שהיו בשלב זה עדיין במחנות מעורבים), בהוראה והדרכה ובטיפול חיי תרבות. יחד עם זאת, הם התנהלו בהתנשאות בלתי מודעת. לדוגמה, חינוך ציוני היה, לדעתם, הפתרון היחידי למצוקת הניצולים, ולכן הם תבעו מהישוב להשקיע בשיקום העקורים ולהעלות את כולם ארצה, גם אם לא כולם רצו בכך.³²²

השליחים יצאו לשליחות בהתנדבות, ושיעור חברי הקיבוצים בתוכם היה גבוה.³²³ כדי להיבחר למשלחת היה על המועמד/ת לעמוד בשני קריטריונים בלבד: זהות ציונית מובהקת ושיוך מפלגתי.³²⁴ כ-2/3 מהשליחים היו גברים, אבל גם השליחות דבקו במטרה - 'הולכת הניצולים בדרך הציונית'.³²⁵ חברות קיבוצים, לדוגמה, החדירו ערכים קיבוציים כמו הנהגת עבודה עצמית, ניסיון להקים מחסן בגדים משותף וחגיגת סדר פסח על פי הדגם הקיבוצי.³²⁶ המשלחת הישראלית פעלה בשני האזורים, אבל בשל גודלו של האזור האמריקני וחופש הפעולה שבו, מיקדה את פעילותה באזור זה. למעלה מ-400 שליחים ארצישראלים פעלו בגרמניה מאז תום המלחמה ועד 1948. עם השנים פעלו בגרמניה

מרוכזת של כל מה שחסר להם וכל מה שלא יכלו לחלום עליו: אנשי צבא יהודים, וקצין עליהם, ניצבים ממש לעיניהם, במציאות. "חטר ישי, הבריגדה, 29.

³²² בנוסף, שימשו החיילים נציגים של תנועותיהם הפוליטיות וניסו להשפיע על הניצולים אידיאולוגית. תנועת 'השומר הצעיר', לדוגמה, טענה שהקיבוצים שלה בבוואריה נרדפים ומוחרמים על ידי משלחת הבריגדה, שמנסה לכפות אחדות (חזון) שהניצולים ניסו לקדם, כנגד הפלגנות המפלגתית) בשל האינטרסים של מפא"י. קינן, **לא נרגע הרעב**, 92, 98; חטר ישי, שם, 209 - 221.

³²³ בין השאר מכיוון שהמשק יכול היה להטיל את התפקיד על חבר ולתמוך במשפחתו בהיעדרו.

³²⁴ היו שליחות שלא דיברו יידיש ואף על פי כן הועדפו על פני דוברות יידיש, או כאלה שלא היה להן שום ידע על יהדות אירופה, אבל זהותן הייתה ארצישראלית. לילך רוזנברג-פרידמן, "זהויות בקונפליקט בין שואה לתקומה: שליחות הישוב בריכוזי שארית הפליטה באירופה", **ישראל: כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל – היסטוריה, תרבות, חברה**, 11 (2007), 125 - 126.

³²⁵ שם, 129.

³²⁶ בתכנון השליחות נשמרו התפקידים המגדריים: הגברים יועדו לארגון והדרכה, והנשים לטיפול - על פי רוב בילדים - ולהוראה. בפועל המציאות הכתיבה את העיסוק, אך השליחים כונו "מדריכים", או מחנכים, והשליחות "מטפלות" או "אימהות בית". וכשעסקו בחינוך, השליחות ניצלו את תפקידן 'הנשי' כמורות להשגת היעדים הלאומיים על ידי הוראת תכנים ציוניים. שם, 141.

'פלוגות הסעד', פעילי 'הבריחה', 'ההגנה', 'המוסד לעלייה ב' ומשלחת המורים. במשך השנים 'פלוגות הסעד' היוו במצטבר את עיקר המשלחת: 200 מתוך 250 השליחים, ועליהם נוספו ב-1947 47 מורים, שהיו כפופים אליהם.³²⁷ חברי 'פלוגות הסעד' פעלו במדי אונרר"א,³²⁸ וזכו, משום כך, להכרה מצד השלטונות בגרמניה,³²⁹ אבל אולצו לפעול על פי עקרונות אונרר"א - מספרם הוגבל ונקבע על ידה.³³⁰ מאידך, אונרר"א סיפקה להם אמצעים לפעולה, שיחררה אותם מעיסוק בלוגיסטיקה ובעניינים טכניים, ובסיכומו של דבר כמעט לא השפיעה על פעילותם השוטפת.³³¹

משימתם הראשונית והמרכזית של השליחים הייתה טיפול בניצולים המועמדים לעלייה,³³² כלומר את רוב זמנם הקדישו לכ-20% מהאוכלוסייה היהודית בגרמניה. יושבי המחנות, במיוחד מעל גיל 30, נראו להם אבודים מבחינה חלוצית, ולא מתאימים לחינוך מהיר. מיד עם הגעתם לגרמניה, השליחים הקימו 'משרד ארצישראלי לטיפול בעליה' שהיה אמור להחליט על שיטת חלוקת הרשיונות לעליה (כאשר יגיעו) ולבחור את המועמדים לעלייה בלתי לגאלית.³³³ לצד המשרד הוקמו בשני האזורים ועדות עליה, שהורכבו מנציגי הזרמים הפוליטיים בגרמניה. הנהגת הניצולים ניסתה לוודא שהשליחים ישמרו על אחדות בין כל הפלגים כלקח שנלמד מהגורל המשותף של העם היהודי במחנות ההשמדה, אבל ללא הועיל.³³⁴ השליחים היו מפולגים על פי התנועות המיישבות ומחויבים

³²⁷ את השליחות ארגנו הסוכנות היהודית וההסתדרות. להסתדרות היו 65% מהמקומות שחולקו על פי מפתח פנימי בין מפא"י, 'התנועה לאחדות העבודה', 'השומר הצעיר', 'העובד הציוני', 'פועלי אגודת ישראל', ארגוני נשים ובלתי מפלגתיים. קינן, **לא נרגע הרעב**, 147.

³²⁸ בתקופה הראשונה, כאשר ארגוני סעד פרטיים לא הורשו לפעול בקרב הפליטים, אונרר"א הייתה ממונה על התיאום והפיקוח של הארגונים והסוכנויות שפעלו באמצעותה. שם, 13.

³²⁹ בזכות ההכרה צורפו אליהם שליחים מטעם 'ההגנה' ו'המוסד לעלייה ב' שהתמקדו באימונים בנשק, העברת קורסים למדריכים ולמפקדים, וארגון עליה בלתי לגאלית. שם, 148.

³³⁰ מעולם לא היו באותו זמן יותר ממאתיים חברי משלחת בגרמניה. ב-1947, שהייתה תקופת שיא במספר העקורים בגרמניה, אונרר"א והשלטונות הצבאיים באזור האמריקני התירו ל-138 שליחים (כולל מורים) לפעול, ובאזור הבריטי הורשו 20 שליחים בלבד לפעול. שם, 147.

³³¹ שם, 12-13.

³³² בדרך כלל צעירים בגילאים 20 עד 30, חברי תנועות נוער ו'קיבוצי הכשרה', שנבחרו מבין הבאים מפולין וממזרח אירופה.

³³³ בינתיים, הזמן הממושך שעבר עד הגעת השליחים יצר בקרב העקורים כעס ותסכול עוד לפני המפגש ביניהם.

³³⁴ שם, 122.

לפני צאתם, השליחים השתתפו בהכשרות, ששיקפו את צורכי המאבק הלאומי הציוני. הלימודים נסבו סביב ארץ ישראל: היסטוריה, גיאוגרפיה ותמונת מצב פוליטית (כל תנועה מעיניה, כמובן), דיונים כלליים על העם היהודי, ונושאים פוליטיים וסוציאליים. באובדן, בקורבנות ובהשפעת השואה על הניצולים, מצבם הנפשי, חייהם במחנות וצורכיהם לא נגעו כלל.³³⁶ השליחים שיקפו וייצגו את התפיסה הציונית של 'הישראלי החדש', שבזה ליהדות הגלותית ולתרבות היידישית,³³⁷ אותה העקורים המחישו לכאורה בעליבות קיומם.³³⁸ רוב השליחים לא ידעו יידיש, ולא היו מסוגלים להעריך את היכולות וההישגים של העקורים.³³⁹ יתרה מכך, הם התייחסו אל העקורים, אל הנהגותיהם ואל ארגוני הסיוע בעליונות,³⁴⁰ וראו בעצמם סמכות רוחנית, בעיקר בענייני אידיאולוגיה ציונית. השליחים, לדוגמה, התנגדו לתכניות לשיקום הניצולים במחנות, על אף תרומתן לשיפור המוראל

³³⁵ "ישנו אליל אחד - התנועה שלי. שום דבר אחר אינו קיים. אין כל אינטרס כללי... כל תנועה דואגת לאנשיה, אבל לא לזרים. לכן אדם שאין לו תו הוא הפקר... ובמלחמה זו אין כל מוסר, אין כל מעצורים..." אליהו דובקין במרכז מפא"י על התנהלות השליחים במחנות העקורים ב-1946, בתוך שגב, **המיליון השביעי**, 123.

³³⁶ אניטה שפירא מביאה בספרה **חרב היונה** את עמוד השער של ביטאון הקיבוץ המאוחד מינואר 1946, שבו התפרסמה פואמה של יצחק קצנלסון על 'העם היהודי שנהרג', שהתריסה כנגד מות השואה של העם היהודי בשואה, ואילו במרכז הובא הספד של טבנקין לשמונה חללים שנפלו מאש הבריטים בעת חיפושי מעפילים ונשק. "אם נגזר למות בלא עת, מידי אדם - הרי כך למות". בתוך משה צימרמן, **אל תגעו לי בשואה**, 63.

³³⁷ באותה תקופה, לדוגמה, ולאחר הקמת המדינה התיאטרון היידי נתפס כגלותי והיה קורבן להתנכלות של ממש מצד המימסד ומצד ההגמוניה. מהתיאטרון היידי נמנע מימון, העלאת הצגות ביידיש נאסרה, והעיתונות התבטאה כלפיו בבוז והתנשאות. פלורסהיים, "תיאטרון יידיש", 99.

³³⁸ תום שגב לא חסך בציטוטים שליליים מדו"חות השליחים. "בדרך כלל תיארו אותם כ"אבק אדם", ו"עדת קבצנים גדולה", מנוונת ומדולדלת, לא רק מבחינה פיסית ונפשית, כי אם שקועה גם בשפל מוסרי". שגב, **המיליון השביעי**, 105 - 107.

³³⁹ "חלק מהשליחים לא ראה בניצולים בני אדם שווים, אלא משהו אחר שקשה לדרוש ממנו אחריות והתנהגות אנושית. משהו נחות ופגוע בגופו ובנפשו. הם ראו עצמם כעליונים על הניצולים, ועל כן לא הצליחו להתחבר אליהם... חבל שלא כל השליחים ידעו להזדהות באמת עם הניצולים שהפכו לשבר כללי". דברי שליחה שנדהמה מיחסו המזלזל של שליח ארצישראלי כלפי הניצולים. לילך רוזנברג-פרידמן, "זהויות בקונפליקט", 135 - 136.

³⁴⁰ הדבר השתקף גם בהתייחסות לאורח החיים של העקורים במחנות. בשונה מדיווחי אונרר"א על תעסוקה אינטנסיבית במחנות, השליחים דיווחו על אבטלה חמורה - גלויה וסמויה. המשלחת הארצישראלית הסבירה את ההבדל בכך שמושג העבודה היה גמיש מאד. חברי החוג לדרמה, לדוגמה, שעשו חזרות שעתיים ביום, נספרו כעובדים. בשל הראייה המתנשאת, השליחים היו עיוורים לחלק שלהם בטיפוח האבטלה הסמויה והדיווח הכוזב, שכן השליחים עצמם הגישו דיווחים כוזבים, על מנת להשיג מאונרר"א את מנות המזון שניתנו לאנשים שעבדו. קינן, **לא נרגע הרעב**, 137.

ולמאבק בהתנוונות ובבטלה, משום שהן היו עשויות לעכב את הניצולים בגרמניה לתקופה ארוכה ולפגוע במאבק הציוני.³⁴¹ בנוסף, על אף הגדרתם כמשלחת חינוכית, הם עסקו כמעט רק בחינוך ציוני שהכין לעליה את חניכי תנועות הנוער, ואימנו את המועמדים לשרת ב'הגנה'.³⁴²

השליחים חילקו את העקורים ל"בלתי מאורגנים" ולחברי תנועות נוער חלוציות, ה"חיוביים". ה"בלתי מאורגנים" (כלומר, על פי החלטות השליחים ופעילותם - לא מועמדים לעליה ארצה), ובהם בעיקר "אנשי הקצטים" תוארו כ"חלק המפגר"; "אלמנט קשה מאד... ולעתים בלתי מרוסן ומופקר" אשר "להחזיר להם צלם אלוקים זה כמעט דבר בלתי אפשרי בעולם הזה". העקורים תוארו בדו"חות ובמכתבים לארץ באופן סטריאוטיפי, רציונלי וחסר אמפתיה, כחסרי תקווה לשינוי, מוכי דיכאון וניווט מוסרי.

גישתם 'האסוציאלית' לחיים נובעת מתוך ביטחון מוחלט שאדם לרעהו זאב הוא, לא, איזה דבר גרוע מזאב, זאב מזוין בדעת, בשכל... כשלעתים נוספה לדברים אמירה שטחית, כדי יציאת ידי חובה: אין אני בא חלילה להאשים איש מהם.³⁴³

שלוש קטיגוריות נקבעו לחלוקת רשיונות עליה: ילדים ונוער, חלוצים ומבוגרים. בודדים, שלא השתייכו לתנועה קיבוצית נפלו בין הכיסאות.³⁴⁴ המשרד הארצישראלי הקים מחלקה רפואית, מתוך כוונה להעלות ארצה אנשים צעירים ובריאים, או לפחות לתת להם זכות קדימה בקבלת רישיון עליה. תפקיד צוות המחלקה (שבליט ברירה כלל גם רופאים גרמניים) היה לאשר את הבריאים, לטפל בחולים ולדחות - לפחות זמנית עד החלמתם - חולים במחלות מידבקות כגון שחפת ומחלות מין. התנועות החלוציות זלזלו במחלקה הרפואית ובתהליך אישור המועמדים לעליה, והעמיסו עבודה שלא לצורך על הוועדות על ידי עיכוב בהעברת רשימות מועמדים, ובכך התעלמו מעוגמת הנפש שגרמו

³⁴¹ קינן, **לא נרגע הרעב**, 138.

³⁴² יואב גלבר כתב בספרו "נושאי הדגל": "השליחים את היהדות אינם מצילים ברגע זה. הם הולכים רק אל אנשי תנועתם... נוסף על כך הזכיר [חטר-ישי] כמה מן המחדלים שעליהם התריעו החיילים זה זמן רב, ובעיקר עניין משלוח הספרים למחנות, שהמורים החיילים הפועלים בהם משוועים להם, ובמקום ספרי לימוד ומילונים הם מקבלים חוברות הסברה של התנועות. חטר ישי, **הבריגדה**, 220.

³⁴³ זאת, לעומת התיאור החיובי של המועמדים הפוטנציאליים לחינוך ציוני ולעליה. קינן, **לא נרגע הרעב**, 156.

³⁴⁴ מתוך הניצולים הרשומים בברגן בלזן ב-1945, הבריטים חילקו בתחילת 1947 1500 רישיונות באזור הבריטי, בסדר עדיפות הפוך מזה של המשרד הארצישראלי: קודם כול - 50% מקרי סעד, זקנים, ילדים קטנים ונכים, ואז 50% חלוצים, פועלי בניין וחקלאים, ובתקופת מלחמת העצמאות נאסרה עליית גברים בגיל הגיוס. הוועדים בשני האזורים תיאמו ביניהם מתן שליש מהרישיונות לניצולים מהאזור האמריקני שהסתננו לאזור הבריטי, ואח"כ גם למעפילי 'אקסודוס'. קינן, **לא נרגע הרעב**, 135.

בתחילת 1946 התחילו ההכשרות להתרוקן, זרם הבאים מן המזרח כמעט פסק והשליחים חששו פן אונרר"א תחזיר את המשקים הריקים לידי הגרמנים. עכשיו התחילה הסתערות של פעילות תנועתית על הנוער שלא היה מאורגן בקיבוצים, במטרה - שוב - לאתר את הפוטנציאל החלוצי. שוב לא נשאר לשליחים זמן (ועניין) לטפל באחרים - כאלה שלא התאימו להיות בתנועה, המבוגרים יותר ועקורים שהיו מטופלים בשרידי משפחות.³⁴⁶ כל אותו זמן התחוללו מאבקי-כוח מרים בין התנועות, לעתים על חשבון הניצולים.³⁴⁷

מבלי דעת, השליחים תרמו להתרבות הקיבוצים הריקים מתוכן, בזכות הטבות היתר שנהנו מהן חבריהם ובשל העובדה שהפכו את מרבית הקיבוצים לסניפי מפלגות בהסוואה.³⁴⁸ הניצולים, מצידם, התחילו להרגיש שסיכויי העליה ארצה נחסמים בפני שמי שאינו שייך לאחת התנועות, כעסו על הנטישה המזלזלת של הישוב את רעיון האחדות, ועזבו את ההכשרות.

השליחים הדריכו את חניכי תנועות הנוער החלוציות וילדים בבתי הילדים והנוער, תוך הימשכות התחרות הפוליטית. הבתים אורגנו על פי ההשתייכות התנועתית של הילדים, שהגיעו בקבוצות מוגדרות מראש, והצטרפו עם מדריכיהם לבית הילדים של התנועה שלהם. על פי רוב, השליחים מצאו שפה משותפת עם המדריכים וסייעו להם מבלי לפגוע בסמכותם. אבל עם עובדי אונרר"א היו להם מתחים קשים בשל רצונה להתמקד בחינוך פורמלי, בניגוד לחינוך הלא פורמלי של תנועות הנוער. בנוסף, עובדי אונרר"א ניסו למתן את האוריינטציה הקבוצתית של המדריכים הצעירים,³⁴⁹ ולעורר

³⁴⁵ לדיווחים על הדחיות נלוותה תמיד התנצלות והבטחה שאחרי הטיפול שיקבלו המועמדים בגרמניה - על מנת להקל על המימסד הרפואי בארץ ישראל - יעלו ארצה. ואכן, מתוך כ-22,146 מועמדים בשנת 1946 (כולל 3,000 ילדים), בסופו של דבר לא אושרו לעליה (עוכבו לטיפול) רק 819, בהם 40 ילדים חולי שחפת. שם, 134; בסוף מאי 46 ביקש חיים הופמן, מנהל המשלחת בגרמניה לצמצם את מספר השליחים בגין איכותם הירודה וכישלון חלק מהם בעבודה. בנובמבר 46 הוקמה בארץ ישראל ועדה "לבדיקת כושר פעולתם של שליחינו בארצות הגולה" והוחלט לשנות את אופי השליחות, להגדיר תפקידים בצורה מדויקת יותר ולבדוק התאמה של השליחים למשימותיהם. שם, 164.

³⁴⁶ שם, 127 - 128.

³⁴⁷ למשל, קבוצת ילדים מתנועה אחת שטולטלו ממחנה למחנה למען הריכוז התנועתי, הורדו ממשאיות קפואים ורועדים כדי להחליפם בילדי תנועה אחרת, על אף מצבם הנפשי. שם, 131.

³⁴⁸ בפוקינג, לדוגמה, 60% מהאוכלוסיה היו מאורגנים בקיבוצים, שהיו למעשה סניפים של תנועות שונות. שם, 125.

³⁴⁹ לטענת עובדי אונרר"א השליחים ניצלו כפיית את זוויות העבר של חניכיהם כדי להגביר את הלכידות הקיבוצית. אחד המדריכים טען כי "איננו זקוקים לעבודה סוציאלית, אנו זקוקים לתודעה לאומית". הם אף הגדילו לעשות והפעילו לחץ חברתי מסוכן על ילדים שלא רצו להגר לארץ ישראל. מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 162 - 163.

בהם רגישות לצרכים האישיים של כל ילד. השליחים בבתי הנוער היו ממונים על כל תחומי החיים של הילדים, והיה עליהם להקים בתי ספר, לארגן צוותי מורים, לסייע למורים ולהדריך אותם, להוציא חומר חינוכי ביחד עם מוסדות שארית הפליטה ולפתוח מועדוני נוער. מכיוון שהיקף המשימות היה מעל ליכולתה של המשלחת, והמורים מקרב הניצולים שיוועו לעזרה, הוקמה לקראת סוף 1946 'מועצה לחינוך ולתרבות'. המועצה הייתה אמורה להיות אוטונומית, אבל לעבוד בשיתוף פעולה עם אונרר"א, כשהג'וינט יממן את הפעילות החינוכית. הסוכנות היהודית הייתה אמורה לגייס 100 מורים ארצישראליים, אבל הצליחה לגייס 60, לאחר דיונים קשים שנמשכו כחצי שנה על חוזה, שעות עבודה, גובה השכר, וכו', ומאבקים בין המפלגות שראו בשליחות פוטנציאל להשפעה במחנות.³⁵⁰ בסופו של דבר שליחים אלה עסקו בשליחות ההוראה רק שנה.

עם זאת, לקראת סופו של 'המפעל החינוכי' שליחים-מורים, שפעילותם התבססה על עבודת המורים העקורים, עבדו ברוב המחנות הגדולים ובהקבצי-מחנות קטנים, הוכנה תכנית לימודים לכיתות יסוד, התקיימו ימי עיון למורים, הודפסו 33 ספרי לימוד ב-120,000 עותקים וכ-20,000 נוספים הובאו מהארץ, והוקמו בתי ספר ללימודי-ערב לנוער עובד ולמבוגרים.³⁵¹

גופים מסייעים - אישים וארגונים יהודיים ובינלאומיים

עוד בטרם הותר לארגונים בינלאומיים להיכנס למחנות, הרבנים הצבאיים³⁵² חוללו שינויים מפליגים בחיי העקורים. חלקם היו ילידי ארצות הברית וחלקם היגרו לארה"ב מאירופה המזרחית ושלטו ביידיש, והפכו, משום כך, למתווכים חיוניים בין הניצולים והשלטונות, ולמליצי יושר שלהם. הם הסתמכו תכופות על עצימת העין של מפקדיהם, עד כדי הזנחת תפקידם הצבאי הרשמי. הרבנים הצבאיים סייעו בכניסה הבלתי חוקית של יהודים לאזור הכיבוש האמריקני, שיתפו פעולה עם ארגון "הבריחה", ודאגו לצרכים החברתיים והרוחניים של הניצולים. אבל, אולי חשוב מכול, הם דרבנו חיילים אמריקנים יהודים לנהוג כמותם. היו חיילים שניצלו את מעמדם כמנצחים ואילצו אזרחים גרמניים לתת לניצולים אספקה ומקומות מגורים,³⁵³ והשתמשו בזכויות הדואר ובנסיעות החופשיות

³⁵⁰ שייך, "משלחת המורים", 93; בינתיים המורים הניצולים נשאו בנטל ההוראה כמעט לבדם. קינן, **לא נרגע הרעב**, 143.

³⁵¹ שם, 144.

³⁵² בראשם הרב אברהם קלאוזנר, שגם יזם והתחיל את חיפושי הקרובים. בשל מחויבותו העמוקה לעקורים, הוועדה המרכזית של היהודים המשוחררים בבואריה מינתה אותו לנציגה הרשמי. Grossmann, *Jews, Germans and Allies*, 11; מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 11.

³⁵³ בצלסהיים, ליד פרנקפורט, הקימו חיילים יהודיים מהצבא האמריקני מחנה בתוך שיכון. Brenner, *After the Holocaust*, 84.

שלהם לאיתור ניצולים ולהעביר ידיעות בין קרובים. חיילים אמריקנים יהודים השתמשו בדלק וכלי רכב של הצבא להעברת יהודים אל האזור האמריקני, נתנו לעקורים את ההקצבות שלהם וחבילות שקיבלו מהבית, ודאגו למלא את צורכיהם, החל ממשורות בממשל הצבאי וכלה בשירותי דת. ואולי חשוב מכול, הם וידאו שזעקות העזרה של העקורים יישמעו בקהילות היהודיות בארה"ב, ויתקבלו כאמינות.³⁵⁴ חיילים אימצו יתומים כקמעות מחלקתיים, תפקדו כאבות מחליפים בטקסי בר-מצווה וחתונות, ודאגו למשלוחי אספקה סדירים ממשפחותיהם בבית, החל מבגדים וכלה בתשמישי קדושה.³⁵⁵

ב-7.1945 אונרר"א השלימה עם חוסר המסוגלות שלה לנהל את המחנות, והתירה את כניסתם של נציגי ארגונים כמו הג'וינט האמריקני, שנעזר ברבנים צבאיים אמריקניים ובחיילי הבריגדה,³⁵⁶ יחידת הסיוע היהודית (המקבילה של הג'וינט לאזור הכיבוש הבריטי), סוכנות הסעד להגירה יהודית, הקונגרס היהודי העולמי, הסוכנות היהודית, אורט ו-OSE (ארגון יהודי צרפתי פילנטרופי, שהתמקד בבריאותם של ילדים).³⁵⁷ ארגון "הבריחה" פעל בחשאי, להכנת ההגירה של הניצולים אל ארץ ישראל. נציגי הג'וינט התמקדו בתחילה בצרכים המיידיים של הניצולים, אבל יכולתם לפעול הייתה מצומצמת. בשל מחסור במימון ובקווי אספקה עצמאיים³⁵⁸ הם היו תלויים לחלוטין בצבא, שסדרי העדיפות שלו היו שונים, ובאוונרר"א, שגילתה חוסר רצון מופגן לסייע. על ידי העקורים הם התקבלו ברגשות מעורבים, הן בשל העיכוב בהגעתם (האספקה מטעמם הגיעה רק כחודש אחרי הגעת המשלחת הראשונה), והן בשל העובדה שלבשו מדי צבא ובאו מרקע כה שונה. אבל עיקר הכעס נבע מתחושת הנטישה של הניצולים על ידי אחיהם היהודים.³⁵⁹

³⁵⁴ Grossmann, *Jews, Germans and Allies*, 142 – 143.

³⁵⁵ ב-19.8.1945 חייל אמריקני כתב לאימו שעד לאותו יום, לא הגיעה שום עזרה מהארגונים היהודים האמריקניים, שהשקיעו בשלב הזה יותר בבירוקרטיה ולוגיסטיקה מאשר בעזרה ממשית. Grossmann, *Ibid*, 144-145.

³⁵⁶ Ouzan, "Re-Building Jewish Identities", 99-100.

³⁵⁷ American Jewish Joint Distribution Committee - JOINT, the Jewish Relief Unit - JRU, The Hebrew Immigration Aid Society – HIAS, the Organization for the Promotion of Work among Jews - ORT, The World Jewish Congress - WJC.

³⁵⁸ מנקוביץ, *בין זיכרון לתקווה*, 134.

³⁵⁹ "נציגי הג'וינט טוענים כי מוקדם להגיש דין וחשבון. אולם מה עשה הג'וינט במשך שש השנים שבהן נשרפנו במשרפות? ומדוע לא הגיע הג'וינט אלא עכשיו, גם אם צריך היה לעשות זאת באופן בלתי לגלי? מצידם של אחינו התרחשו דברים שאי אפשר לשכוח אותם - כגון העובדה שבמהלך המלחמה הם מעולם לא התערבו ישירות [בגורלנו]. [כמו כן] הרבה צרות היו נחשכות מאיתנו אילו הקדים הג'וינט לבוא..." יצחק רטנר, ממנהיגי הוועד בפגישה הראשונה עם עובדי הג'וינט. מן

היחס האמביוולנטי של שיתוף פעולה ומתח התקבע גם ביחסים שבין הגוינט לוועדים המרכזיים. הוועדים רצו להכשיר את העקורים לעליה לארץ ישראל, בעוד שהגוינט רצה להכשיר אותם להיקלט בהצלחה בכל מקום שיבחרו להגר אליו. אופני הפעולה השונים שלהם גרמו לזלזול הדדי: הניצולים שרדו והגיעו להישגים בזכות עקיפת חוקים או כיפופם, ואילו הגוינט היה כפוף לבירוקרטיה מסורבלת, שהניצולים פירשו כהתרפסות בפני המנגנון הצבאי. בנוסף, הנהלת הגוינט לא האמינה במנהיגי הניצולים וסברה כי הם אינם מסוגלים לנהל את ענייניהם בעצמם.³⁶⁰ מאבקי הכוח בין הוועד והגוינט יושבו בפשרה באמצע 1946 בשני אזורי הכיבוש. הנהלת הגוינט בגרמניה החלה לתאם עם הוועדים המרכזיים את מדיניותה, ומימנה את רוב תקציבם, ופעילות הארגון הוגבלה לחיפוש קרובים, הדרכה בנוהלי הגירה, תחומי רווחה אישית, ייעוץ משפטי ובהמשך - השתתפות בצעדים לא חוקיים שנגעו לארגון 'הבריחה'.³⁶¹ יחד עם זאת, גם בין הגוינט לקרן היסוד היו מחלוקות - על חלוקת כספי המגבית ביניהם.³⁶²

כל אחד מהגופים המטפלים בניצולים הציע תכנית תעסוקה משלו. הגוינט הקים מספר מפעלים שהעסיקו כמה עשרות פועלים ותמך בעובדים בחבילות מזון וסיגריות, 'אורט' הקים בתי ספר וארגון קורסים מקצועיים, תכופות ביוזמת הוועד המרכזי, אולם מחסור במכונות ובכלי עבודה גרמו לחוסר יציבות, וחלק מהידע שנרכש בקורסים שיזם, ירד לטימיון מחוסר אפשרויות ליישמו. הסוכנות היהודית הקימה עד 1947 מפעלי מלאכה מעטים שהעסיקו פחות מ-400 איש בכל המחנות. בנוסף, הסוכנות הכינה תכנית מפורטת לתעסוקה, שחייבה שיתוף פעולה מלא של הסוכנות, הגוינט, הוועד היהודי המרכזי, אונרר"א ושלטונות הצבא. לשם כך הוקמה מועצה לתעסוקה עם נציגי הגופים הנ"ל. אולם זו לא הצליחה להשיג חומרי גלם לביצוע תכניתה. בשיאה, הפעילה 90 בתי מלאכה עם כ-3,000 עובדים, שרובם הוכשרו לעבודות כפיים: תפירה, חייטות וסנדלרות.

כלומר, הטבחים הרבים הקדיחו את התבשיל. ניגודי האינטרסים, חוסר היכולת לראות את טובת העקורים מעל לכול, חוסר התיאום ומלחמות כוח ואגו הכשילו את שיתופי הפעולה הבין-ארגוניים,

הצד השני, לוי בקר, שהתמנה למנהל פעולות הגוינט בגרמניה אמר אחרי שנים, "הם פשוט הרגישו שגזלו חלק מחייהם, ולפיכך העולם כולו צריך להשתחוות אפיים ולבקש את מחילת העקורים שסבלו". מנקוביץ, שם, 135 - 136.

³⁶⁰ ואכן, בשנת 1946 עלה מספר עובדי הגוינט בגרמניה מ-20 ל-300. מנקוביץ, שם, 299.

³⁶¹ מנקוביץ, שם, 298.

³⁶² הגוינט רצה את רוב הכסף בטענה שיהודי אירופה זקוקים לסיוע הדחוף ביותר, ואילו הקרנות הארצישראליות, טענו כי רק פיתוחה של ארץ ישראל יפתור את רדיפות היהודים. ליאת שטייר-לבני, **טראומה אחת, שתי פרפסקטיבות: היבטים של שואה ותקומה בתעמולה הארצישראלית והיהודית-אמריקנית 1945 - 1948** (חיפה: מוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה, 2019), 84.

ומנעו סיוע מיטבי ומירבי לעקורים. התוצאה הייתה הגדלת התסכול של העקורים, שהבינו כי נידונו לישיבה ממושכת במחנות, ללא תנאים מתאימים לכך.³⁶³

מחנות העקורים והשכנים - מרצון לנקמה עד יחסים אינטימיים

על פי לבסקי, ברגן בלזון היה מעין בועה מסוגרת, "נפרדת מהאוכלוסיה הגרמנית המקומית בסביבות המחנה",³⁶⁴ פרט ליחסים כלכליים, כגון, סחר חליפין ושוק שחור והעסקת גרמנים וגרמניות במשק בית, וליחסי-קונפליקט, שהתבטאו בהתנכלויות אנטישמיות של הגרמנים בבתי קברות יהודיים ובבתי כנסת מחוץ למחנה.³⁶⁵ יחד עם זאת, כאשר הבריטים ניסו לערב את הרשויות הגרמניות בנושאים שהיו בתחום סמכותן, כמו מאבק בשוק השחור, יושבי המחנה התנגדו לכך נמרצות.

אטינה גרוסמן, התמקדה באזור האמריקני בלבד,³⁶⁶ והיא ציירה תמונה שונה בתכלית, שונה גם מזו שצייר מנקוביץ, שהתמקד באזור האמריקני.³⁶⁷ על פיה, מחנות העקורים היו ממוקמים מחוץ לערים ההרוסות. בתוך הערים ההרס היה גלוי לעין אבל מחוצה להן הייתה תחושה של רווחה בקרב האוכלוסיה הגרמנית. ההבדל בין חיי היומיום של הגרמנים וקורבנותיהם לשעבר בלט אפילו יותר באזורים הכפריים, שכמעט ולא ניזוקו במלחמה, ושפעו כל טוב - עדרי סוסים, בקר וצאן ואסמים מלאים. הגרמנים חיו חיים נוחים, והמשיכו להסתובב במדים בגאווה וללא פחד, ובחדרים אחוריים של חנויות ספרים ניתן היה למצוא עלונים וסרטים נאציים. מספר מפתיע של מכוניות גדש את הכבישים, והבליט את חופש התנועה של הגרמנים לעומת חוסר המוביליות של הניצולים היהודים.³⁶⁸ התסכול הניב דרישה, בתמיכת רוב הניצולים, לפיצויים חומריים, שיהיו סמל לאחריותה הקולקטיביות של גרמניה לפשעים שביצע המשטר הנאצי, ומאידך יעניקו עצמאות כלכלית מסוימת.³⁶⁹ יתרה מכך, בניצולים בער צורך עז בנקמה, אבל משהגיעו לממש אותה, ויתרו אחרי מספר ניסיונות שנכשלו, גם מכיוון שתכנון נקמה הצריך משאבים שלא היו להם. לפיכך החליטו הניצולים

³⁶³ קיין, לא נרגע הרעב, 139 - 141.

³⁶⁴ לבסקי, לקראת חיים חדשים, 137.

³⁶⁵ על פי הסטטיסטיקה של שנת 1947 היו בשנה זו עשרים ושישה מקרים של חילול בתי קברות יהודיים. לבסקי, שם, 138.

³⁶⁶ Grossmann, *Jews, Germans and Allies*, 12.

³⁶⁷ יותר על כך בפרק על ההיסטוריוגרפיה.

³⁶⁸ חייל אמריקני יהודי כתב לאשתו ש"אסירי אס אס והוורמאכט ואזרחים גרמניים מקבלים יותר קלוניות ליום מאשר האנשים שבאמת סבלו בידי הנאצים" Ibid, 139 - 140.

³⁶⁹ מנקוביץ, בין זיכרון לתקווה, 255 - 257.

על נקמה סמלית: חזרה לחיים, החיאת היהדות, הקמת משפחות חדשות והולדת ילדים, שימוש ברכוש גרמני³⁷⁰ (כל זמן שהם נמצאים בגרמניה), קבלת פיצויים וחרם על הגרמנים. בחרם נעשתה הבחנה בין יחסים מוסדיים ליחסים אישיים. היחסים המוסדיים היו מוצדקים ופחות בעייתיים, שכן היה צורך להיעזר בכלכלה הגרמנית לצורך שיפור תנאי המגורים ולקידום קבלת פיצויים. אבל גם יחסים אישיים - שבהם לכאורה הייתה הצדקה ואפשרות לקיים חרם - היו קיימים, והיו מורכבים יותר.

רשמית, המחנות היו מחוץ לתחום בעבור הגרמנים. מעשית, גרמנים בעלי אישורים נכנסו לבצע מגוון של עבודות, והיו חלק מחיי היומיום של המחנות. תכניות התעסוקה של ארגוני הסעד והסוכנות היהודית התגלו כבלתי מעשיות, וככול שהתארכה השהות במחנות העקורים, גדל מספר הגרמנים שעבדו במחנות בעבודות שהעקורים יכלו לבצע בעצמם.³⁷¹ בעלי תפקידים במחנות העקורים העסיקו מזכירות גרמניות, שהיו חיוניות, שכן כל התכתובת הרשמית התנהלה בגרמנית, והתקיימו מפגשים כלכליים, קשורים ברובם לעיסוק בשוק השחור. נשים ילדו בבתי חולים גרמניים ו/או טופלו על ידי רופאים ואחיות גרמנים³⁷² במחנות, ועקורים פנו לעזרת רופאים מומחים גרמנים מחוץ לשערי המחנה.³⁷³ נישואין ולידות נרשמו במירשם התושבים הגרמני,³⁷⁴ ויהודיות במחנות העסיקו גרמניות כמנקות וכמטפלות.

והיו יחסים אישיים עוד יותר - יחסים אינטימיים בין גברים יהודיים ונשים גרמניות. מנקוביץ, שנקודת המוצא שלו הייתה ציונית, הסביר יחסים אלה בכמה מלים, כדחפים טבעיים וצורך פסיכולוגי 'לטעום מן הפרי האסור' ו/או להשפיל את האישה הארית.³⁷⁵ לי נראה, שכפי שבעיניו, ובעיני המימסד הציוני, השיקום בר הקיימא היחידי ליהודים הוא על ידי מדינה יהודית בישראל, כך לא מסוגל היה

³⁷⁰ למשל הקמת קיבוץ ההכשרה נילי באחוזתו של יוליוס שטרייכר, מראשי המשטר הנאצי, המקים, הבעלים והעורך של העיתון האנטישמי 'דר שטירמר'. שם, 270.

³⁷¹ גם במעין סוג של נקמה של התהפכות הגלגל: במלחמה היהודים שרדו בזכות יכולתם לעבוד. עכשיו רצו שהגרמנים והגרמניות יעבדו בעבורם בטיפול, ניקוי, שרברבות, בישול ובהשגת יעדי הסניטציה הגבוהים שרשויות המחנה הציבו. קינן, לא נרגע הרעב, 140.

³⁷² בשיא ה'בייבי בוס' בבית החולים בפלדפינג היו 1200 מיטות, 28 רופאים ורופאות גרמנים ו-71 אחיות גרמניות. עם הזמן נוסף צוות מאנשי המחנות עצמם. Grossmann, Ibid, 341.

³⁷³ הגוינט דיווח על שיעור גבוה של מחלות מין, שטופלו על פי רוב על ידי רופאים גרמניים מחוץ למחנות. Grossmann, Ibid, 342.

³⁷⁴ העקורים שילמו תמורת המסמכים הרשמיים בסיגירות אמריקניות מההקצבה שלהם. Grossmann, Ibid, 208.

³⁷⁵ מנקוביץ, בין זיכרון לתקווה, 273 ; 227. Grossmann, *Jews, Germans and Allies*.

לדמיון יחסים רומנטיים ואינטימיים בין יהודים/ות וגרמנים/ות, אלא כאקט של נקמה. ובאמת, התופעה, ובייחוד נישואין מעורבים, תוארה כ'בלתי נפוצה', וככזו שזכתה לביקורת קשה ולהצעות נידוי, ואף עלתה לדיון בקיבוץ בוכנוואלד, שם הוחלט בסוף יוני 1945 להוציא מן הקבוצה חבר שיקשור קשרים אינטימיים עם אישה ארית.³⁷⁶ בהמשך לכך, רבנים ואנשי דת סירבו חד משמעית לבקשות לגיור, פרט לזוגות שהנאצים הכירו כבעלי דם מעורב ("מישלינגה").³⁷⁷

גישתה של גרוסמן, האמריקנית, שנקודת התייחסות שלה הייתה החברה הגרמנית בכללותה, הייתה נייטרלית ובלתי מחויבת לאג'נדה הציונית. בעיניה יחסים מעורבים היו תופעה טבעית עם הסבר פרקטי פשוט: יחסים בין גברים יהודים ונשים גרמניות נבעו גם מהעובדה ש-60% מתושבי המחנות היו גברים והיו מפגשים יומיומיים עם הנשים הגרמניות שעבדו כמטפלות, אחיות ועוזרות בית.³⁷⁸

על פי תיעוד רפואי מהמחנות, לכל האימהות הצעירות - שבהגדרה היו מותשות וחסרות משפחה, תמיכה ו/או ניסיון - הוצמדה מטפלת או עוזרת בית מהערים והכפרים בסביבה. נשים אלה נרשמו כשכירות של המחנה, ושכרן שולם על ידי אונרר"א והג'וינט.³⁷⁹ אחרי 1946, רוב העזרה נדרשה עבור משפחות שהגיעו מברית המועצות, עם ילדים צעירים והולידו ילד נוסף בגרמניה.³⁸⁰

גם תרבות הפנאי יצרה מפגשים רבים. יהודים וגרמנים בילו ביחד בבתי קפה, ברים ואולמות ריקודים זולים שניהלו עקורים יהודים מחוץ למחנות.³⁸¹ צעירים מקומיים התגנבו אל המחנות לצפות בסרטים אמריקניים שלא היו זמינים לגרמנים. תזמורות כפריות ניגנו בחתונות במחנות העקורים, קבוצות כדורגל יהודיות כללו לעתים שחקנים, מאמנים ושופטים גרמנים, ולהיפך - כדורגלן יהודי מצטיין

³⁷⁶ מנקוביץ, שם, 227; 275. Grossmann, Ibid.

³⁷⁷ בדוגמאות שמנקוביץ פירט, הוא לא התייחס כלל לאפשרות של יחסים בין נשים יהודיות לגברים גרמנים. גרוסמן תיארה גם תופעה זאת, וציטטה את פליאת הרבנים על נכונות גברים גרמנים להתגייר, על אף שהדבר חייב ניתוח. Grossmann, *Jews, Germans and Allies*, 228

³⁷⁸ הגברים היהודים שזה עתה יצאו מהמחנות, תכופות חסרי ניסיון מיני, היו רעבים למין, והנשים הגרמניות הצעירות סיפקו מין קליל ולא מחייב, ללא רגשי האשם וההגבלות הקשורים לנשים יהודיות. Grossmann, Ibid, 229.

³⁷⁹ לצורך ההעסקה נדרש אישור רפואי (שכמעט תמיד ניתן על ידי רופא גרמני) ומסמך אישי של האישה או בעלה. המסמכים חשפו את חוסר המוכנות של הזוג הצעיר להורות ואת מצבן הפיזי והנפשי הקשה של האימהות הצעירות. Ibid. 210.

³⁸⁰ התיעוד הרפואי ממחלקת הבריאות של פלדפינג של שהצטבר בתיקי הוועד המרכזי במינכן חושף סיבוכי-לידה רבים ופצעים מלידות או הפלות קודמות, אנמיה ומחלות לב בקרב נשים אלה. Ibid, 212.

³⁸¹ לדוגמה ה-Vriete Gong, שאליו 'כל פלדפינג' יצאה לרקוד בכל יום חמישי ושבת תמורת 5 מארק גרמני. Ibid, 218.

גויס לשחק בנבחרת הכפר, למורת רוחם של בכירים במחלקות הספורט של המחנות. ולבסוף, העיתונים של מחנות העקורים בבוואריה הודפסו בבתי הדפוס של העיתונים המקומיים. הדפוס היידי המשגשג שהצליח להוציא לאור 80 מגזינים וכ-300 ספרים בגרמניה מ-1945 עד תחילת 1950, הסתמך על הציוד והכישורים של המדפיסים ואותיות האלפבית, שהיו לסדרים הגרמנים.

מנהיגי מחנות העקורים היו חצויים. הם נאלצו לאשר את עבודת הגרמנים, אבל באותה עת ניסו למשטר את הקשרים, והזכירו הן לעקורים והן לעובדים הגרמנים שעליהם לצאת מהמחנה לפני שעה. 18:00.³⁸² חקלאים גרמנים מכרו פרות במחירים טובים לקיבוצים ולהכשרות, ומעל 20% מההכשרות העסיקו מנהלים, מדריכים חקלאיים ופועלים גרמנים. בימי שישי נשים ממחנה פלדפינג היו ממירות במאפייה המקומית את הלחם האמריקני הלבן שקיבלו בהקצבה, באפשרות להשתמש בתנור לאפיית חלות,³⁸³ וחייטי-עלית במחנה תפרו ז'קטים מחויטים שנמכרו לנשות העיר.

אבל מתחת לפני השטח בעבע מתח. שתי הקבוצות התחרו על חסדיהם של הכובשים ועל המשאבים המועטים, ושתייהן הרגישו מקופחות. היהודים רתחו בשל הקורבנות של הגרמנים וחוסר נכונותם להכיר באחריות לפשעיהם, הרגישו שהאנטישמיות מתחדשת עם הגעת הפליטים ממזרח אירופה, ומחו כנגד התמיכה האמריקנית במשטרה הגרמנית, שהשתמשה בכלבים ומגאפונים שהזכירו את ימי המלחמה.³⁸⁴ הגרמנים, מצידם, ראו ביהודים "זרים" בעלי זכויות יתר, שסירבו להשתתף במאמץ לבנות מחדש את גרמניה - פיזית וכלכלית, או להגר ממנה. יהודים שעבדו בעבור האמריקנים, בארגוני סעד או בשוק השחור חיזקו את הדעות הקדומות שהם פריזיטים. יתרה מכך, ברגע שהיהודים נכנסו אל תחומי המחנות הם היו מוגנים מהמשטרה וזרועות החוק המקומיות - לכאורה - בזכות הממשל

³⁸² ובכל זאת צוות העובדים הגרמנים בפלדפינג שלח אל הוועד ברכה חמה ולבבית לראש השנה 1947, תוך אזכור הסבל היהודי בשואה והבעת תקווה להמשך שיתוף פעולה פורה, והנהגת המחנה מצידה ציינה את הערכתה ל"שיתוף הפעולה ההרמוני בין המחנה והקהילה", ואיחלה חג מולד שמח לראש עיריית פלדפינג. על פי גרוסמן הדבר התאפשר בזכות העובדה שעד שנת 1947 רוב זעמם של העקורים היהודים הופנה כלפי הבריטים, וכי התושבים החדשים של המחנות - "המסתננים" ממזרח אירופה - סבלו יותר מידי הפולנים והסובייטים מאשר מידי הגרמנים - Grossmann, Ibid, 219 - 220.

³⁸³ ע"פ גרוסמן לא היה בכך רק צורך, אלא גם הנאה מיוחדת להעיר את האופה באמצע הלילה, מעין סוג של נקמה, של אמירה "אנחנו כאן", כמו גם בטיולים עם עגלות התינוקות בישובים הגרמניים. כפי שהתבטא אחד העקורים, "הנקמה שלנו הייתה לראות את הגרמנים בתפקיד חוטבי עצים ושואבי מים". Grossmann, Ibid, 225 - 226.

³⁸⁴ Grossmann, Ibid, 223 - 224.

הצבאי, השורץ יהודים.³⁸⁵ כתוצאה מכך היו, מדי פעם, תקריות אלימות בין יהודים לגרמנים ולעתים גם בין היהודים לחיילים אנטישמיים של הצבא האמריקני.

סיכום

בשנת 1948 הוקמה מדינת ישראל וחוקי ההגירה של ארצות הברית השתנו. המחנות התחילו להתרוקן. עד 1950 נסגרו מרבית המחנות. כמחצית מהעקורים היגרו - או עלו - לארץ ישראל, והנותרים לארצות הברית ולארצות אחרות, לעתים בגלל קרובים שהמתינו להם שם. היו שהמוטיבציה שהפעילה אותם הייתה תרומה להקמת מדינה ליהודים, אבל היו שהמחשבה על בניית מדינה מעבר לבניית חייהם מחדש הייתה קשה ומפחידה מדי בעבורם, והיו שנשארו בגרמניה, בין השאר במחנה האחרון - פורנוואלד, עד סגירתו ב-1957.

התמונה שנפרשה בפרק זה צוירה החל משנות התשעים על ידי ההיסטוריונים, שהושפעו מהאווירה החדשה של "המפנה התרבותי", העבירו את המוקד אל סוגיות תרבותיות, ויצרו את תמונה של החיים במחנות העקורים, שהתבססה על עדויות מהמחנות עצמם. התמונה, כמובן לא הייתה ורודה לגמרי. היו הרבה ניצולים שלא הצליחו להתאושש, ולפי דיווחי השליחים - לכאורה הם ראו רק אותם, ואת 'היהדות הישנה קמה לתחייה, שכן המחנות הזכירו לפעמים עיירה יהודית. השפה המדוברת הייתה יידיש, מערכות החינוך פעלו עד הגעת השליחים ביידיש, ההצגות והפרסומים היו ביידיש, וכרזות ביידיש הזמינו לפעולות תרבות. גם הלבוש וההתנהלות הזכירו את העיירה, כמו גם העיסוק בשוק שחור והחזרה לטקסי החיים היהודיים.

לעיניים שרואות מעבר ליידיש, או שהיא אינה מפחידה אותן, ברור שמחנות העקורים, על הכוחות שאנשים מצאו בעצמם לבנות חיים חדשים, חודשים ספורים אחרי האובדן, ראויים למצוא מקום משמעותי בתרבות הישראלית.

בפרקים הבאים אסקור את השינוי בראייה ההיסטוריונים את מחנות העקורים - מ'אבק אדם' לגיבורים, או פשוט בני אנוש רגילים, ואבדוק האם הוא משתקף גם בתרבות הישראלית.

³⁸⁵ לדוגמה, באפריל 1946, בזמן משפטי נירנברג, כשהעצבים היו מתוחים בלאו הכי, ציינו שתי קבוצות שני אירועים שונים, לא רחוק מלנדסברג. חבורת גרמנים חגגה את שובם הבייתה של שבויי מלחמה, ובמרחק כ-15 ק"מ משם יהודים ציינו את יום השנה השלישי למרד ורשה. שני צעירים מקיבוץ סמוך 'נעלמו' (למעשה נסעו לפגוש קרובים שזה עתה הגיעו) ומיד פשטה שמועה שהם נחטפו על ידי הגרמנים. בלנדסברג פרצה מהומה. ע"פ דיווחים שונים, אוטובוס נשרף, אבנים הושלכו, קריאות גנאי הושמעו כלפי המשטרה הצבאית, ויתכן שהמשטרה הגרמנית ירתה גם כמה יריות אזהרה במהלך ניסיון נסער להרגיע את הרוחות. 20 צעירים יהודים נעצרו ונשפטו על ידי בית משפט צבאי אמריקני לתקופות מאסר ממושכות. מאסרם קוצר בעקבות מחאות מצד רבנים צבאיים ועורכי דין מהצוות האמריקני, מה שהגדיל את התחושה שהיהודים נהנו מזכויות יתר. Grossmann, Ibid, 225.

פרק 2 - התפתחותו של סיפור מחנות העקורים בגרמניה בהיסטוריוגרפיה

הישראלית

ההיסטוריוגרפיה הישראלית בנושא מחנות העקורים התפתחה בשלבים,³⁸⁶ תוך השפעות מבחוץ והתפתחויות מקומיות.³⁸⁷ פרק זה יסקור את ההתפתחויות בנושא, אם כי יש לזכור כי קשה לדעת אם עצם בחירת המקורות מייצרת את הפרספקטיבה של החוקר, או אולי ההיפך - נקודת המוצא של החוקר מכוונת אותו למקורות הרלוונטיים לתפיסתו. ויתכן, כמובן, ששתי האפשרויות נכונות.

ההיסטוריון עצמו הוא חלק מההיסטוריה,³⁸⁸ ועל כן יש לו חלק בעיצוב הזיכרון החברתי בחברה בה הוא חי.³⁸⁹ כפי שתואר לעיל בהרחבה, הזיכרון עצמו נחלק לסוגים. חוקרים הציעו הבחנה בין הזיכרון ההיסטורי המתבסס על תיעוד ארכיוני של שרידים, עדויות, מסמכים ועוד - מזווית הראיה של החוקר ותפיסת עולמו,³⁹⁰ לזיכרון הקולקטיבי המשמר חלקים מסוימים של ההיסטוריה - מזווית הראיה של ההגמוניה החברתית, בהתאם לנסיבות ולאינטרסים שלה.³⁹¹

³⁸⁶ דליה עופר, "שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית". **עיונים בתקומת ישראל** 17 (2007), 466.

³⁸⁷ דן מכמן, "נושא אחד, קולות אחדים: לשון ותרבות בחקר השואה", בתוך **השואה: הייחודי והאוניברסלי**, ערך דוד בנקיר (ירושלים: יד ושם, תשס"ב), 33.

³⁸⁸ גיא מירון, "זיכרון, היסטוריוגרפיה ומה שביניהם", 110.

³⁸⁹ דוגמה להשפעה ההדדית של הזיכרון ההיסטורי והזיכרון הקולקטיבי ניתן למצוא בשני העשורים הראשונים שאחרי מלחמת העולם השנייה. השואה נמצאה כל הזמן בזיכרון הקולקטיבי, בלב הדיון הציבורי, בגלל העיסוק בהקמת המדינה, מלחמת העצמאות, קליטת העלייה, וסוגיות הביטחון. השואה נתפסה כצידוק וראיה לנכונות התפיסה הציונית, מקור לגיטימציה למדינה, המהווה פיצוי-מה לעם היהודי בעקבות השואה (אניטה שפירא, **יהודים חדשים יהודים ישנים** (תל אביב: עם עובד, 1997, 94). המאבק הצבאי והפוליטי הצריך הבניה של דמות 'היהודי החדש', הישראלי החסון, הפיזי מאד, הנכון להילחם ולמות למען המולדת, המנותק מרגש, כהפיכו של 'היהודי הישן', הגלותי, הרופס והנשי. לשם כך, המחקר ההיסטורי הציג תמונה פשטנית וחד מימדית של השואה: המרכיבים שהובלטו, תועדו וטופחו, היו סיפורי גבורה של מורדים או פרטיזנים. רק התנהגותם הייתה ראויה לשבח, (ליאת שטייר-לבני, **שתי פנים במראה: ייצוג ניצולי השואה בקולנוע הישראלי** (ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית, 2008, 7). ואילו כלפי הרוב הגדול של העם היהודי ש"הלך כצאן לטבח" הופנתה ביקורת גלויה וסמויה. (שפירא, שם, 92). המאמצים לשמור על צלם אנוש, לא זכו להכרה או להערכה בזיכרון הקולקטיבי (שם, 9).

³⁹⁰ פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה", 8, 15.

³⁹¹ Hallbwachs, *On Collective Memory*, 37; זרטל, **האומה והמוות: היסטוריה זיכרון פוליטיקה** (אור יהודה: דביר, 2002), 29; דניאל גוטוויין, 'היסטוריוגרפיה חדשה' או הפרטת הזיכרון", בתוך **בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, עורך: יחיעם ויץ (ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשנ"ח - 1997), 332.

ציודו השני של המטבע הוא אותם אירועים היסטוריים שההגמוניה מתעלמת מהם - במקרה שלנו מחנות העקורים, שנשארו מחוץ למחקר ההיסטורי עד שנות השמונים. "כמעט בגדר היסטוריה נשכחת", אליבא דמנקוביץ.³⁹²

מחנות העקורים היו שלב מעבר בין השואה לתקומה. לכל הנוגעים בדבר היה ברור כי מדובר בשהות זמנית, עד שיימצא להם פיתרון של קבע, משביע רצון. ומכיוון שהשלב היה בלתי נמנע, הסביר מנקוביץ, "לא היה כל צורך לעקוב אחרי ההתרחשות הפרטנית של המאורעות..."³⁹³

וכך, הכתבים הראשונים על מחנות העקורים נכתבו בידי ניצולים, אנשי בריגדה ושליחים, כאשר כל אחת מקבוצות אלה הטביעה חותם תודעתי אחר של מחנות העקורים על החברה הישראלית.

ניצולים, חיילי בריגדה ושליחים ארץ-ישראליים: כתיבה על אודות מחנות העקורים בזמן אמת

ניצולים כותבים על מחנות העקורים

קשה למצוא בעיתונות הארצישראלית (יומית, שבועית וחודשית) של סוף שנות ה-40 ובעיקר של שנות ה-50, התייחסות בולטת לסיפורים אישיים של ניצולי שואה וגם לא לספרים חדשים שפורסמו על השואה, כמו יומנים או ספרי זיכרונות.³⁹⁴ בחמש עשרה השנים הראשונות אחרי המלחמה פורסמו כשבעים וחמישה ספרי-זיכרונות של ניצולים,³⁹⁵ ואלה לא עסקו כמעט במחנות העקורים.³⁹⁶ יומני זיכרונות של ניצולים שהתפרסמו בעשורים הראשונים לאחר השואה והזכירו את מחנות העקורים, חשפו תמונה קשה של החיים במחנות, שאפיינה חלק מהם - לפחות חלק מהזמן.

אין אמונה. אין תקווה. דיברתי היום עם רב, מאמין. 'אני לומד כדי לשכוח, ולא לשם מצווה'. בלי אמונה, אֶזְלִי-יד, בלי עתיד, בלי קשר עם החיים. מרה שחורה... ישנן רק שתי מוצאות: או להתאבד, או להתמסר לסיטרא אחרא: לשנות, להשתכר, לאכול ולשגל, וכך עושה הרוב. מתאבדים ברצחם את

³⁹² מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 15.

³⁹³ שם, 16.

³⁹⁴ ענת ליבנה, **המית הציפור, שאגת הצער - דרכי עיצוב הזיכרון בכתיבתם של ניצולי השואה** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2015), 36.

³⁹⁵ שם, 13.

³⁹⁶ קינן מפרשת זאת בעוצמתם של מאורעות השואה, שלכאורה הסתיימו עם השחרור. הקשיים והסבל של תקופת מחנות העקורים נראו פחות חשובים. היא מביאה כדוגמה את ספר הזיכרונות של רבקה ברום-קלפטיין **תמיד אדם**, שבו מיוחדים לתקופה שמסוף המלחמה עד עלייתה ארצה תשעה עמודים בלבד, ובהם מתוארים רגשותיה ומחשבותיה. בתוכם מוזכרים המפגשים עם חיילי הבריגדה והשליחים בשניים-שלושה משפטים. קינן, **לא נרגע הרעב**, 189.

החל משנות החמישים, ניצולים שחששו שהם עלולים לשכוח את העבר ורצו להעביר את זיכרונותיהם לדורות הבאים, התחילו לתעד את החוויות שעברו בספרי זיכרונות ועדויות,³⁹⁸ אבל מחנות העקורים מוזכרים בספרי הזיכרונות מעט מאד, ובקיצור נמרץ, כאשר בייחוד מצוין הטעם המר שהותיר העיסוק הפוליטי האינטנסיבי של השליחים, בניגוד להתרגשות העצומה שהעניק להם המפגש עם חיילי הבריגדה.³⁹⁹ בספרי הזיכרונות שלהם הניצולים פתחו בחייהם באירופה לפני השואה, המשיכו אל תיאור חוויותיהם במהלכה וסיימו בשיקום אחריה - בדרך כלל בארץ ישראל. אני מסכימה עם ערית קינן, שהניחה כי הסיבה לכך היא העובדה שהקושי והסבל של מחנות העקורים היו הרבה פחות עוצמתיים מחוויותיהם בשואה. ובנוסף, יש אפשרות שגם הם הפנימו את הגישה הטלאולוגית, שהמטרה קידשה את האמצעים.

מאמצי האיסוף והתיעוד של הניצולים במחנות העקורים נגעו לשואה עצמה, אבל אופן בניית מערכי החיים: מנגנוני הניהול, פרוטוקולים של ישיבות וכנסים, החלטות, הנחיות, חוקים שנחקקו ופרסומים בעיתונות המחנות מעידים על הלכי הרוח של העקורים,⁴⁰⁰ ושימשו פעמים רבות כנתונים למחקרים של היסטוריונים משנות השמונים ואילך, שהחלו לכתוב על מחנות העקורים, ויצרו את התמונה המורכבת שהוצגה בפרק 1. מפרטים שפרסמה המחלקה המשפטית של הוועד המרכזי באזור האמריקני על משתפי פעולה יהודים, בניסיון לאתר אותם ולהביאם לדין כדי למנוע הוצאה להורג

³⁹⁷ יומנו של וודובינסקי, אוקטובר 1945, ארכיון יד ושם, בתוך עופר, "שארית הפליטה", 472.

³⁹⁸ דליה עופר, "50 שנה של שיח על השואה", בתוך **השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות**, ערך דן מכמן (ירושלים: יד ושם, תשס"ה), 302; לדוגמה: שרגאי שלמה זלמן, **מסע ההצלה**, תש"ז, אפרתי שמעון, **עמק הבכא**, תש"ח, איינר דוד, "חיי קודש" (**בהמודיע**), תשי"ז, קיכלר לנה, **מאה ילדים שלי**, 1959, בתוך אסף ידידיה ואסתר פרבשטיין, **מעפר קומי** (ירושלים: המרכז ללימודי השואה, 2014), 77 - 78; מרק דבורז'צקי, **בין הבתרים**, 1956, בתוך עופר, "שארית הפליטה", 466.

³⁹⁹ כאשר מוזכרת בספרי זיכרונות של הניצולים תקופת מחנות העקורים, המפגש עם ארץ ישראל מתואר כמפגש עם החיילים העברים. קינן, **לא נרגע הרעב**, 189, 249.

⁴⁰⁰ לדוגמה, דיווחים על פעילות קדחתנית של הכנות לעלייה בקרב העקורים בעקבות המלצת הוועדה האנגלו-אמריקנית להעניק 100,000 רישיונות עליה ולחסל את המחנות היהודיים עד 1.1.1947. פורסמו בעיתונות המחנות בכותרות ענק, כמו גם האכזבה שפשתה עד אמצע 1946, כשהתברר שבהמלצות אין ממש. מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 150 - 151.

ספונטאנית וברוטאלית שלהם,⁴⁰¹ ומתיאורים בעיתונות המחנות של מנגנוני אכיפת החוק שהוועדים הקימו, כמו המשטרה, בית דין, בתי סוהר מקומיים ופרסום פסקי דין וגזרי דין שנגעו לקאפואים, ליוֹדנראט ולפונקציונרים יהודים בשואה,⁴⁰² עולות תמונות המעידות מחד על פריקת עול חוקית ומוסרית במחנות העקורים, שהייתה המשך של דפוסי-הישרדות שאנשים אימצו במהלך המלחמה, של התלקחות יצרית, של רגשות קשים וסוערים, ומאידך על הצלחת מאמצי הוועדים להשליט חוק וסדר, באמצעות המנגנונים שפיתחו לאכיפת החוק. מטבע הדברים, משקל מאמרי הביקורת היה גדול יותר, שכן הם נועדו להסב את תשומת הלב של העקורים לדברים שהם נקראו לתקן, לקריאות לאיתור משתפי פעולה ולפרסום גזרי הדין - "למען יראו וייראו". מנהיגי העקורים המתוסכלים מהשתמטות עקורים ממיזמים חברתיים של הוועדים, טענו בכתבות בעיתונות מחנות העקורים (שחלקים מהן פורסמו בעיתונות הארצישראלית) כי הניצולים הם "חלשי האופי, הגרועים ביותר והפחות ראויים", בעוד ש"הטובים, הרגישים והישרים ביותר" נספו.⁴⁰³ בעיתונות המחנות היו גינויים רבים של העיסוק בשוק השחור, אזכורים של המאמצים לשתף את הסרבנים בפעולות תרבותיות וחברתיות,⁴⁰⁴ וביקורת על הפלגנות הפוליטית. כפי שכתב ד"ר שמואל גרינגאוז,

בגלל אינטרסים כיתתיים צרים אנשים היו מוכנים לשקר בלי להתחשב בעקרונות הדמוקרטיים או בסולידריות הרחבה יותר... גילינו שהשד השחור התגנב לתוך נשמותינו; כי תהליך הטיהור הפנימי והשיקום המוסרי הוא קשה ואיטי.⁴⁰⁵

יחד עם זאת, במאמרים שפורסמו בעיתונות המחנות לא הייתה כמעט ביקורת על התנהלות הוועדים. בעיתונים המקומיים של המחנות היא נעדרה לחלוטין, כולל במכתבים למערכת, בגלל תלות העיתונים בוועדים שמימנו אותם. להפך, אף פורסמו מאמרי חנופה לוועדים, לעסקנים ולפקידי אונרר"א והג'וינט. על אי שביעות הרצון מכך אפשר ללמוד ממאמרים ביקורתיים שפורסמו בנושא. האחד בדצמבר 1946 **בניצוץ**,⁴⁰⁶ והשני שנה אחר כך בעיתון **יידישע צייטונג**. גם על אונרר"א נכתבו מאמרים

⁴⁰¹ בלנדסברג היו התקפות כה רבות על החשודים, עד כי ועד המחנה יצא נגד אווירת הלינץ' ודרש כי עשיית הצדק תישאר בידי בתי המשפט בלבד. מנקוביץ, שם, 230; אהרן חטר ישי מספר על תקרית שהיה עד לה בביקור בפלדפינג, של חיסול מהיר ואכזרי של קאפו. חטר ישי, **הבריגדה**, 285 - 286.

⁴⁰² ברוט, **באזור האפור**. 83.

⁴⁰³ ד"ר שמואל גרינגאוז, יו"ר הנציגות של מחנה לנדסברג, ועורך העיתון 'לאנדסברגר' לאגער צייטונג, בעיתון המחנה 18.1.46. מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 233.

⁴⁰⁴ Grossmann, *Jews Germans and Allies*, 203.

⁴⁰⁵ מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 212.

⁴⁰⁶ הביטאון המחתרתי של ארגון 'בני ציון' שהחל להופיע בקאופרינג, תת מחנה של דכאו, אליו גורשו הניצולים האחרונים

חנפניים, אבל מנגד, נמתחה בעיתונות המחנות ביקורת בוטה ונוקבת כלפי הארגון, ממנה ניתן ללמוד עד כמה העקורים כעסו על אונרר"א בגין מספר עובדיה הנמוך מדי ואיכותם המקצועית והאנושית הירודה. לדוגמה, בעיתון **אונדזער שטימע** הופיעה ביקורת על "מעשה הנבלה" של אונרר"א, אחרי שזו סירבה להאריך אישור שהייה של משלחת התרבות של הקונגרס היהודי העולמי בגרמניה.⁴⁰⁷ באשר למשלחת הארצישראלית - כשנמתחה עליה ביקורת - היא פורסמה בעיתונים האזוריים, ונעשתה בעדינות ובזהירות, שכן על אף הכול, היה לעקורים יחס מיוחד אל המשלחת 'שלנו', שאנשיה ביצעו את שליחותם בהתנדבות. אבל, "רצון טוב ומסירות אינם מספיקים".⁴⁰⁸

לבסוף, שפע הירחונים המאורים, כתבי העת לענייני תרבות, כרכי שירה, רומנים, ספרי תפילה ונספחים של חוקים דתיים, שהעקורים הוציאו לאור, לצד ההודעות בעיתונים על הצגות, סרטים, מסיבות, מופעים לכבוד חגים לאומיים, הרצאות, סמינרים, ערבי קריאה, קבוצות דיון, ביקורות על הצגות, וכדומה,⁴⁰⁹ סיפקו מידע חשוב ועשיר ביותר על החיים והפריחה התרבותית במחנות, והכרזות שהזמינו לאירועים שונים מעידות על כישרון, מחשבה, הומור ויצירתיות, שהושקעו בהפקתן, על אף המשאבים המצומצמים שעמדו לרשות העקורים.

כל השפע הזה נשאר בין תחומי המחנות והעולם היהודי באירופה ובארצות הברית, ולא חלחל אל הציבור הארצישראלי באותה עת - בין בייצוג היסטוריוגרפי, ובין בייצוג תרבותי, אולי בהתאמה עם האג'נדה הציונית של המרת התרבות היהודית בתרבות הישראלית שרק התחילה להתהוות, ואולי גם בגין העובדה שכמחצית מהעקורים שאפו להגר אל מדינות אחרות ולא לארץ ישראל, בניגוד לאינטרס

של הגטו. מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 11. התחיל להתפרסם באפריל 1945; "העיתונות מלאה תהילה והודאה למנהיגים, למיטיבים ולמקימי שארית הפליטה העלובה. אבל דברי ביקורת קונסטרוקטיבית וחיונית מאן דכר שמם". קינן, **לא נרגע הרעב**, 192.

⁴⁰⁷ יתכן שהביקורת נבעה גם מהעובדה שאונרר"א הייתה פורמליסטית והתקשתה להתמודד עם תרבות האילתור של השליחים במחנות. בנוסף, היא ניסתה למתן את האוריינטציה הציונית, הקבוצתית והמפלגתית בחינוך, במיוחד של הילדים, ולהקנות למדריכים מושגי יסוד בפסיכולוגיה התפתחותית ובקשיי למידה, כדי לעורר בהם רגישות לצרכים האישיים של כל ילד. מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 162.

⁴⁰⁸ קינן, **לא נרגע הרעב**, 192.

⁴⁰⁹ לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 154 - 157; באונדזער שטימע, לדוגמה, פורסמה בסוף ספטמבר 25 כתבה על ההצגה הראשונה של תיאטרון ה'קצט', ששיבחה גם את עצם המאמצים להעלות את ההצגה, ובמכתב למערכת **אונדזער ווג** פורסם ב-1.1.46 מאמר על חשיבות התיאטרון היידי ככלי להזדהות תרבותית לאומית. פלורסהיים, "תיאטרון יידיש", 95, 99.

הפוליטי של הנהגת הישוב, שהכתיב יצירת נראטיב של שיקום אפשרי רק בארץ ישראל.⁴¹⁰

לוחמי הבריגדה כותבים על מחנות העקורים

חיילי הבריגדה, לועמת זאת, סיפקו מידע על מחנות העקורים. כזכור, חלקם היו פליטים שניצלו על ידי עלייתם המוקדמת לארץ ישראל, אבל איבדו משפחות בשואה. חזרה אל גרמניה, במיוחד עם סמל הבריגדה היהודית, שעליו מגן דוד, הייתה בשבילם סגירת מעגל. קינן טענה כי מכתבים ועדויות של חיילי הבריגדה רמזו על כך שהרצון העז לחפש קרובים היה אחד ממניעי הגיוס העמוקים ביותר, גם אם לא תמיד מודע.⁴¹¹

מכיוון שהמפגשים היו מיד אחרי השיחרור, חיילי הבריגדה חוו את המציאות של מחנות הריכוז כמעט מכלי ראשון והיו עדים לרגשות הקשים של העקורים,⁴¹² כשאלה היו המומים מהשיחרור, תלויים מהעבר ועדיין לא נכנסו לשיגרת החיים במחנות העקורים. המפגש בין החיילים והעקורים היה מרגש, אבל מורכב. התגובה הראשונית הייתה תכופות ביקורתית ומנוכרת, אבל השתנתה עם הזמן, ככול שההיכרות העמיקה. אהרון חטר ישי נשלח מאיטליה (מקום שהות הבריגדה) לגרמניה בראש משלחת החיילים הראשונה כדי לאתר 5000 פליטים להעלאה ארצה. החיילים עצמם לא ידעו מה בעצם היה במלחמה וחששו כי לא שרדו יהודים. המפגש הראשוני עם ניצולי המחנות היכה אותם בהלם. "הבעת פניהם הייתה כה מוזרה, עד כי חטר ישי ציין לעצמו כי 5000 יהודים כאלה יכולים להפוך את ארץ ישראל לבית-משוגעים - "לא האמנתי שנפשית אלה אי פעם יבריאוו".⁴¹³ אבל כבר במהלך אותו ביקור, לאחר שהתאושש מההלם הראשוני, חטר ישי שלח דו"חות ברוח שונה לחלוטין אל "המרכז לגולה" שהבריגדה הקימה, אל מפקד הבריגדה ומפקדים אחרים ביחידותיה.

יש לציין כי מההתחלה גילו הפליטים כשרון ארגון שהדהים אותנו. כשרון זה גילינו כבר בביקור הראשון, תוך ימים ספורים. באותם ימים בהם חשבנו עליהם במושגים של מוכי גורל ומוכי נפש, התפללנו על כוח החיוניות אותו גילו כמעט באופן מיידי. הם הצליחו להתארגן, "להשיג" מכוניות ודלק, שהשגתם הייתה קשה במיוחד... גילויים אלה מצאנו כבר בביקורנו הראשון - אצל קבוצות

⁴¹⁰ ליאת שטייר-לבני, **טראומה אחת**, 94.

⁴¹¹ מתוך תשובות על שאלונים שהופצו בקרב חיילי בריגדה משוחררים, ענו 2/3 כי היו להם קרובים מדרגה ראשונה באירופה כאשר התנדבו לבריגדה. קינן, **לא נרגע הרעב**, 86 - 88.

⁴¹² שם, 91.

⁴¹³ עדות בע"פ, המדור לתיעוד בע"פ, בתוך יחיעם ויץ, "ראשית הקשר בין חיילי הבריגדה לשארית הפליטה", **יהדות זמננו**, ג' (תשמ"ו), 229.

דברים ברוח זו של התפעמות מיכולת ההתאוששות של העקורים, כתבו חיילים במכתבים למשפחותיהם ולחברים, ובדיווחים למפקדים ולמזכירות המפלגה.⁴¹⁵ את השינוי בתפיסתם את העקורים, מ'מוכי גורל ומוכי נפש' לבעלי כוח חיות, ויץ הסביר כסוג של פיצול נפשי של החיילים בין היהודי הגלותי לישראלי החדש: חטר ישי, כמו החיילים האחרים, נשא איתו מארץ ישראל סטריאוטיפ של שלילת הגולה, שעל פיו, אם בכלל שרדו יהודים - "הריהם משולים לאֶן". ברגע שנשבר הסטריאוטיפ, טען ויץ, הוא 'התפנה' לאמץ תפיסה חדשה.⁴¹⁶

חיילי הבריגדה ראו בסיוע לעקורים שליחות, טיפלו בהם והתגייסו לאיתור קרובי משפחה של העקורים. לאחר השינוי בתפיסה, רובם התייחסו אל הניצולים ללא שיפוטיות, "בהתפעלות ובהשתאות, ואת עצמם ראו כנחותים להם".⁴¹⁷ העובדה שרובם דיברו יידיש הקלה על יצירת שפה משותפת ומכבדת. הקשר שנוצר היה מיידי ובלתי אמצעי.⁴¹⁸

חיילי הבריגדה וכל הבאים אחריהם פגשו הכול: את הניצולים מוכי הנפש, ואת בעלי תעצומות הנפש. ומכיוון שרוב החיילים באו מרקע דומה לזה של הניצולים, הם "בחנו כל תופעה... בעיניו של מי שעמד על שפת הבור וחש את האימה על בשרו",⁴¹⁹ זיהו את העוצמות שבהישרדות העקורים, ונחלצו לעזרתם בתחושת דחיפות, "בתחושה שאלה חוב וחובה של ארץ ישראל לעזור לניצולים ולדאוג לשלומם, כאילו כל גורל הציונות ועתיד עלייתה של שארית הפליטה ארצה תלוי בהם".⁴²⁰ אני סבורה כי אל הדחף של

⁴¹⁴ שם, 231 - 232.

⁴¹⁵ לדוגמה: 'מכתבים מהדרכים' ששלח משה מוסינזון אל בתו ב-1945, מכתבים של חיילים מהקיבוצים לחברי משקיהם ושל חיילים לבני משפחותיהם: דו"ח משלחת החי"ל מסעורה בדרום גרמניה ל"מרכז לגולה" ביוני 45; פרוטוקולים של ישיבות ועד הבריגדה (דברי חטר ישי ומשה זילברטל) ושל הוועד הפועל של ההסתדרות; ישיבת מזכירות מפא"י באוגוסט 45; מכתבו של מאיר גרובובסקי אל שרתוק ביוני 56; עדויות של מוטקה חדש, שמואל פוטק, חטר-ישי, ישעיהו וינברג ואריה שטרן ל'מדור לתיעוד בע"פ'; ארכיון הקיבוץ המאוחד (דברי יחיאל דובדבני, היו"ר הראשון של 'המרכז לגולה' במועצת הקיבוץ הארצי בפברואר 46), ועוד, ו'ספר הבריגדה היהודית' מאת יעקב ליפשיץ מ-1947. קינן, **לא נרגע הרעב**, 90, 223; ויץ, "ראשית הקשר", 235.

⁴¹⁶ ויץ, שם, 232, 234.

⁴¹⁷ קינן, **לא נרגע הרעב**, 92.

⁴¹⁸ שם, 89.

⁴¹⁹ משה מוסינזון, 'מכתבים מהדרכים', בתוך קינן, **לא נרגע הרעב**, 92.

⁴²⁰ שם, 91.

חיילי הבריגדה לעזור נוספה "אשמת הניצול"⁴²¹ - רגשי אשמה על כי הם עצמם ניצלו מבלי שחוו את התופת, לעומת קרוביהם שלא שרדו והניצולים ששרדו בעור שיניהם.

...נוכחתי מה שעשו ליהודים - קודם רצחו את הנפש ואחר כך לקחו מהם את הגוף. נדרתי נדר לא להימנות על אלה המקטרגים ולו על מישהו מהם לאחר מה שעבר עליהם... והיו דברים קשים שהייתי עד להם....⁴²² סלחתי להם ולא לקחתי את הזכות לשפוט אותם. ושוב, אני שולל עד היום שמישהו רשאי לשפוט את האנשים שחיו את התקופה ההיא....⁴²³

שליחי היישוב כותבים על מחנות העקורים

כנאמר בפרק הראשון, מוסדות היישוב בארץ ישראל הבינו שעליהם להפעיל בגרמניה שליחים כדי לקדם עליה לארץ ישראל. בסוף 1945 הגיעו לגרמניה 20 השליחים הראשונים, כנציגים רשמיים של היישוב. עד 1948 פעלו בגרמניה למעלה מ-400 שליחים ארצישראלים, נציגי 'פלוגות הסעד', פעילי 'הבריחה', 'ההגנה', 'המוסד לעלייה ב' ומשלחת המורים. השליחים הגיעו אחרי הכשרות ששיקפו את צורכי המאבק הלאומי הציוני, ללא כל הכנה בנוגע למצבם הפיזי והנפשי על העקורים, כשמישמתם - להכין מועמדים פוטנציאליים לעליה.

בניגוד לראיית לוחמי הבריגדה את הניצולים כאנשים פרטיים, בעלי סיפורי חיים קשים מנשוא, בעיני השליחים, שבאו חדורי מטרה, העקורים היו "מסה פוליטית", כלי בשירות הציונות, והם עצמם - נושאי "דבר היישוב" אל שארית הפליטה.⁴²⁴ על פי תום שגב וענת ליבנה, תפיסת רובם על פי רוב לא השתנתה לאורך תקופת שליחותם. לטענתו הם ראו בעקורים "אבק אדם" ו"עדת קבצנים" גדולה, מנוונת, מדורדרת ומדולדלת לא רק מבחינה פיסית ונפשית, כי אם שקועה גם בשפל מוסרי.⁴²⁵ בעיניהם הנזק העיקרי שנגרם לניצולי השואה היה אובדן כללים חברתיים וערכים של שיתוף, אמון הדדי ועבודה, ואותם היה צריך להקנות מחדש,⁴²⁶ ולכן היו ממוקדים במשימתם - לארגן את הניצולים

⁴²¹ מונח שטבע הפסיכיאטר רוברט גיי ליפטון ומבטא רגשי אשמה שחווה ניצול מאירוע טראומתי, בין אם יכול היה להציל את האחר שבגינו הוא חש אשמה ובין אם לא, בין אם היה נוכח במקום האירוע ובין אם לא.

⁴²² הכוונה לגניבות, עלילות שווא שהעלילו על מישהו שהוא קאפו בגלל טינה אישית, ואלומות.

⁴²³ מרדכי סורקיס, "הפגישה על אדמת אירופה בין שארית הפליטה וחיילי הבריגדה היהודית מארץ ישראל, 1945 - 1946", **עדות**, ה', בית לוחמי הגטאות (1990), 116.

⁴²⁴ קינן, **לא נרגע הרעב**, 110.

⁴²⁵ תום שגב, **המיליון השביעי: הישראלים והשואה**, (ירושלים: כתר, 1991), 105; ליבנה, **המיית הציפור**, 5.

⁴²⁶ קינן, **לא נרגע הרעב**, 179 - 180.

המתאימים בתוך התנועה הציונית ככוח לוחם, תוך שמירה על 'דיסטאנט מסוים',⁴²⁷ ריחוק והתנשאות.

יחד עם זאת, היו שליחים שהזדהו עם מצוקת העקורים. על פי עדות של אחת מהם,

חלק מהשליחים לא ראה בניצולים בני אדם שווים, אלא משהו אחר שקשה לדרוש ממנו אחריות והתנהגות אנושית. משהו נחות ופגוע בגופו ובנפשו. הם ראו עצמם כעליונים על הניצולים, ועל כן לא הצליחו להתחבר אליהם... חבל שלא כל השליחים ידעו להזדהות באמת עם הניצולים שהפכו לשבר כלי.⁴²⁸

השליחים שלחו מכתבים אישיים למשפחותיהם ולעלוני הקיבוצים שלהם, ומכתבים רשמיים ודו"חות אל הנהלת הסוכנות ולמרכז הקואופרציה, ורשמו פרוטוקולים של ישיבות. מכיוון שנשארו מחוברים לתנועות ששלחו והינחו אותם במשך כל שליחותם, הם שלחו אליהן דיווחים, כמו גם למדור לשליחים, למרכז מפא"י ולהנהלת השומר הצעיר. בעקבות הדיווחים התפרסמו גם כתבות בעיתונות הארצישראלית, ומכיוון שהמפגש היה בעייתי, כתבות אלו חיזקו את הדימוי השלילי של הניצולים והעקורים.⁴²⁹ רבים מהמכתבים והדו"חות שלהם נשמרו מאוחר יותר בארכיונים של התנועות המיישבות, משואה, מורשת ושל המוזיאונים העוסקים בשואה.⁴³⁰

בשונה מחיילי הבריגדה, השליחים פגשו את הניצולים חודשים מספר אחרי שיחרורם ממחנות הריכוז, כשנוצרה כבר שיגרה מסוימת של חיים במחנות העקורים. העקורים הפגינו כלפיהם כעס ותסכול בגין הגעתם המאוחרת, ואילו רבים מהשליחים, ילידי הארץ שלא עלו מאירופה זמן מה לפני השואה, והיו ממוקדים מאד במשימתם, לא הצליחו להתחבר רגשית אל החוויות שעברו אותם עקורים שלא התאימו לתכנית הציונית מסיבה פיזית או נפשית, או לא רצו לעלות לארץ ישראל, ואפילו לא להתאוששות יוצאת הדופן של חלק ניכר ביותר מן העקורים. "הלבשתם של אותם 'הנודדים' טובה, ובמקרים רבים טובה מן התלבושת שלי",⁴³¹ כתב שליח. את אמירתו אפשר לפרש כאילו מצבם טוב משלו והוא אינו מבין מדוע צריך לעזור להם. את החיובי שחיילי הבריגדה ראו

⁴²⁷ דו"ח של חיים יחיל (הופמן) על פעילות המשלחת, שם, 186; שטייר-לבני, **טראומה אחת**, 98.

⁴²⁸ דברי שליחה שנדהמה מיחסו המזלזל של שליח ארצישראלי כלפי הניצולים. לילך רוזנברג-פרידמן, "זהויות בקונפליקט", 135 - 136.

⁴²⁹ מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 119; שגב, **המיליון השביעי**, 105 - 107; קינן, **לא נרגע הרעב**, 112 - 113.

⁴³⁰ קינן, **לא נרגע הרעב**, 235.

⁴³¹ ה'בלתי מאורגנים', כלומר אלה שלא היו שייכים לתנועות הנוער החלוציות והחלוצים בהכשרות. קינן, שם, 156.

⁴³² מכתבי שליחים, בארכיוני מורשת, משואה שם.

בעקורים - השליחים פירשו כשלילי, תוך תליית התנהגות העקורים גם בתרבות היהודית הגלותית. "ראיתי תופעות של גלות רוחנית שקשה להבין אותה",⁴³³ דיווח חיים יחיל (הופמן). השליחים דיווחו בביקורתיות על נישואין לנשים גרמניות, עיסוק במסחר ובשוק שחור ("חומרנות ריקה [ש]פשתה בציבור"), התרגלות ל"פרנסות קלות, ורמת חיים גבוהה מלפני המלחמה", עד כדי "השגת מותרות של ממש", התהדרות בתכשיטים, ו"מסוכנת עוד יותר" - העסקת משרתות ומטפלות גרמניות לילדים בשכר נמוך, ועוד. העקורים, בעיניהם "מחללים את כבוד ישראל". הם "פסולת".⁴³⁴ יתרה מכך, אונרר"א דיווחה כי לפחות 50% מהעקורים במחנות היו מועסקים.⁴³⁵ מדיווחי השליחים הארצישראליים, לעומת זאת, עלתה תמונה של אבטלה - גלויה וסמויה. אמנם קרוב ל-50% מדרי המחנה היו רשומים כעובדים בענפים שונים במחנות, אבל, הם הסבירו, "המושג של 'עבודה' גמיש מאוד".⁴³⁶ בניגוד ללוחמי הבריגדה, תפיסת רוב השליחים את העקורים נשארה כפי שהייתה לפני יציאתם לשליחות⁴³⁷, ותפיסה זו עברה אל הציבור הארצישראלי דרך מכתביהם והדו"חות ששלחו.⁴³⁸ במכתב שנשמר בארכיון התנועה קיבוצית מאת אחד השליחים, הוא לא פירש את "ההסתדרות" של העקורים במחנות, כלומר העיסוק בשוק שחור, האינטריגות במחנות והחשדנות, כפרי ניסיון חיים של ההישרדות במלחמה וייאוש מפני העתיד הלא ברור, אלא כחוסר יכולת של הניצולים להשתחרר מ"המושגים הקצטיים". "זאת היא המציאות, אין למי האמין", כתב בהכללה על כל ציבור

⁴³³ חיים יחיל בדיון במזכירות מפא"י בספטמבר 1945, בתוך שגב, **המיליון השביעי**, 105.

⁴³⁴ שם.

⁴³⁵ ע"פ ליאו סרול, איש אונרר"א, מתוך כ-3500 גברים בני כל הגילים בלנדסברג, 2000 עבדו או השתתפו בהכשרה מקצועית. על אף שהעבודה הייתה ברובה התנדבותית, העובדים הכינו והגישו את הארוחות לכ-5500 תושבי המחנות, ניקו את הרחובות, פינו אשפה, חטבו עצים ביערות לחימום, עשו עבודות תיקונים ושיפוצים, הביאו אספקה מחוץ למחנה, איישו את משטרת המחנה, כבאי האש והמחלקה הסניטרית, לימדו בבתי הספר וביצעו עבודות פקידות ופיקוח במנהלת המחנה. על אף אפשרויות התעסוקה המוגבלות, הרושם שסרול קיבל היה של תעסוקה אינטנסיבית ומרובה. קינן, **לא נרגע הרעב**, 137.

⁴³⁶ חיים יחיל (הופמן), דיווח למזכירות מפא"י, קינן, **לא נרגע הרעב**, 137.

⁴³⁷ בסוף מאי 46 ביקש חיים הופמן, מנהל המשלחת בגרמניה לצמצם את מספר השליחים בגין איכותם הירודה וכישלון חלק מהם בעבודה. בנובמבר 46 הוקמה בארץ ישראל ועדה "לבדיקת כושר פעולתם של שליחיו בארצות הגולה" והוחלט לשנות את אופי השליחות, להגדיר תפקידים בצורה מדויקת יותר ולבדוק התאמה של השליחים למשימותיהם. שם, 164.

⁴³⁸ קינן הצליחה לאתר עשרה ספרי זיכרונות שכתבו שליחים על תקופת שליחותם, ואלה נכתבו בשנות השמונים. אנדה עמיר, בעצמה שליחה, ניסתה להוציא ספר מקיף על פעילות השליחים, אבל הדבר לא יצא אל הפועל, מכיוון שעל פי ההערות שהיא צירפה לכתבי היד שקיבלה, רמת הכתיבה הייתה נמוכה על פי רוב, והיה קושי לדלות מהם משהו ראוי לפרסום, מעבר למכתבים ולדו"חות ששלחו. קינן, **לא נרגע הרעב**, 238.

חיים יחיל כתב בדו"ח על פעילות המשלחת כי הגישה הנכונה כלפי הניצולים הייתה לראות בהם קולקטיב בעל תפקיד, "גורם ראשון במעלה במהפכת דורנו, אשר יש לשמור שלא יסטה "מרום ייעודו אשר ההיסטוריה הטילה עליו", אף שהיו מודעים לכך שהניצולים חיפשו "השפעה אבהית סמויה ומרככת". הדרך לעשות זאת, הייתה בעיניו, שמירה על דיסטנס נוקשה והכשרה פטרונית לחיי חלוציות בארץ ישראל.⁴⁴⁰ את המפגש הכואב בין השליחים לניצולים סיכם אבא קובנר :

[הדבר ש]היה מאפיין וכמעט המובן מאליו והצורם נורא... הייתי אומר תחושת הפטרוניז'ם במקום ערוצים פתוחים... אנשים בארץ היו כל כך מודעים לצדקת המעשה שהם עשו, שהם חשבו שהם יודעים מה טוב גם לאחרים...⁴⁴¹

לבסוף, ב-1946 חנה ארנדט כתבה כי אחת התוצאות של מחנות הריכוז הייתה שיהודים נחשבו, א-פריורי, כתושבים פוטנציאליים של מחנות ריכוז, ולכן, יחסית לאשוויץ, מחנות העקורים שנמשכו ונמשכו, ומחנות המעצר בקפריסין ובעתלית נחשבו אנושיים, נסבלים.⁴⁴² האנלוגיה שאני מוצאת כאן היא שהניראות והתפקוד של חלק ניכר ממחנות העקורים כמו עיירות יהודיות במזרח אירופה,⁴⁴³ נתנו לגיטימציה מחד להתנשאות כלפי העקורים, להתמקדות השליחים ב'ראויים לעליה' בלבד, לסנקציות על המסרבים להגר לארץ ישראל, לתהליך המיון לעליה לארץ ישראל, שהיה קרוב מדי רעיונית וכרונולוגית לסלקציות של השואה, ומאידך גיסא - להתעלמות מצד ההיסטוריונים דאז.

אבל, בסופו של דבר, יש לזכור שהיו גם שליחים שמראש הגיעו עם פתיחות ורגישות, והיו גם כאלה שהתשנו במהלך שליחותם, כאשר למדו להכיר את העקורים, וכפי שציינה ענת ליבנה - "את כושר התארגנותם ואת יחסם החם לציונות".⁴⁴⁴

⁴³⁹ שם, 155.

⁴⁴⁰ שם, 188.

⁴⁴¹ שם.

⁴⁴² Stone, *The Liberation of the Camps*, 178.

⁴⁴³ לבסקי, בשיחה איתי ב-23.2.21: "ברגן בלזן נראתה כמו עיירה או אפילו מדינה יהודית בזעיר אנפין".

⁴⁴⁴ ענת ליבנה, **המיית הציפור**, 6.

המחקר ההיסטורי על אודות מחנות העקורים

משלהי שנות הארבעים עד שנות השבעים

עד שנות השמונים לא נכתבו כמעט מחקרים היסטוריים בנושא מחנות העקורים.⁴⁴⁵ המחנות והעקורים נשכחו מהשיח ההיסטוריוגרפי והתרבותי. בשנים הראשונות תשומת הלב הציבורית, גם זו של המחקר ההיסטורי, הייתה נתונה לאירועים הסוערים של המאבק להקמת המדינה: העיסוק ב"תכנית בילטמור", המאבק נגד הספר הלבן, תנועת המרי, המחתרות, הסוון, ההכנות למלחמה השחרור, ואחרי מלחמת העצמאות - לפיתוח המדינה והחברה, ומתחילת שנות החמישים - לקליטת העליה מארצות ערב ואפריקה. הדגש המימסדי, החברתי והמחקרי היה על התקומה על ידי האתוס הציוני (כולל האדרת הגבורה והלחימה בגטאות ושל הפרטיזנים שסימלו והקדימו את המאבק המזוין, כאילו המימסד שהאדיר את הישראלי (או 'היהודי') החדש, הכריז בריש גלי, 'כזאת אני רוצה שתהיה דמותה של מדינת ישראל').

חוקרי הדור הראשון של השואה עסקו בחקר חיי הגטאות והמחתרות, דרכי העמידה היהודית, יחסו של היישוב כלפי "הרייך השלישי",⁴⁴⁶ התנהגותו של הציבור היהודי ומנהיגיו בעולם החופשי בזמן השואה,⁴⁴⁷ כמו גם חיי היומיום ותפקוד מוסדות העזרה היהודית.⁴⁴⁸

במחנות העקורים, לעומת זאת, השיקום, הנפשי בעיקר, היה במידה רבה על ידי החיאה של התרבות הגלותית - החינוך, הערכים, וההכשרה שהועברו בתחילה ביידיש, והרבה תרבות יידית. מחנות העקורים שיקפו, להבנתי, את האפשרות לחזור - או להמשיך - לחיות חיים פוריים בגולה (והומחשה ביתר שאת על ידי הקשרים עם הסביבה המקומית), אפשרות שעמדה בסתירה עם הטענה שחיים יהודיים אפשריים רק במדינה שתקום בארץ ישראל, ובגוון ישראלי. באותו הקשר, אני מתרשמת כי החיים הבנאליים לכאורה וה'נורמאליים' שעליהם נאבקו מנהיגי המחנות ואותם טיפחו - "בתוך זמן

⁴⁴⁵ מעניין לציין כי באותה תקופה פורסמו סקירות ומחקרים על ידי היסטוריונים ובעלי תפקידים לא ישראליים: קופל פינסון, ההיסטוריון שניהל את מחלקת החינוך של הגוינט בגרמניה (1947), ליאו סרול, קצין הרווחה של אונרר"א במחנה לנדסברג (1947) וליאו שוורץ, מנהל הגוינט בגרמניה 1946 - 1957 (1953). "רק מי שעבדו עם הניצולים בגרמניה עמדו על ההשלכות ההיסטוריות הרחבות יותר של עיסוקם האישי". מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 15.

⁴⁴⁶ מכמן, "נושא אחד, קולות חדשים" 33.

⁴⁴⁷ מארק דבורז'צקי, "האדם נוכח החיה שבאדם", **בין הבתרים**, 15, בתוך בעז כהן, **הדורות הבאים איככה ידעו? לידתו והתפתחותו של חקר השואה בישראל** (ירושלים: יד ושם), 139.

⁴⁴⁸ נתן עק, "הבו פורקו לנפש הדור", עמ' 209, בתוך כהן, **הדורות הבאים**, 142.

קצר, מחנה פורנוואלד התחיל לתפקד כמו שטעטל רגיל⁴⁴⁹ - לא היו בעיני החוקרים נושא חשוב, מעניין או דרמטי מספיק למחקר (ועל ידי כך לתת להם לגיטימציה ולהכליל אותם בזיכרון ההיסטורי), שהרי הם - החוקרים - שיקפו את רוח המימסד הציוני.

ב-1946 חנה ארנדט כתבה כי אחת התוצאות של מחנות הריכוז הייתה שיהודים נחשבו, א-פריורי, כתושבים פוטנציאליים של מחנות ריכוז, ולכן, יחסית לאשוויץ, מחנות העקורים שנמשכו ונמשכו, ומחנות המעצר בקפריסין ובעתלית נחשבו אנושיים, נסבלים.⁴⁵⁰ האנלוגיה שאני מוצאת כאן היא שהניראות והתפקוד של חלק ניכר ממחנות העקורים כמו עיירות יהודיות במזרח אירופה,⁴⁵¹ נתנו לגיטימציה מחד להתנשאות כלפי העקורים, להתמקדות השליחים ב'ראויים לעליה' בלבד, לסנקציות על המסרבים להגר לארץ ישראל, לתהליך המיון לעליה לארץ ישראל, שהיה קרוב מדי רעיונית וכרונולוגית לסלקציות של השואה, ומאידך גיסא - להתעלמות מצד ההיסטוריונים דאז.

שתי סיבות אפשריות נוספות להתעלמות המימסד - ובעקבותיו במחקר ההיסטורי - מהעקורים הייתה גם תרעומת מסוימת על כך שהיהודים באירופה נצמדו לכאורה אל 'סיר הבשר' ולא עלו לארץ ישראל לפני המלחמה, ובהמשך הלכו 'כצאן אל הטבח', והעובדה שמעל 40% מהניצולים היגרו למדינות אחרות ולא לישראל, וכפי שנאמר בפרק הראשון⁴⁵² - לו שערי העולם לא היו סגורים בפניהם, מספר גדול יותר היה בוחר באופציה זאת, בוודאי שהצדיקה בעיני המימסד הציוני התעלמות מהם.⁴⁵³

⁴⁴⁹ את הדברים כתב אחד העקורים, יעקב ביבר, מורה, על פורנוואלד, בהתייחס אל המגיון הרחב של פעילויות חברתיות ותרבותיות שצצו בתוך חודשים ספורים. החל מבתי ספר וספריות, דרך עיתונים, הופעות מוזיקליות ומחזות ומועדוני ספורט, וכלה בארגונים דתיים ופוליטיים, והכול בידיש. Stone, *The Liberation of the Camps*, 155.

⁴⁵⁰ Stone, *The Liberation of the Camps*, 178.

⁴⁵¹ לבסקי, בשיחה איתי ב-23.2.21: "ברגן בלזן נראתה כמו עיירה או אפילו מדינה יהודית בזעיר אנפין".

⁴⁵² בעקבות דיון רעיוני בלנדסברג, כתב ישראל אפרת, סופר, מנציגי משלחת התרבות של הקונגרס היהודי העולמי לשארית הפליטה, "הם נוסעים לארץ ישראל לא מתוך אהבת הארץ כי אם מתוך שנאת אירופה". מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 226.

⁴⁵³ מעניין לציין כי התעלמות מתופעות שהציונות לא חפצה ביקרן לא הייתה זרה להיסטוריוגרפיה הישראלית. המחקר הישראלי שעסק הרבה מאד בעליה לארץ בשנים 1881 - 1914 התעלם מההגירה המאסיבית של יהודים ממזרח אירופה לארצות אחרות, במיוחד לארצות הברית ולארגנטינה, ולהשפעתה של הגירה זו הן על היהודים הנקלטים בארצות ההגירה, והן על הקהילות היהודיות בארצות המוצא שלהם. ההיסטוריוגרפיה הישראלית בחרה להתמקד רק בעלייה לארץ ישראל בשנים אלה, בשונה מההיסטוריוגרפיה היהודית האמריקנית. גור אלרואי, "'ההגירה הנעלמה': ההיסטוריוגרפיה הישראלית ויחסה להגירה היהודית הגדולה ממזרח אירופה 1881 - 1914", **ציון, עד**, תשס"ט, 2009, 267 - 268. אחרי מלחמת העולם הראשונה אף העניקו משמעות סמלית וערכית להגירה לארץ ישראל. בשונה מהגירה מדינות אחרות, זו הפכה ל"עליה", אף כי מאפייני המהגרים לארץ ישראל ולארצות אחרות היו דומים - קשיים סוציו-כלכליים. שם, 269.

אני מבינה את השלב הזה כתקופה לימינלית - שלב שבו השקיעו מאמצים בשיקום העקורים נפשית ופיזית והכשירו אותם מחדש לחיים, ולאקט האחרון של טקס החניכה - קבלתם בארץ ישראל, ובכל מקרה - מחוץ לאירופה. המאבק להקמת המדינה ולבנייתה הצריך את המשך טיפוח האידיאולוגיה הציונית, שכללה את עיצוב דמותו של הישראלי החדש, בין השאר על ידי שלילת הגלות.⁴⁵⁴ ציטוט של אייל נווה מדברי בן גוריון מאשש טענות אלה, במיוחד על ידי הרצף ההיסטורי שבן גוריון יצר בין העבר הקדום של כיבוש הארץ, לבין ההווה, שבו 'היהודי החדש' מחדש ימיו כקדם :

בהקימנו מדינה יהודית... פתחנו לגמרי פרק חדש - לא המשך לחיי ורשה, אודיסה וקראקא, אלא התחלה חדשה במהותה... המשתלבת מאליה בעבר... של יהושע בן נון, דוד, עוזיה והחשמונאים הראשונים.⁴⁵⁵

על פי נווה, כבר במגילת העצמאות, ההיסטוריה "נתפסת כנקודת התחלה וכמקור לכינון הלאום, אבל גם כזירה טראגית של גלות, סבל, תלישות ושמד..." כלומר, "היא מעצבת את הנראטיב ההיסטורי הישראלי כסיפור טרגי-הירואי..." שבו

הקולקטיב היהודי פועל על במת ההיסטוריה גם כקורבן-סובל וגם כגיבור-מנצח... נראטיב זה אמור

וכך, לא רק שהודגשה רק העליה לארץ ישראל, אלא שה"עולים" מסיבות כלכליות נדחקו לשוליים, ואת מרכז המחקר תפס הגרעין האידיאולוגי, שהיה בפועל המיעוט מבין העולים. מאז השתרשה והתחזקה הגישה הזאת בהיסטוריוגרפיה הישראלית, כשבולט בחסרונם מחקר היסטוריוגרפי ישראלי על ההגירה לארצות אחרות. האבחנה הערכית בין העולים למהגרים ניתקה גם את הקשר בין ההגירה לארץ ישראל להגירה היהודית בכללותה, ואת הפרספקטיבה ההשוואתית ביניהן. שם, 277.

⁴⁵⁴ אמנון רז-קורצקין טען שהמושג "שלילת הגלות" מגלם את תמצית הזרם המוביל באידיאולוגיה הציונית ומשמעותו צידוק שיבת העם היהודי אל ארצו אחרי אלפיים שנה. אבל חשוב יותר לענייננו - תקופת הגלות נתפסה על ידי הזרמים הציוניים כמעין תקופת ביניים, שהייתה נטולת משמעות בפני עצמה, גם אם "נוצרו בהקשרה ערכים תרבותיים חשובים. הגלות, לפיכך, היא מצב של קיום פגום. לטענתו, בכתבי היסוד של הציונות שלילת הגלות משמשת בסיס מכונן של התודעה, אמצעי ומקור לגיטימציה להנחות יסוד ולפעילות המדינית. כך נדחו היבטים שהוגדרו כגלותיים, כגון "פאסיביות", חולשה", וכמובן - התרבות היידית שקמה לתחייה במחנות העקורים. אמנון רז-קורצקין, "גלות בתוך ריבונות לביקורת" שלילת הגלות" בתרבות הישראלית", **תיאוריה וביקורת** 4 (סתיו 1993): 23 - 24.

⁴⁵⁵ אניטה שפירא (1997) בתוך נווה, **עבר בסערה**, 26; בנוסף, "בדומה לדפוס החשיבה הלאומית האירופית ביקשה גם הציונות למצוא את שורשי הלאומיות היהודית בגרסה היסטורית קדומה של האומה. מול דיוקן מיתולוגי של יהדות גברית עתיקה, שבדמיון היהודי הקולקטיבי היתה רבת עוז והדר ושהצטיינה בגבריות מופתית, נערכו סוללי הדרך של הציונות לשקם את היהדות הגלותית באמצעות אידיאולוגיה לאומית כמהלך של חזרה למקורות, של "השבת עטרה ליושנה", "של התעוררות מתרדמה כפויה ומנוונת ושל בקיעת הסובייקט היהודי "האוטנטי" על ידי התנערות מחשבונן ומכלאן של אלפיים שנות גלות". חנה נוה, "מגדר וחזון הגבריות העברית", בתוך **זמן יהודי חדש - תרבות יהודית בזמן חילוני, מבט אנציקלופדי**, ג', עורכים: ירמיהו יובל, יאיר צבן, דוד שחם, (ירושלים: כתר, למדא, מכון שפינוזה, 2007), 117.

להעניק משמעות לזהות הישראלית-היהודית המודרנית על ידי שימוש במושגים בינאריים של חורבן ותקומה, גלות וקוממיות, שואה וגבורה.⁴⁵⁶

בהתאם לנרטיב הטלאולוגי, "הקורבן והסבל מעניקים צידוק מוסרי למצב הנוכחי, והגבורה והניצחון ממשיכים ומאששים צידוק זה הלכה למעשה". רק הנראטיב המשולב יכול "להבנות ולהנכיח זהות ערכית ובטוחה, ארוכת-טווח".⁴⁵⁷ ברור לי כי בנראטיב קוטבי ומשולב כזה לא היה מקום לתקופת המעבר שבין החורבן לתקומה - מחנות העקורים - בהם, אמנם, נערכה פעילות ציונית, אך התרבות השלטת הייתה התרבות היהודית הגלותית. דינה פורת חיזקה את התפיסה הזאת. על פיה,

מהות הציונות, שהיא קודם כל הניסיון האקטיבי לשנות את ההיסטוריה היהודית, מונעת לפחות מבחינה אידיאולוגית יחס אמפתי כלפי חסרי אונים.⁴⁵⁸

ואני מוסיפה - כנראה עוד יותר, כשחסרי האונים הם ניצולי מלחמה שבורים, ששיקומם כרוך בהחיאית התרבות היהודית הגלותית. יחד עם זאת, נכון שיחסית לשבר הענקי של המלחמה ולעוצמת המאבק להקמת המדינה, 'אפיזודת' מחנות העקורים הייתה באמת ובתמים זניחה, כפי שאפשר להסיק גם מעדויות של ניצולים שמדלגות על מחנות העקורים או מזכירות אותם בחטף, ועוברות היישר מאימי השואה אל הגבורה שבהקמת המולדת החדשה.⁴⁵⁹

אחרי מלחמת ששת הימים הייתה פריצה מחקרית אדירה בזכות המהפך בהשכלה הגבוהה. הלימודים הגבוהים, שהמדינה אפשרה (ללא מגבלות כספיות על המוסדות האקדמיים), נהיו נגישים מאד עד שנת 1974, שנת המשבר אחרי מלחמת יום כיפורים. הדבר אפשר גם לחקר השואה להתבסס ולהתרחב באוניברסיטאות, ולדור חדש של חוקרים בתחום למצוא תעסוקה.⁴⁶⁰ בנוסף, בשנות השבעים נפתחו

⁴⁵⁶ אייל נווה, **עבר בסערה: מחלוקות על סוגיות היסטוריות בישראל** (בני-ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת, 2017), 24 - 26.

⁴⁵⁷ שם.

⁴⁵⁸ דינה פורת, **קפה הבוקר בריח העשן: מפגשם של הישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה**, (ירושלים: יד ושם, תל אביב: עם עובד, 2011), 361.

⁴⁵⁹ חנה וסרמן (כוכבי): "אחרי המלחמה היא חוזרת לפולין, לעיר ביטום. באביב 1946 עוברת למחנה עקורים בגרמניה... 'בחודש נובמבר 1946 יצאנו בעלייה ב'". **בלי שום מקרה מוות: סיפורים מקיבוץ לוחמי הגטאות**, הוצאת קיבוץ בית לוחמי הגטאות והוצאת בבל, 2007, 408.

⁴⁶⁰ מכמן טען כי שנות השבעים היו שנות ההתבססות של חקר השואה באוניברסיטאות בישראל, ואיזכר סקר שערך המכון הבינלאומי לחקר השואה ביד ושם ב-2007, ועל פיו מספר חוקרי השואה הגיע לשיא בשנות התשעים של המאה הקודמת, וכי מאז 2000 חלה בו ירידה. מכמן, "האם יש 'אסכולה ישראלית'", 226, 227.

וסודרו ארכיונים מפלגתיים, תנועתיים, מוסדיים ואישיים, ובראשם הארכיון הציוני המרכזי.⁴⁶¹ אלה אפשרו קפיצת דרך במחקר, שעד אז נשען על עדויות של מחוללי ההיסטוריה וזיכרונותיהם, וזו הובילה אל נושאים חדשים ואל התבוננות על הקורבנות ועל הניצולים כבני אדם בשר ודם, ראויים להערכה על עצם מאבקם היומיומי לשרוד, ולעניינה של עבודה זו - העקורים במחנות בגרמניה.

בשנות השבעים, בעקבות משפט אייכמן ב-1961, ואחרי פרסום מונוגרפיות על עמידה של קהילות יהודיות בשואה, החלה לחלחל בציבוריות הישראלית ובמחקר ההבנה, שהמושג "כצאן לטבח" אינו נכון ואינו הוגן. מלחמת יום הכיפורים (1973) ערערה את תחושת הביטחון, תמונות החיילים השבויים ניפצו את מיתוס הגבורה הצברית, ופעולות הטרור הקשות באותו עשור עוררו אסוציאציות לחוסר האונים שאפיין את ההתמודדות בשואה.⁴⁶² חגית לבסקי טענה כי רוב המחקרים בתקופה זו עסקו בתודעת השואה, כלומר בהשפעתה העקיפה, הבלתי מודעת ובלתי מכוונת של השואה על עמדות הישוב ומנהיגיו, ועל אופן פעולתם,⁴⁶³ ופורת העלתה סברה, שהתהליך של בדיקה עצמית שהחל בעקבות מלחמת יום כיפור ונמשך אחרי מלחמת לבנון הראשונה והאינתיפאדה הראשונה, איפשר גם את פתיחת המחקר לנושא רגיש כמו יחסם של מנהיגי הציונות והישוב אל השואה.⁴⁶⁴ אני סבורה כי התהליך הכשיר את הקרקע למחקר על הניצולים בכלל ומחנות העקורים בפרט.

נראטיב-העל הציוני⁴⁶⁵

ואכן, משנות השמונים התחיל גם עניין מחקרי בניצולים, ומאוחר יותר - במחנות העקורים. המעבר מנושא אחד למשנהו לא היה עקבי כרונולוגית. חלק מהחוקרים התייחסו אל מחנות העקורים

⁴⁶¹ לדוגמה, קבוצה בת כאלף תיקים בחטיבת המחלקה המדינית של הסוכנות בארכיון הציוני המרכזי, או תיקי 'הלשכה המאוחדת' של הוועד הלאומי והסוכנות, שנפתחו בסוף שנות השמונים ותחילת שנות התשעים. התהליך נמשך זמן רב, ועל פי גלבר, גם בשנת פרסום המאמר, 1997. יואב גלבר, "כתיבת תולדות הציונות - מאפולוגטיקה להתכחשות", יחיעם ויץ (עורך) **בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית** (ירושלים: מרכז שז"ר לתולדות ישראל, תשנ"ח-1997), 78.

⁴⁶² כהן, **הדורות הבאים**, 371.

⁴⁶³ לבסקי, "שארית הפליטה", 176.

⁴⁶⁴ פורת, **קפה הבוקר**, 409.

⁴⁶⁵ נרטיב המציג את הציונות בצורה חיובית, על אף בעיות המוצגות בה, וממסגר את כל ההתרחשויות בתוך הנרטיב הציוני, כסיבה ומסובב.

בעקיפין, וחלק התמקדו ספציפית בהם. ההיסטוריונים דליה עופר,⁴⁶⁶ דינה פורת,⁴⁶⁷ יחיעם ויץ,⁴⁶⁸ יוחנן כהן,⁴⁶⁹ יואב גלבר,⁴⁷⁰ חגית לבסקי,⁴⁷¹ טוביה פרילינג,⁴⁷² חוה אשכולי וגמין⁴⁷³ ודניאל גוטוין,⁴⁷⁴ רובם ממשיכי דרכה של האסכולה הירושלמית,⁴⁷⁵ שפרסמו מחקרים בתוך מסגרת נראטיב-העל הציוני, והתייחסו בעיקר אל המימסד הציוני ומדיניותו.⁴⁷⁶ הם בני דור צעיר יותר, שלא חוו את השואה וחלקם עסקו בעקורים, אבל בעקיפין, כחלק ממחקרם על סוגיות שנגעו לשוב ולשואה.⁴⁷⁷ על אף

⁴⁶⁶ דליה עופר, "מניצולים לפליטים - שארית הפליטה לנוכח העלייה" בתוך, ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים), **שארית הפליטה 1944 - 1948** (ירושלים: יד ושם, 1990), 275 - 303.

⁴⁶⁷ דינה פורת, **הנהגה במלכוד**.

⁴⁶⁸ יחיעם ויץ, "שארית הפליטה בדיוניהם ושיקוליהם של חברי הנהלת הסוכנות ממאי 1945 ועד נובמבר 1945", **ילקוט מורשת**, כט (מאי 1980), 53 - 80.

⁴⁶⁹ יוחנן כהן, **עוברים כל גבול: 'הבריחה' - פולין 1945 - 1946** (תל אביב: זמורה ביתן, 1995).

⁴⁷⁰ יואב גלבר, **תולדות ההתנדבות, ג, נושאי הדגל**, יד יצחק בן צבי (ירושלים: תשמ"ג).

⁴⁷¹ לבסקי, "שארית הפליטה והקמת המדינה", 181.

⁴⁷² טוביה פרילינג, **חץ בערפל: דוד בן-גוריון, הנהגת היישוב וניסיונות הצלה בשואה** (באר שבע וירושלים: המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב והמכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1998).

⁴⁷³ חוה אשכולי וגמין, **בין הצלה לגאולה: הציונות הדתית בארץ ישראל לנוכח השואה**, (תל אביב: עם עובד, 2004).

⁴⁷⁴ דניאל גוטוין, "הפרטת השואה: פוליטיקה, זיכרון והיסטוריוגרפיה", **דפים לחקר תקופת השואה**, טו, (1998), 7 - 52.

⁴⁷⁵ צמחה באוניברסיטה העברית וייצגה בעבור חלק מהחוקרים (במה שנוגע לעבודה זו) טלאולוגיה בלתי מתפשרת שצמצמה את ההיסטוריה היהודית לחיים במולדת האבות, או את השאיפה לכך. עבור אחרים הפלשטינוצנטריות שימשה תיקון הכרחי להזנחה של דורות קודמים את ארץ ישראל כציר שסביבו סבה ההיסטוריה היהודית. המיסגור הציוני הכמעט כפייתי של המחקר שימש לבידול הציונות, לקידום השליחות הלאומית ולהכשרת מנהיגים פוליטיים, אינטלקטואליים וצבאיים. David N Myers, "Is there still a 'Jerusalem School?'" Reflections on the state of Jewish historical scholarship in Israel", *Jewish History* 23 (2009): 389 - 390, 392.

⁴⁷⁶ לדוגמה, "השואה, אשר השמידה את מיטב יהדות אירופה, גם גרמה, היא וספיחיה לצירוף נסיבות חד פעמי לטובתה של הציונות. מודעותם של מנהיגי הדור לדבר הייתה היא עצמה גורם רב השפעה במימוש הכוח שהיה גלום בצירוף נסיבות זה. זאת על ידי גיוסה של שארית הפליטה וניצול האפשרויות להקמתה של מדינת ישראל". לבסקי, "שארית הפליטה והקמת המדינה", 181.

⁴⁷⁷ למשל, גלבר, **תולדות ההתנדבות**; ויץ, "שארית הפליטה בדיוניהם ושיקוליהם"; עופר, "מניצולים לעולים - שארית הפליטה נוכח העלייה" בתוך, **שארית הפליטה**, ישראל גוטמן, (עורך), (ירושלים: יד ושם, 1990), 275 - 303; "ותיקים ועולים בעיני הארגונים היהודים 1946-1951", בתוך, דליה עופר, (עורכת), **ותיקים ועולים בעלייה הגדולה**, (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1996), עמ' 23-58 (1990). בתוך עופר, "שארית הפליטה", 475; יחיעם ויץ, לדוגמה עסק בפוליטיקה הארצישראלית והישראלית, בהשפעת השואה על החברה הישראלית, ביחסי ישראל גרמניה ובימין הישראלי. הספר

שחוקרים אלה נשארו במסגרת נראטיב-העל הציוני, הם לא היססו לבקר את המדיניות הציונית, בטענה שהתמקדה באינטרס של הישוב, והתעלמה מאינטרסים אחרים,⁴⁷⁸ אבל הצדיקו זאת ככורח המציאות - טובת המדינה, ובעקיפין גם טובת הניצולים.

עם הזמן, אסכולת המחקר הישראלית של השואה, שנשארה בתוך מסגרת נראטיב-העל הציוני, נהנתה פחות ביקורתית כלפי הציונות, אף שלא התעלמה מנקודות כשל שלה.⁴⁷⁹ מכמן הניח כי הסיבה להתמתנות הביקורת של הדור השני בסוף שנות השמונים ותחילת שנות התשעים הייתה ההיפתחות אל מחקר בינלאומי שהתפתח בסוגיית השלטון הנאצי והעמים הכבושים, היפתחות שאפשרה לחוקרים להשתחרר מפרספקטיבה פנים-ישראלית בלבד.⁴⁸⁰

בשנים אלה, כאמור, המחקר ההיסטורי התחיל לעסוק גם במערכת היחסים בין המימסד לבין הניצולים או 'שארית הפליטה'.⁴⁸¹ אותן שאלות מחקריות שנשאלו ביחס לשואה נשאלו עכשיו ביחס לניצולים: מה היה יחסו של המימסד הציוני כלפי העקורים? האם לאחר המלחמה, היה ניצול של המדיניות הציונית את הניצולים, רק כדי לקדם את האינטרס הציוני, או שהייתה במערכת זו הדדיות וכִּוּוֹנה ששני הצדדים יפיקו תועלת במידה שווה? במלים אחרות, גם החוקרים שמוקד עניינם עבר אל

הראשון שפרסם היה **מודעות וחוסר אונים - מפא"י לנוכח השואה, 1943-1945**, (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ד, שהיה עיבוד והרחבה של עבודת הדוקטורט שלו.

⁴⁷⁸ לדוגמה על משלחת הישוב לקושטא, פעולותיו של ועד ההצלה, כיצד ומתי נדוע דבר השואה בארץ ופרשת הסכם ההעברה. גלבר, "העיתונות העברית בארץ ישראל על השמדת יהודי אירופה", **דפים לחקר השואה והמרד**, סדרה שנייה, מאסף א' (1969), 30 - 85; הנ"ל, "המדיניות הציונית והסכם ההעברה, 1933 - 1935", **ילקוט מורשת**, יז (נובמבר 1973), 97 - 152; עופר, "פעולות עזרה והצלה של המשלחת הארץ-ישראלית בקושטא - 1943", שם, טו (נובמבר 1972) 33 - 58. גלבר, "כתיבת תולדות הציונות", 82.

⁴⁷⁹ על פי מכמן, חיבורים נוספים מרכזיים בנוסח זה הם **תולדות ההתנדבות, א-ד** שפרסם יואב גלבר, (ירושלים: יד יצחק בן צבי (תשל"ט, 1979): דליה עופר, **דרך בים: עלייה והעפלה**, (ירושלים: יד בן צבי, 1988) - ספרה הראשון, שהוא הרחבת עבודת הדוקטור שלה; חוה אשכולי, **אלם: מפא"י לנוכח השואה 1939-1942**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ד); הנ"ל "תוכנית טרנסניסטריה - הזדמנות הצלה או הונאה", **ילקוט מורשת**, כ"ז (ניסן תשל"ט, 155 - 171; יחיעם ויץ, **מודעות וחוסר אונים**; מכמן, "חקר תולדות הציונות לנוכח השואה", בתוך ויץ (עורך) **בין חזון לרוויזיה**, 153.

⁴⁸⁰ גלבר, לדוגמה, כתב, כי פעולותיה של היחידות העבריות בלוב ששוחררה ב-1942 המחישו את היכולות הטמונות בהשתתפות חיילים ארצישראלים בלחימה באירופה ובשיקום אחריה ודרבנה התנדבות לצבא הבריטי. מכמן, "חקר תולדות הציונות לנוכח השואה", בתוך ויץ (עורך) **בין חזון לרוויזיה**, 153; גוטוויין, "הפרטת השואה", 20.

⁴⁸¹ "בן גוריון גילה כי רוב העקורים חיים במחנות הם ציונים יקרים... עם נכונות לעבור מחדש את כל הצרות האלה אם זה נחוץ לציונות". יחיעם ויץ, "שאלת הפליטים היהודים במדיניות הציונית", **קתדרה** 55 (מרץ, 1990), 173.

הניצולים, השתמשו בהם ככלי להוכחת תפיסתם לגבי המימסד הציוני, על הציר שבין פעולה בתום לב למען הניצולים, לבין השימוש בהם כאמצעי לקדם את הקמת המדינה.

ויץ וגלבר טענו בתחילת שנות השמונים שגישתו של המימסד הציוני הייתה אינסטרומנטלית. אמנם היא לא התחשבה בצרכים וברצונות של הניצולים, אבל מאידך, לא הייתה בלתי מוסרית, אלא ניווטה את כל המערכות לטובת העם היהודי - בכלל זה הניצולים - גם במחיר של הקרבה אישית.⁴⁸²

עופר הייתה חיובית יותר כלפי מדיניותם של בן גוריון והמימסד ומניעיו, אבל (אולי) מבלי משים הדגשה את המניע האמיתי העיקרי להתערבות למען הניצולים: האינטרס הציוני, שהיה מקובל עליה.

בן גוריון הגה רבות בשיתופם של הניצולים במסגרת המאבק הציוני לאחר המלחמה. אמנם הוא העדיף לו חברי התנועות החלוציות יבואו לארץ ויהיו שותפים נאמנים של המאבק וההגשמה, אך גרס שבפעולת ההצלה יש לקחת כל יהודי שניתן להציל, ללא שיקולים תנועתיים; וזה היה, לדעתו, האינטרס הציוני. מעל לכול, חשב, יש להתאמץ במיוחד בהצלת בני-נוער, גם משום שניתן לחנכם בארץ לערכים ציוניים ולחיים חדשים.⁴⁸³

החוקרים התחילו לראות בניצולים דמויות מורכבות, אנשים בשר ודם, הקשורים בחזון הציוני ומתוכננים להעפיל לארץ ישראל. במחקרים התחילה להופיע הדדיות באינטרסים של המימסד ושל העקורים, אבל, עדיין, אליבא דמנקוביץ, שראה את המורכבות ואת יכולות העקורים, וניסה לחולל שינוי בתפיסה המחקרית, מרבית החוקרים נשארו בראייתם המתנשאת. דברים **קרו** לניצולים הפאסיביים. הם לא יזמו ולא חוללו אותם.

...לא מיהרו ההיסטוריונים של אותה התקופה [ראשית שנות השמונים] לשנות את השערתם בדבר התפקיד המשני של שארית הפליטה עצמה בהתפתחויות הללו [קידום הקמת המדינה]. חלק מן ההסבר טמון אולי במוקד אותם מחקרים אשר הועידו לניצולים, באופן לא מודע, תפקיד משני של עותרים ועניים בפתח: צורכיהם הבסיסיים סופקו בידי הצבא האמריקני, מחנותיהם נוהלו בידי אונרר"א, **הג'וינט תמך בהם**, הם שאבו השראה מאנשי בריגדה היהודית, הונחו פוליטית בידי המשלחת הארץ-ישראלית, **הובלו** מעבר לאלפים **והוסעו** לארץ ישראל בידי המוסד לעלייה ב', **וגורלם הוכרע**⁴⁸⁴ בסופו של דבר על ידי לחצה של יהדות ארצות הברית והקמת מדינת ישראל. התיאור אינו נטול גרעין של אמת, אך נוטה... ליחס לשארית הפליטה פסיוויות והיעדר רצון משלה.⁴⁸⁵

⁴⁸² עופר, "שארית הפליטה", 474.

⁴⁸³ דליה עופר, "העליה, הגולה והיישוב". **קתדרה** 43, מרץ 1987, 26.

⁴⁸⁴ הדגשים שלי.

⁴⁸⁵ מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 17.

פרילינג היה פתוח לראות את השינוי שחל בבן גוריון אחרי ביקורו הראשון במחנות עקורים בגרמניה ב-1945, שבו תיאר את דרי המחנות כ"יהודים יקרים, ציונים יקרים, עם אינסטינקטים ציוניים עמוקים"⁴⁸⁶ - אמירה שונה בתכלית מהדברים שאמר שנים קודם לכן, אחרי ליל הבדולח ב-1938⁴⁸⁷ אבל על פי ויץ, בן גוריון תכנן לנצל את המצוקה היהודית (העקורים והאנטישמיות שגאתה באירופה) כמנוף לקידום המטרות הפוליטיות של התנועה הציונית והיישוב, אם כי העלאתם הייתה אמורה גם לפתור גם את מצוקתם, בדרך אגב.⁴⁸⁸ הוא אמנם לא איתגר את התפיסה הציונית, אבל התבטא באופן שניתן לפרש כביקורתי, ורמז, אולי, על הכיוון המחקרי השני שהתפתח - המחקר הפוסט ציוני, שהיווה ביקורת חד משמעית על הציונות, כתנועה שניצלה את מצוקת הניצולים לתועלתה.

התכנית שרקם בן גוריון [לרכז את כל היהודים באזור אחד על מנת לגרום לאמריקנים ללחוץ על הבריטים לפתוח את שערי ארץ ישראל, ח.ח.פ.] התבססה על המצוקה היהודית - שביטוייה היו עובדת קיומם של מאות אלפי יהודים והאנטישמיות הגואה באירופה שלאחר המלחמה - [הייתה] מנוף לקידום המטרות הפוליטיות של התנועה הציונית ושל היישוב.⁴⁸⁹

המחקר הפוסט-ציוני⁴⁹⁰

במקביל לנראטיב-העל הציוני, התפתחה גישה מחקרית בקו שונה, מנוגד, אבל קשה להגדרה - בקרב החוקרים השייכים לתנועה הפוסט ציונית עצמם ובקרב חוקרים מן החוץ. חוקרים אלה ביקרו את המימסד הציוני, תוך הצגתו כגוף מונוליטי, בעל דיעה אחת, שקידש את כל האמצעים למען הקמת

⁴⁸⁶ דינה פורת, "בן גוריון ושואת יהודי אירופה", **הציונות**, מאסף יב (1987): 312; יחיעם ויץ, "שאלת הפליטים", 173.

⁴⁸⁷ במרכז מפא"י אחרי ליל הבדולח בדצמבר 1938, אמר: "אם אדע שאפשר להציל את כל ילדי עם ישראל [בגרמניה] על ידי העברתם לאנגליה, ורק מחציתם על ידי העברתם לארץ-ישראל, אני אבחר בדבר השני, כי לפנינו לא רק חשבון הילדים האלה, אלא החשבון ההיסטורי של עם ישראל". ואילו עכשיו הכין תכנית: ליצור באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה ואוסטריה מקום ריכוז שאליו יגיעו כל הפליטים שיברחו ממזרח אירופה. הריכוז ילחץ על הצבא האמריקני, שילחץ בתורו על הממשל האמריקני. וכך, עקב תלותה של בריטניה בארצות הברית באותה עת קיווה בן גוריון לסכל את כוונת בוויין להפריד בין בעיית הפליטים לבעיית ארץ ישראל. 'זהו גורם ציוני-פוליטי ממדרגה ראשונה. האמריקנים יודעים כי [העקורים] לא יוכלו להישאר כל חייהם במינכן; מקום אחד לשם יוכלו ללכת זוהי ארץ ישראל; וזהו לחץ אמריקני; ילחצו ויתנו להם ללכת'. יחיעם ויץ, "שאלת הפליטים", 173 - 174.

⁴⁸⁸ ויץ, "שאלת הפליטים", 174.

⁴⁸⁹ ויץ, "שאלת הפליטים", 174.

⁴⁹⁰ הגירסה המקומית של הפוסט מודרניזם והפוסט לאומיות.

המדינה.⁴⁹¹ דיוויד מאיירס⁴⁹² טען כי הגישה הפוסט ציונית הייתה רפלקסיבית לגבי הציונות: באמצעות חשיפת האג'נדות האידיאולוגיות והמוטיבים האישיים של החוקרים שקדמו להם, הם בחנו ברגישות ובמודעות גדולה יותר את ההקשר, כולל המוטיבציות, הדגשים ונקודות העיוורון של אותם חוקרים. המכנה המשותף שחיבר בין החוקרים הפוסט ציוניים היה פירוק נראטיב-העל הציוני, ותקיפה של צידוקו המוסרי. "הציונות מיצתה את תפקידה, בהצלחה ניכרת, וישראל עוברת לשלב הבא".⁴⁹³ יחד עם זאת, על פי אורי רם, חוקר המזוהה עם האסכולה ואניטה שפירא, ממבקרות הגישה, החוקרים הפוסט ציונים לא ערערו על קיום המדינה. הם נעו בין אדישות לחשדנות וביקורתיות כלפיה, תוך הדגשת חסרונות הציונות והמדינה. בשורה התחתונה, לדבריה, יותר משהתדיינו עם חוקרים של היו פוסט ציוניים על היסטוריוגרפיה, ניהלו מערכה על עיצוב הזיכרון.⁴⁹⁴

המחקר הפוסט-ציוני התחיל במחקר היסטורי אינטנסיבי של האירועים שהתרחשו בשנים 1947 - 1952, ואשר היו קשורים להקמת מדינת ישראל, למלחמת העצמאות ולהסדרים שאחריה, וממנה עבר לנושאים אחרים, כמו יחסי הגומלין בין הקמת המדינה לבין השואה, בין הציונות לבין ניצולי השואה, ובינה לבין העם היהודי בתפוצות ככלל.⁴⁹⁵

רוב החוקרים הפוסט-ציוניים הישראלים רכשו את השכלתם הגבוהה באוניברסיטאות מערביות בחו"ל, והושפעו מההגות הפוסט-מודרנית וממגמות הדה-קוסנטרוקציה הרב-תרבותיות וביקורת הנאורות,⁴⁹⁶ ועיתוי הגישה המחקרית החדשה היה חוק פתיחת הארכיונים ותעודות לעיונם של

⁴⁹¹ דניאל גוטיין, "ההיסטוריוגרפיה חדשה" או הפרטת הזיכרון, בתוך **בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, עורך: יחיעם ויץ (ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשנ"ח - 1997), 326.

⁴⁹² Myers, "Is there still a "Jerusalem School", 399.

⁴⁹³ תום שגב, **הציונים החדשים**, (ירושלים: כתר, 2001), 11.

⁴⁹⁴ אורי רם, "פוסט ציונות - העשור הראשון: סוציולוגיה של ערעור על הגמוניה לאומית" **עיונים** 6.10.98: 810; אורי רם, "זיכרון וזהות: סוציולוגיה של ויכוח ההיסטוריונים בישראל", **תיאוריה וביקורת**, 8, (קיץ 1996), 14; אניטה שפירא, "פוליטיקה וזיכרון קולקטיבי - הוויכוח אודות 'ההיסטוריונים החדשים'", בתוך **בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, עורך: יחיעם ויץ, (ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשנ"ח - 1997), 380.

⁴⁹⁵ לבסקי טענה בשיחה איתי ב-23.2.21, כי החוקרים הפוסט ציוניים הם אלה שהעלו למודעות המחקרית את מחנות העקורים, כחלק ממתקפתם נגד הציונות. להבנתי, המחקר על מחנות העקורים החל, כפי שהראיתי, על ידי ההיסטוריונים הציוניים, שאחזו בנרטיב העל הציוני.

⁴⁹⁶ המחקר הפוסט-מודרני מתייחס למערכת היחסים בין השיח והכוח, ליתר דיוק, לדרכים שבהן השיח מעצב את המשגת המציאות שלנו, בין השאר - כיצד אנחנו זוכרים ומעבירים את סיפורי העבר. באמצעות השיח אנחנו מדגישים דברים מסוימים ומדכאים או פוסלים נושאים אחרים לדיון, מבחינים בין ה"עצמי", ל"אחר", בין הקהילה שלנו לבין קהילות

החוקרים שלושים שנה אחרי כתיבתם. בני מוריס הסביר את החידוש של ההיסטוריוגרפיה הפוסט-ציונית:

מה שאנו עושים הוא כתיבת תולדות הציונות מחדש, בדרך אובייקטיבית ואולי מדעית יותר, הנסמכת על מכלול רב של תיעוד ראשוני, זאת בהבדל מההיסטוריוגרפיה הישנה, שהסתמכה בעיקר על ספרי זיכרונות של מנהיגים, פקידים ומצביאים ציונים, על זיכרון אישי מגויס, ובמקרה הטוב על מעט תיעוד סלקטיבי.⁴⁹⁷

ואורי רם הסביר את ההיסטוריוגרפיה הפוסט-ציונית

ככתיבת היסטוריה של "אחרים" ושל "אחרות", בעוד שבהיסטוריוגרפיה הציונית לא היה מקום אלא להיסטוריה עצמית של זהות, וכי הוויכוחים בין ההיסטוריונים היו היבט אחד של משבר הזהויות הלאומיות בעידן הגלובליזציה, בעולם ובישראל.⁴⁹⁸

יוסף גרודזינסקי הצהיר "כי הוא אינו מעוניין בשאלה 'מה בדיוק קרה', אלא בדרך ייצוג של המאורעות".⁴⁹⁹ ה'מלחמה' הייתה על פרשנות של אירועים היסטוריים, אבל גם על הגדרת גבולותיו של הקולקטיב - זהותו של היהודי בישראל,⁵⁰⁰ על עיצוב הזיכרון הקיבוצי, ועל מה שכלל צד הגדיר כחופש אקדמי במחקר.

המשמעות המעשית הייתה שחוקרים כמו משה צימרמן,⁵⁰¹ עדית זרטל,⁵⁰² אורי רם,⁵⁰³ יוסף

אחרות. לורנס, ג'. סילברשטיין, "ההיסטוריונים חדשים וסוציולוגים ביקורתיים בין פוסט-ציונות לפוסטמודרניזם", **תיאוריה וביקורת** 8 (קיץ 1996), 111. וספציפית לעניינה של עבודה זו - בין הישראלים, הציונים, "מלח הארץ", לבין העקורים הגלותיים, הבחנה שמאפשרת לנו לראות את עצמנו נעלים מה'אחרים', כפי שהמחשה ההתייחסות של חלק מהמימסד הציוני ומהשליחים אל העקורים.

⁴⁹⁷ בני מוריס, "ההיסטוריה אובייקטיבית", **הארץ**, 1.7.1994.

⁴⁹⁸ אורי רם, "אידיאולוגיה פוסט ציונית", **הארץ**, 23.12.1994.

⁴⁹⁹ גוטוויין, "הפרטת השואה", 22.

⁵⁰⁰ שם.

⁵⁰¹ משה צימרמן, **עבר גרמני - זיכרון ישראלי**. תל אביב: עם עובד, תשס"ג (2002).

⁵⁰² עדית זרטל, **האומה והמוות: היסטוריה זיכרון פוליטיקה**, (פארק חמון, חבל מודיעין: כנרת, זמורה דביר, (2002).

⁵⁰³ אורי רם, **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים**. (תל אביב: הוצאת ברירות, 1993).

גרודזינסקי⁵⁰⁴ ותום שגב⁵⁰⁵ ביקרו את המוסריות של ההנהגה הציונית וקראו תיגר על עיצוב הזיכרון של הנראטיב הציוני ועל החברה המגויסת של שנות החמישים והשישים⁵⁰⁶, התנתקו מקווי היסוד של ההיסטוריוגרפיה הציונית הקלאסית, וטענו כי היא אומצה כגירסה הרשמית של ישראל, אף שהייתה רחוקה מהאמת ההיסטורית.⁵⁰⁷

במחקר הפוסט ציוני הניצולים תפסו את מרכז הבימה המחקרית (תוך חוסר הבחנה לעתים בינם לבין העקורים במחנות)⁵⁰⁸ - אם כי המבט נשאר חיצוני וכוללני, ללא התייחסות לסיפורים אישיים - לכאורה, במטרה להעלות את העקורים לתודעה,⁵⁰⁹ אבל על פי החוקרים היריבים - כדי לנגח את המימסד והמחקר הציוני.⁵¹⁰ אמנון רז-קרקוצקין,⁵¹¹ שגב, גרודזינסקי וזרטל טענו כי שלילת היהודי הגלותי, שנבעה מ'שלילת הגולה', יצרה את הרקע הנפשי וההכרתי לאדישות שהפגינה ההנהגה הציונית כלפי ניצולי השואה, וכי זו הובילה להפקרתם, למיעוט יוזמות הצלה (במהלך השואה ואחריה), ולהעדפת צעירים ציונים ותומכי מפא"י פוטנציאליים.⁵¹² על פיהם, הנהגת הישוב הייתה מוכנה לעשות הכול לטובת האינטרס הציוני על חשבון האינטרס היהודי,⁵¹³ בין השאר על ידי לחץ

⁵⁰⁴ יוסף גרודזינסקי, **חומר אנושי טוב: יהודים מול ציונים 1945 – 1951** (אור יהודה: הד ארצי, 1998).

⁵⁰⁵ תום שגב, **המיליון השביעי: הישראלים והשואה**, (תל אביב: כתר, 1991).

⁵⁰⁶ נווה ויוגב, שם, 118; שטייר לבני, **שתי פנים במראה**, 100-101.

⁵⁰⁷ שם, 129.

⁵⁰⁸ תום שגב, **המיליון השביעי**; עדית זרטל, **זהבם של היהודים** (תל אביב: עם עובד, 1996); יוסף גרודזינסקי, **חומר אנושי טוב: יהודים מול ציונים 1945 – 1951**, (אור יהודה: הד ארצי, 1998).

⁵⁰⁹ "ואני, דווקא בהם, בניצולים עצמם, התמקדתי וניסיתי להתבונן בהם מבעד לעדשה שהיא יהודית והומניסטית כאחד. עדשה לא ציונית, לא אנטי-ציונית ולא פוסט-ציונית, אלא יהודית סתם. כזו המאמינה בגורלות יהודיים מרובים, לאו דווקא בגורל אחד", גרודזינסקי, **חומר אנושי טוב**, 23; ומאידך, כזכור, טען כי לא עניינה אותו השאלה 'מה בדיוק קרה', אלא מה הייתה 'דרך ייצוגם של המאורעות'. גרודזינסקי, "היסטוריונים או תועמלנים", הארץ, 27.5.1994.

⁵¹⁰ "הביקורת של [גרודזינסקי] רכשה מעמד של עובדה מעצם החזרה והשינון שאפשרה החשיפה הנדיבה מעל דפי הארץ, והעמדתה במרכזו של ויכוח מתמשך, ובכך לקבוע במידה רבה את סדר היום של הדיון הציבורי בנושא 'הישוב והשואה', ולדחוק את הדיון האקדמי, שלא הבין את כללי המשחק החדשים, לעמדת התגוננות חסרה סיכוי". וחשוב מכול - את התיזה שלו יש לבחון כתופעה פוליטית-תרבותית, לא בהקשר של חקר השואה. גוטוין, "הפרטת שואה", 35.

⁵¹¹ Myers, "Is there still a Juerusalem School", 398.

⁵¹² תום שגב "הוויכוח הראוי באמת", הארץ 1.9.1995.

⁵¹³ "אין התפקיד הציוני להציל שארית ישראל באירופה, אלא להציל ארץ-ישראל בשביל העם היהודי", ציטוט של בן גוריון, זרטל, **זהבם של היהודים**, 376; טיעונים דומים הועלו גם על ידי חוקרים ציוניים, כמו ויץ ופרילינג, אלא שלדבריהם

הנתונים... מלמדים שלא היה בלבול, לא אלם ולא חרדה, אלא שיקול פוליטי קר ומחושב הוא שכיוון את פעולותיה של ההנהגה הציונית, שפעלה לפי שני עקרונות: א. התעניינה בהצלה רק במידה שהייתה אמורה להביא את שארית הפליטה לא"י, ב. לא הייתה מוכנה להקדיש משאבים להצלה אם היו על חשבון המאבק להקמת מדינה יהודית.⁵¹⁵

גרודזינסקי תיאר שימוש ציני מובהק וגלוי במצוקת הניצולים:

בן גוריון היטיב להבין את כוחו של סבל אנושי של פליט לשמש כקלף מיקוח פוליטי והיה מוכן להשתמש בו הרבה לפני המנהיגים הערבים, בלי הרבה היסוסים והתחבטויות,⁵¹⁶

הוא גם טען, כי רוב הניצולים לא היו ציוניים כלל, בוודאי לא ציונים אינטואיטיביים, כפי שטענו מנקוביץ ולבסקי, אלא פנו אל הציונות בלית ברירה, כשהבינו שלא יימצא להם כל פיתרון אחר.⁵¹⁷ השורה התחתונה של טיעוני גרודזינסקי הייתה כי העקורים הוקרבו על מזבח הקמת המדינה.⁵¹⁸ אלא שחווה אשכולי,⁵¹⁹ יחיעם ויץ⁵²⁰ ודינה פורת⁵²¹ הפריכו את כל הסוגיות שגרודזינסקי העלה, כולל הטענה כי הייתה הסכמה גורפת בהנהגה הציונית ביחס למדיניות ההצלה במהלך המלחמה ואחריה.⁵²²

ולסוף, זרטל ביקרה את ההיסטוריוגרפיה הציונית - "התבניות התודעתיות שהנחילו עושי ההיסטוריה

הוצמד הטיעון כי גם הניצולים 'נהנו' מהמדיניות הציונית, וכי המטרה - הקמת המדינה שתפתור גם את בעיית הניצולים - קידשה את האמצעים.

⁵¹⁴ הממסד הציוני במחנות שלל זכויות ממי שלא התגייסו, מנע קבלת מוצרים ואפילו גירשו אנשים ממבני דיור. עופר, "שארית הפליטה", 478.

⁵¹⁵ יוסף גרודזינסקי, "טיעונים מופרכים, פרשיות מחוקות".

⁵¹⁶ גרודזינסקי, **חומר אנושי טוב**, 85, בתוך עופר, "שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית", 478.

⁵¹⁷ עופר, "שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית", 479.

⁵¹⁸ גוטוויין, "הפרטת השואה", 35.

⁵¹⁹ אשכולי, **אלם: מפא"י לנוכח השואה**.

⁵²⁰ ויץ, **מודעות וחוסר אונים**.

⁵²¹ פורת, **הנהגה במלכוד**.

⁵²² גוטוויין, "הפרטת השואה", 25.

להיסטוריונים...⁵²³ ואת חוסר החמלה של בן גוריון :

פעמים ספורות בלבד, מתוך שפע התבטאויות פומביות במהלך השנים הנדונות, ניכרה חמלה אמיתית והתנסח ביטוי מילולי של רגש בדבריו של בן גוריון על "שארית הפליטה", על יושבי המחנות העקורים שפגש ובאה לביטוי הכרתו בהכרח לאהבם ולקבלם, כפי שהם... אך גם דברים אלה אינם מושמעים באוזני "שארית הפליטה" עצמה אלא באוזני ציבורים שונים של היישוב... כאקט חינוכי מגייס ובסופו של דבר, התלוותה אליהם תמיד, כמנגינת רקע, התכלית הפוליטית.⁵²⁴

בין החוקרים הציוניים של שנות התשעים לבין הפוסט-ציוניים ניטשה מלחמת איתנים. כל צד האשים את משנהו בחוסר מקצועיות אקדמית, ובפרשנות חד צדדית ואינטרסנטית של אירועים בהיסטוריה, שנועדה להצדיק את טיעונו ואת תפיסת עולמו.

במקביל לפולמוס זה, בשנות התשעים החברה הישראלית הגיעה לקבלה של הקיום היהודי בגולה והשלמה עם הניצולים, שהפכו בינתיים לחלק בלתי נפרד מהחברה בישראל.⁵²⁵ מלחמת המפרץ הראשונה ב-1991 היתה עוד נקודת שינוי בהתקרבות החברה הישראלית לקבלת התנהלותם של היהודים בזמן השואה. מדינת ישראל הותקפה צבאית, אבל נשארה פאסיבית. החלטת ההנהגה הישראלית להיענות לבקשת ארה"ב להימנע מתגובה צבאית על שלושים ותשעת טילי הסקאד ששוגרו לעבר מעיראק, על אף הנזקים בנפש וברכוש, הוכיחה שפאסיביות יכולה להיות אמצעי התגוננות מחושב, וכי יש בה יתרונות.⁵²⁶ החברה בישראל, שנכנסה לחרדה עמוקה מהפאסיביות שלא הורגלה אליה, ראתה את עצמה במצב דומה לזה של יהודי אירופה בזמן השואה והשוואות רבות בנושא התפרסמו בעיתונות. עתה רבים יכולים היו להבין את המצוקה הנוצרת מחוסר אונים ואי-יכולת לפעול. הניצולים הגיעו לראשונה לעליונות מסוימת. הם הרגישו חזקים בהרבה מן הישראלים

⁵²³ זרטל, **זהבם של היהודים**, 15; הנ"ל, **האומה והמוות: היסטוריה, זיכרון פוליטיקה**, (אור יהודה: כנסרת, זמורה-ביתן, 2002), 229.

⁵²⁴ "פעמים ספורות בלבד, מתוך שפע התבטאויות פומביות במהלך השנים הנדונות, ניכרה חמלה אמיתית והתנסח ביטוי מילולי של רגש בדבריו של בן גוריון על "שארית הפליטה", על יושבי המחנות העקורים שפגש ובאה לביטוי הכרתו בהכרח לאהבם ולקבלם, כפי שהם... אך גם דברים אלה אינם מושמעים באוזני "שארית הפליטה" עצמה אלא באוזני ציבורים שונים של היישוב... כאקט חינוכי מגייס. ובסופו של דבר, התלוותה אליהם תמיד, כמנגינת רקע, התכלית הפוליטית". זרטל, **זהבם של היהודים**, (תל אביב: עם עובד, 1996), 422.

⁵²⁵ לדוגמה, כשהתקיים ביום הזיכרון לשואה ולגבורה ב-1995 הטקס "לכל איש יש שם" בכנסת, השתתפה בו רוב הנהגת המדינה, על מנת להנציח קרובים או כניצולים בעצמם, בתוכם נשיא בית המשפט העליון אהרון ברק, שהיה ילד בגטו קובנה, שבח וייס, יו"ר הכנסת, שחי שנתיים במחבוא והרב הראשי לישראל, ישראל לאו, שהיה ילד בבוכנוואלד.

⁵²⁶ שם, 374; בזכות האיפוק שישראל הפגינה היא זכתה לאהדה רבה ולתמיכה בינלאומית.

המפונקים', במיוחד אלה שברחו לפריפריה :

אנחנו, הניצולים, אנחנו הננו הציונים האמיתיים של היום, כי אנו יודעים מה פירוש להתגבר על פחדים, לעמוד מול מי שתוקף אותך, ופירוש קודם כול לא לעזוב את מקומך בארץ, יהיה מה שיהיה... כל אחד מאיתנו היה עד לסבל ולזוועות כל כך נוראים שקרו במלחמת העולם העצומה... שעכשיו כמה פצצות שפגעו בכמה בניינים... נראים לנו כמשחק ילדים.⁵²⁷

מתוך ראייה חדשה זו יחיעם ויץ כתב ב'דבר' ב-1991 :

התייחסותנו אל התנהגות היהודים שהושמדו בשואה [ובעקבות זאת אל הניצולים]... פינתה [בזכות חוסר האונים של החדר האטום] את מקומה להתייחסות מפוכחת, אנושית ומרוככת יותר. הרבה פחות "ישראלית" והרבה יותר "יהודית".⁵²⁸

השינויים החברתיים והפוליטיים שחלו בישראל גרמו להמרת רעיונותיו של בן גוריון על גיבורים ומנצחים וסוציאליזם חילוני בנטייה גדלה לחזור לשורשים היהודיים, ותוך כדי כך אל התרבות היהודית הגלותית,⁵²⁹ שעד זמן קצר קודם לכן הייתה דחוייה, ואיתה גם מְסמליה - ניצולי השואה, ובתוכם דרי מחנות העקורים שהשתקמו בעזרתה, כמתואר בפרק המבוא.

שנות האלפיים - המפנה התרבותי ועידן העדות - מחנות העקורים בקידמת הבמה המחקרית

המחקרים הפוסט-ציונים העניקו תשומת לב ניכרת לקולות ולנראטיבים של "אחרים" מושקעים, ומבחינה זו בישרו את השלב הבא בהיסטוריוגרפיה - המפנה התרבותי,⁵³⁰ ואיתו הממד הסובייקטיבי, האישי,⁵³¹ שהתבטא (במה שנוגע לעבודה זו) בשינוי זווית הראייה כלפי העקורים, בהפיכתם מאובייקטים לסובייקטים, ובמקורות בהם השתמשו החוקרים. יחד עם זאת, במחקרים רבים, נקודת

⁵²⁷ ניצול שואה, אברהם תורי בשיחה עם דינה פורת, בתוך פורת, **קפה הבוקר**, 372.

⁵²⁸ שם.

⁵²⁹ שם, 375.

⁵³⁰ מפנה, ששיקף מגמה חדשה שהפנתה עורף ל'מציאות האובייקטיבית' של תולדות המדינה וסדרי החברה. עתה התמקדה ההיסטוריוגרפיה בתיאורים סובייקטיביים, ששיקפו את הצרכים והערכים של קהילות נחקרות. במקום ממצאים חומריים ומסמכים רשמיים, התחילו להסתמך על עדויות אישיות, פירוש ציורים סמליים, ריטואלים ונראטיבים אישיים וקולקטיביים. יוסי מאל, "העידן של זמנים: המהפכה התרבותית בהיסטוריוגרפיה החדשה", **זמנים: רבעון להיסטוריה** (2007, גיליון מיוחד: סתיו): 130.

⁵³¹ כאשר הטקס "לכל איש יש שם" שהתקיים בכנסת ביום הזיכרון לשואה ולגבורה סימן את המעבר מהקולקטיב אל הפרט. פורת, **קפה בוקר בריח העשן**, 376.

המוצא והפרספקטיבה של המחקרים חוזרת ומשתלבת במסגרת נראטיב-העל הציוני, אבל נוספה זווית הראיה החדשה.

המפנה התרבותי שהבשיל בשנות התשעים וממשיך אל תוך שנות האלפיים מסמל מעבר מההיסטוריה החברתית להיסטוריה התרבותית.⁵³² לדעת גיא מירון, הדבר נבע

מחוסר סיפוק של היסטוריונים ממצאת הסבר כללי וממצה לתופעות... בזירה החברתית, ומנטיה גוברת להעמיד במרכז הדיון סוגיות הנוגעות לייצוגים... לתפיסות סובייקטיביות, לפרשנויות מגוונות ולדרכי כינון משמעות,

שכן להבנת ההיסטוריונים התרבותיים החדשים, אלה אינם אמיתיים פחות מהמבנים החברתיים כגון "המעמד", "הקהילה" או "המשפחה".⁵³³ חקר סוגיות תרבותיות מאפשר הצגת שאלות מחקריות חדשות, כגון זיכרון, זהות וייצוג, יחסים בין היהודים והקהילה המקומית מנקודת המבט היהודית,⁵³⁴ או שימוש ביומני זיכרונות על מנת לעסוק בדפוסי הייצוג של חוויות הפרט וקריסת תודעתו במצבי טראומה קיצונית.⁵³⁵

כפי שממחיש הפרק הראשון, המפנה התרבותי מאפשר הבחנה חדשה של ההיסטוריוגרפיה הנוגעת למחנות העקורים: למבט מבחוץ, דרך פרוטוקולים של המימסד הציוני, עיני השליחים, הארגונים הבינלאומיים שניהלו את המחנות ושליחי מערכת החינוך,⁵³⁶ נוסף אצל חלק מהחוקרים מבט מבפנים - מעיני הניצולים עצמם - תוך התייחסות מעמיקה לסוגיות תרבותיות וחברתיות, וחיפוש משמעות לחורבן הגדול, כפי שהניצולים חוו וראו אותו.⁵³⁷ גם סוגיית הציונות - מקבלת מוקד התייחסות חדש:

⁵³² גיא מירון, "גשר על פני התהום - חקר השואה מול חקר תולדות ישראל: בעיות ואתגרים", **יד ושם - קובץ מחקרים**, ל"ח (ירושלים: יד ושם, תשע"א), 153.

⁵³³ שם, 155.

⁵³⁴ חוי דרייפוס (בן ששון), "אנו יהודי פולין"? היחסים בין יהודים לפולנים בתקופת השואה מן ההיבט היהודי, (ירושלים: יד ושם, תש"ע, 2009), שם, 156.

⁵³⁵ עמוס גולדברג, 'אני' חסר אונים - כתיבת יומנים בתקופת השואה, עבודה לשם קבלת תואר ד"ר בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2004; חוי דרייפוס, שם, 157.

⁵³⁶ לדוגמה, קינן, לא נרגע הרעב; שלמה בר-גיל, מחפשים בית מוצאים מולדת, עליית הנוער בחינוך ובשיקום שארית הפלטה, 1945 - 1955, (באר שבע: מכון בן גוריון לחקר ישראל הציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2014); שייך, משלחת המורים; מניצולים לאזרחים בוני אומה.

⁵³⁷ לדוגמה, מנקוביץ, מזיכרון לתקווה; לבסקי, לקראת חיים חדשים; אבינעם פת, "'שנת הישרדות': ארגון הגיוינט בגרמניה שלאחר המלחמה, 1945 - 1946", **ילקוט מורשת**, 97, (2016), 20 - 38.

בחינת מידת הציונות של העקורים.

מבעד לעיני הניצולים, החלו ההיסטוריונים לראות ולהציג את מורכבות המציאות במחנות העקורים ולתת לדיון במחנות מקום מרכזי יותר. לצד זאת התפתחה ההבנה, שגם בעבור הניצולים הציונות הייתה לעתים בחירה אינסטרומנטלית לגיטימית - כלי לשיקום עצמי ופתרון מעשי להמשך החיים.⁵³⁸

ואכן, כפי שמראים המחקרים משנות האלפיים המוזכרים כאן, במקום המימסד הציוני, מחנות העקורים תופסים את קידמת הבימה של המחקר ההיסטוריוגרפי. עכשיו העיסוק הוא בחוויות הפליטים עצמם,⁵³⁹ במסע הפיזי והנפשי שהם עברו בתהליך השיקום האקטיבי, בעוצמות הפנימיות שהם גילו בארגון חייהם במחנות הפליטים, בהשפעת הניהול והסיוע של הארגונים הבינלאומיים ונציגי התנועות המיישבות שהינחו אותם בתהליכי השיקום וההכשרה, ובהכנותיהם להגירה אל בתייהם החדשים. עדויות וסיפורים של ניצולי שואה ושליחים שפתחו את סגור ליבם בשנים האחרונות תרמו רבות למידע עליו נשענים מחקרים אלה.⁵⁴⁰

בזכות המבט פנימה, אל החוויה האישית של הניצולים, תפיסת המחקר ההיסטורי את העקורים עברה מהפך. מדמויות הירואיות, ציוניות, שלחמו בגיטאות בין הפרטיזנים, או אבק אדם שלא הצליח להתאושש, הם הפכו לדמויות בשר ודם עם צרכים ואינטרסים, עם עוצמות פנימיות ויכולות

⁵³⁸ למשל דוד אנגל, **בין שיחרור לבריחה: ניצולי השואה בפולין והמאבק על הנהגתם**, 1944 - 1946 (תל אביב: עם עובד 1996). עופר, שם, 473.

⁵³⁹ חגית לבסקי, "ראשית חדשה", 188.

⁵⁴⁰ לדוגמה, מרדכי ברויאר, שהיה שליח מטעם 'פועלי אגודת ישראל' בברגן בלזן כתב לבקשת משפחתו זמן מה לפני מותו ב-2007: "עבודתי היתה אפוא עשויה שני חלקים, חלק אחד: חינוך והוראה, חלק שני: ארגון, ניהול, ישיבות, נסיעות, ענייני עליה ושיחות אין סוף בארבעה הקיבוצים האגודתיים". סיפוק רב היה לי בתחום ההוראה כשהצלחתי לפתוח בית ספר "בית יעקב" לבנות שלמעלה מגיל בית ספר יסודי. לימדתי גם ב'גימנסיה' הכללית, בתלמוד תורה, ונתתי סיוע וגיבוי ל'חדר' שהוקם במסירות רבה בידי חסיד חב"ד זקן, שעל פי משלח ידו היה שען. שדה פעילות ייחודי היה בית החולים, לפני בית חולים צבאי, שהיה מלא וגדוש חולים כרוניים מבין שרידי המחנות, בחלקם הגדול חולי שחפת.

מעטים מאד מעצירי מחנה הריכוז, אם בכלל, נשארו בברגן-בלזן. בבואנו לשם מצאנו שרידים רבים ממחנות ריכוז והשמדה מרחבי גרמניה וארצות מזרח אירופה, מלבד מיעוט לא גדול של פליטים לא-יהודים, בעיקר מארצות הבלקן. במשך הזמן התחלפו האוכלוסין ובאו הרבה פליטים יהודים מרוסיה, מסיביר, מפולין ועוד, שנקלטו בברגן-בלזן. בסוף יולי 1946 היו במחנה 8000 נפש, מהם אלף עד אלפיים שומרי מצוות. בבואי לשם לא מצאתי כמעט שום ילד או ילדה בגיל בית הספר או גן הילדים - עדות מזעזעת לשיטת השמדה של הנאצים, שמלכתחילה לא נתנה סיכוי כלשהו להישאר בחיים אלא למי שהיה במידה מסוגל לעבודה גופנית מפרכת. הילדים שטיפלתי בהם ובחינוכם הגיעו למחנה כמעט כולם רק מחודשי הקיץ 1946 ואילך...⁵⁴⁰ מרדכי ברויאר, "זיכרונות ממחנה הפליטים ברגן בלזן", אתר ישיבת שעלבים, נדלה 20.7.2020.

התאוששות מרשימות, לצד קשיים גדולים מאד, שלא תמיד הצליחו להתגבר עליהם. עכשיו גם התפתחה הבנה, כי גם אל אלה שלא הצליחו להשתקם יש להתייחס באמפתיה וחמלה. כמתואר בעבודה, המבט הזה אינו חף מביקורת - גם ביקורת של העקורים כלפי עצמם וכלפי הגופים המתערבים.

חלק מהמחקרים מראים את תמונת החיים במחנות בכללותה - לדוגמה, שתי המונוגרפיות העומדות במרכז עבודה זו על מחנות העקורים, ואשר על סמך ממצאיהן תוארה תמונת החיים במחנות בפרק א': זאב מנקוביץ, **מזיכרון לתקווה: ניצולי השואה בגרמניה הכבושה**⁵⁴¹ וחגית לבסקי, **לקראת חיים חדשים: ניצולים ועקורים בברגן-בלזן ובאזור הכיבוש הבריטי בגרמניה, 1945 - 1950**⁵⁴² וכמפורט בהמשך - יש שהתמקדו בסוגיות ספציפיות.⁵⁴³ רובם התייחסו גם אל המפגש בין ניצולי השואה והציונות - מרעיון, דרך תנועה פוליטית פעילה, וכלה בעלייתם ארצה והיקלטותם בה.⁵⁴⁴

מנקוביץ ולבסקי הם היסטוריונים ציוניים המסמלים בפרסומיהם משנות האלפיים את התמורות שחלו בנרטיב העל הציוני, ואני רואה אותם כחלק מאסכולת המפנה התרבותי. העיסוק שלהם הוא, כמובן, בהיסטוריה, אבל בשתי המונוגרפיות שעליהן התבססתי, ההתייחסות אליה היא באמצעות סוגיות תרבותיות.

זאב מנקוביץ תיאר במונוגרפיה שלו את מחנות העקורים באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה, בין השנים 1945 - 1948. המקורות שבהם השתמש הם ארכיונים של גופים ציוניים ובינלאומיים, אבל לא פחות - עיתונים יידיים שיצאו לאור במחנות העקורים ועדויות ניצולים. מנקוביץ טען כי ניצולים אלה קידמו את הקמת המדינה, והסביר במונוגרפיה, כמוזכר לעיל, כיצד לדעתו עשו זאת.

מנקוביץ היה חדור תודעה ציונית. על פי אתר יד ושם הוא היגר לארץ ישראל בצעירותו "מתוך ציונות צרופה".⁵⁴⁵ הוא היה תלמידם של היסטוריונים שייצגו את המחקר הציוני - באואר, גוטמן ויהושע

⁵⁴¹ ירושלים: יד ושם, 2007.

⁵⁴² ירושלים: יד ושם ומאגנס, האוניברסיטה העברית, 2006.

⁵⁴³ לדוגמה, קינן, פלורסהיים, שיין, ברוט.

⁵⁴⁴ לדוגמה, עידית זרטל, **זהבם של היהודים, ההגירה המחתרתית היהודית לארץ ישראל 1945 - 1948**, (תל אביב: עם עובד, תשנ"ו); חנה יבלונקה, **אחים זרים, ניצולי השואה במדינת ישראל 1948 - 1952** (ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשנ"ד); שרון גבע, **אל האחות הלא ידועה: גיבורת השואה בחברה הישראלית** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2010). מירון, "לגשר על פני התהום", 154.

⁵⁴⁵ "לשם כך הפנה עורף לרווחה כלכלית ולעתיד מקצועי שהיו לחם חוקם של רוב היהודים הצעירים בני דורו בדרום אפריקה ובחר לקשור את גורלו בלא תנאי בגורל המפעל הציוני - כינונה ובנייתה של מדינת ישראל. זו הייתה בחירה

אריאלי. אפשר להניח כי המפגש איתם ועם מחקריהם חיזק את תפיסת עולמו הציונית. בהמשך עמד בראש המכון ללימודי חו"ל של ההסתדרות הציונית, היה אחד היועצים האקדמיים של מוזיאון יד ושם החדש וניהל שם את מרכז דיאנה זבורובסקי לחקר תוצאות השואה. מן הסתם, תפקידים אלה הצריכו תפיסה ציונית ברורה. אלא שברוח 'עידן העדות', נקודת המבט של מנקוביץ הייתה של הניצולים עצמם, כפי שהשתקפה בעדויות שלהם. עיקר מטרות מחקרו היו לחשוף ולהבין את התופעה ההיסטורית של שארית הפליטה, בלשונו - "לבחון את תגובותיהם הראשונות של ניצולי השואה לטרגדיה שפקדה אותם".⁵⁴⁶ הוא רצה להציג את הניצולים באופן הנכון, לדעתו, "כנושאים של ההיסטוריה, לא כאחד ממושאים",⁵⁴⁷ כאנשים, שעל אף המצוקה הקשה והחוויית הנוראיות שעברו, התעשתו, שמרו על אנושיות ולקחו אחריות על גורלם כקהילה.

עניינו מתמקד בקהילה דינמית זו של ניצולים כשלעצמה, באנשיה, בתנועות ובמוסדות שלה, בראייתה את עצמה, באופן התמודדותה עם מועקת העבר ואילוצי ההווה, ובעיצוב דמותו של עתיד שונה.⁵⁴⁸

בנוסף הוא בחן את השאלה, עד כמה הציונות הייתה חשובה לניצולים כטריגר וכסיוע בשיקום.⁵⁴⁹ התשובה שלו חד משמעית. לציונות היה, בעיניו, חלק משמעותי, אם לא העיקרי, בהשתקמותם של העקורים, והיא בנתה את זהותם המשותפת.

חלום הבית הלאומי ליווה את חייה הציבוריים של שארית הפליטה [כולל במחנות העקורים], מראשיתם... את ההתנגדות לנאצים ציינו כיוזמה ציונית... והקמת מדינת ישראל נחשבה לצוואה מקודשת שציוו החיים למתים.⁵⁵⁰

אמנם השליחים היו רק אחד הנושאים שבהם נגע, אבל, בשונה מהתובנות של קינן, שהשליחים היו במוקד מחקרה, משקפיו הציוניים של מנקוביץ צבעו את עבודת השליחים בוורוד. הוא לא מצא בעבודתם כל פגם, לא התייחס לעובדה שטיפלו רק במספר נמוך יחסית של עקורים - אלה שהיו

שנבעה מחניכתו בתנועת הנוער הציונית "הבונים" (כיום "הבונים-דרור"). גדעון שמעוני, **זאב** מנקוביץ, **לזיכרו**, אתר יד ושם, נדלה 25.8.19.

⁵⁴⁶ מנקוביץ, **בין זיכרון לתקווה**, 11, 20; "החשוב מכול: רובם לא נכנעו לסבל המנוון ועלה בידם לשמור על אנושיותם", מנקוביץ, שם, 21.

⁵⁴⁷ שם, 14.

⁵⁴⁸ שם, 13.

⁵⁴⁹ שם, 35-36.

⁵⁵⁰ שם, 85.

פוטנציאל לעליה, ולא ראה כלל את התנשאותם, ואת עיוורונם למצוקות העקורים ולצורכיהם. את המצוקה הנפשית הקשה של הניצולים מנקוביץ הזכיר רק בצמצום, כצידוק לייאוש העמוק מהתמשכות החיים במחנות העקורים (על חיי הבטלה חסרי התוחלת וחוסר היכולת של הניצולים לתרום באופן מעשי לעתידם), ולאכזבה המרה מאדישות העולם המערבי לנוכח מצבם ולנוכח גילויי האנטישמיות שנמשכו.⁵⁵¹

על פי מנקוביץ, היה לו חשוב להראות כי "מטרתם היחידה של הנותרים בחיים הייתה להיות פה למתים, לספר לעולם מה אירע לעם חף מפשע".⁵⁵² אבל עיקר עניינו כחוקר היה ההתארגנות הפוליטית בתוך המחנות ובין המחנות השונים והקהילות היהודיות באזור הכיבוש האמריקני, היחסים עם שלטונות הצבא וסוכנויות הסיוע היהודיות והבינלאומיות, ומנגנוני הניהול במחנות, על רמותיהם השונות. הנושא היחידי בחיי היומיום בתוך המחנות שאליו התייחס בפירוט היה מדיניות החינוך.⁵⁵³

כאמור, מנקוביץ הסתמך במחקרו בעיקר על מאמרים, כתבות ופרוטוקולים מוועידות וכנסים שמנהיגי העקורים ארגנו באזור הכיבוש האמריקני. אלה התפרסמו בעיתונים וכתבי עת שיצאו לאור במחנות העקורים.⁵⁵⁴ כפי שהוצג בפרק המבוא, מעדויות אלה עולה בעיקר תמונה של הניצולים המשתקמים בעזרת עוצמות פנימיות כבירות, תמונה הפוכה מזו שהציגו כותבים שבחנו את המחנות במבט ביקורתי מבחוץ - הניצולים כפאסיביים ותלויים לחלוטין בארגוני הסעד היהודיים ובשליחי הישוב.⁵⁵⁵

במונוגרפיה שלה, חגית לבסקי תיארה את מחנות העקורים בגרמניה באזור הכיבוש הבריטי בשנים 1945 - 1950, ובמיוחד את מחנה העקורים ברגן בלזן. היא התמקדה בו משום שהיה הגדול והמשמעותי ביותר בגרמניה, ומכיוון שהיה המחנה היחידי שהפך (בשינוי גיאוגרפי מסוים) ממחנה ריכוז למחנה עקורים, ובכך שיקף, לטענתה, את החיבור בין מה שהגדירה כשתי טראומות - השואה והשיחרור. בנוסף, היא בחרה לחקור את האזור הבריטי, שכן, לדבריה, עד המחקר שלה האזור לא זכה לתשומת לב מספקת, ומכיוון שבריטניה החזיקה את המנדט על ארץ ישראל, ולכן שימשה יעד

⁵⁵¹ שם, 212 - 213.

⁵⁵² שם, 44.

⁵⁵³ "מדיניות החינוך", מנקוביץ, שם, 153 - 182. אם כי, שוב אין בפרק זה עיסוק בעקורים ובחיים עצמם.

⁵⁵⁴ מנקוביץ, שם, 337 - 338.

⁵⁵⁵ מנקוביץ, שם, 18; "ברחוב הצר תמצא תמיד אנשים [...] מסתובבים ומחפשים משהו. סבורני שתוכן לחייהם הם מחפשים. בבוקר קמים ואין יודעים לשם מה... הרגשת הפרוביזוריות מורגשת על כל צעד ושעל..." השליח חיים אבני, **עם יהודים במחנות העקורים**, בתוך מנקוביץ, שם, 33.

למאבק הציוני.⁵⁵⁶ לטענתה, סירובה של בריטניה להפריד בין העקורים היהודים לאחרים ולהכיר בעקורים היהודים כפליטים שזכותם להתיישב במקום חדש - קרי, ארץ ישראל - יצר חיבור הדוק בין הזהות הדתית/אתנית של העקורים לנטייתם הציונית.⁵⁵⁷

מטרות המחקר של לבסקי היו שיקום הדימוי שדבק בניצולים ומתן קול לעקורים, כאובייקטים בעלי דעה ותעצומות נפש; בחינת יחסי הגומלין בין העקורים במחנות לבין הניצולים בקהילות החדשות ובין הציונות; ניסיון להבין את מקור החיות בתנאים הקשים במיוחד של אזור הכיבוש הבריטי, ואת הפיכת ברגן בלזן זמן קצר לאחר השיחרור למרכז קליטה ושיקום לכ-12,000 ניצולים, עם חיי משפחה וקהילה ערים, מערכת חינוך מסועפת ויצירה תרבותית תוססת. יתרה מזאת - לבסקי התעכבה בהתפעלות על תיאור המחנה כמרכז חברתי ותרבותי לכל היהודים באזור הכיבוש הבריטי, עם ארגון קהילתי שהניח את היסודות לארגון הכללי של היהודים בגרמניה.⁵⁵⁸ בנוסף נגעה ביחס המעצמות והארגונים הבינלאומיים שניהלו את המחנות, מערכת היחסים עם נציגי היישוב והתנועות הציוניות, ותפקידם של אלה בתהליך השיקום הנפשי והפיזי של העקורים ובהכוונת עתידם.

גם לבסקי התבססה במחקרה על מקורות ארכיוניים בישראל ובגרמניה, אבל גם, ובמידה לא מבוטלת, על עיתונים וכתבי עת שיצאו לאור במחנות העקורים, דו"חות ופרוטוקולים של הוועדים המרכזיים, הארגונים היהודים והבינלאומיים ועל ראיונות בעל פה.⁵⁵⁹ כמו מנקוביץ, לבסקי ראתה בציונות את המסגרת שהפכה את העקורים של ברגן בלזן לקבוצה עם חזון, מטרה ומשמעות.⁵⁶⁰

חוקרים נוספים הפכו את מחנות העקורים למוקד המחקר שלהם, אך הם התמקדו בתחומים מסוימים, ונעזרתי בהם בעבודה זו. עירית קינן חקרה במונוגרפיה שלה **לא נרגע הרעב: ניצולי השואה ושליחי ארץ ישראל, גרמניה 1945 - 1948**⁵⁶¹ את המפגש בין שליחי היישוב והעקורים, ובעיקר ניסתה להבין את תחושת ההחמצה שהמפגש הוליד. מטרת מחקרה הייתה לבחון

האם יכלו הבאים מן העולם החופשי, שלא ידעו מלחמה... לרקום קשר עמוק ומשמעותי עם מי שהוסיפו לשמוע בחלומותיהם את צריחת הבוקר, שהחזירה אותם בכל פעם מחדש לעולם האימה של

לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 5.5⁵⁵⁶.

לבסקי, "ראשית חדשה", 187.⁵⁵⁷

לבסקי, **לקראת חיים חדשים**, 5.⁵⁵⁸

שם, 220 - 222.⁵⁵⁹

עופר, "שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הציונית", 468.⁵⁶⁰

תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ועם עובד, 1996.⁵⁶¹

קינן ניסתה, לדבריה, "לראות את הדברים מנקודת הראות של בני האדם שהשתתפו באירועים, ולא רק מנקודת המבט של הגופים והמוסדות שניהלו אותם".⁵⁶³ מצד אחד חקרה את העקורים, תקוותיהם, ציפיותיהם ותקוותיהם, ומהצד השני את השליחים כפרטים, על מאפייניהם החברתיים, האישיים והדמוגרפיים, ולא רק כנציגי היישוב.⁵⁶⁴ במונוגרפיה שלה קינן הסירה בצורה עניינית את המעטה הרומנטי של דור החוקרים הראשון מעל מפעל השליחים. יחד עם זאת, לטענתה, לא נעשתה החפצה של העקורים, אלא נוצר מפגש של טרגדיה גדולה עם חרדה מאובדן החזון הציוני. קינן הייתה סלחנית כלפי השליחים, שלטענתה פגעו שלא במכוון בניצולים, אבל גם הזכירה ביקורת שעלתה מצד השליחים עצמם.⁵⁶⁵

אלה פלורסהיים,⁵⁶⁶ השייכת לדור המחקרי העכשווי, חקרה ותיארה את תחיית התרבות היידית במחנות העקורים, שוב, מנקודת הראות של יושבי המחנות. היא בחנה כיצד הפעילות התרבותית ביידיש בתחומי העיתונות, התיאטרון והכתיבה הספרותית במחנות העקורים תרמה לתהליך השיקום של הניצולים כפרטים וכחברה, מה היה מקומה של היידיש במחנות העקורים בתחומים אלה ובפעילות הציבורית, וכיצד ראו העקורים עצמם את ההתרחשות התרבותית המגוונת במחנות. פלורסהיים טענה כי התרבות היידית מילאה תפקיד מיוחד וחשוב ביותר בחייהם של דרי מחנות העקורים בגרמניה. ההוכחה לכך, לטענתה, הייתה מספר העיתונים והספרים העצומה שהוציאו, משימה שהייתה לא פשוטה, במיוחד לאור ההתנגדות העזה של שליחי היישוב לשפה היידית ונחישותם ללמד עברית ולהשריש אותה. ריבוי הפרסומים, טענה פלורסהיים, שהיה לעתים קשה ומורכב, העיד על הכאב הנורא מחד גיסא, ועל הרצון לחזור לחיים ועל עוצמתה של הרוח האנושית, מאידך גיסא. תובנה זו שלה מתקפת את ההנחה שלי על התנכרות המימסד הציוני למחנות בגין החיאת התרבות היידית.

⁵⁶² קינן, לא נרגע הרעב, 16.

⁵⁶³ שם.

⁵⁶⁴ שם.

⁵⁶⁵ שם, 180.

⁵⁶⁶ אלה פלורסהיים, תחיית המלים - תרבות היידיש במחנות העקורים, ירושלים: יד ושם ומרכז זלמן שז"ר, 2020. תש"ף"; כנ"ל, "העיתון 'אונזארע שטימע' (קולנו) במחנה העקורים ברגן בלזן ככלי לשיקום תרבותי". חוליות, 10 (2006): 239 - 260; כנ"ל, "תיאטרון יידיש במחנות העקורים". קובץ מחקרים, מ' (2), ערך דוד זילברקלנג, 91 - 114 (ירושלים: יד ושם, תשע"ג).

מקורותיה של פלורסהיים היו עיתונים - מידע ומאמרי דעה - ספרים, מחזות ופרסומים להצגות שיצאו לאור במחנות העקורים. ועל אף שהדגישה את תפקידה הקרדינלי של תרבות היידיש בחיי העקורים ואת המאבקים בה, היא לא עסקה בהיבט זה של מערכת היחסים בין המימסד הציוני לעקורים במחנות.

עדה שיין,⁵⁶⁷ חוקרת את החינוך וההכשרה המקצועית במחנות העקורים בגרמניה, ובתוך כך, את המפגש בין שארית הפליטה לבין התנועה הציונית, ורבקה ברוט,⁵⁶⁸ החוקרת את מערכות שמירת החוק והמשפט במחנות שילבו פרספקטיבות. הן השתמשו 'במידע פנימי' - לכאורה מבט מבפנים: פרוטוקולים של הוועדים, מאמרים בעיתונות והתכתבויות, אבל מבטן היה חיצוני. במחקריהן הן התייחסו למנגנונים ולמאבקי הכוח בין הוועדים והגופים היהודיים הארצישראלים והבינלאומיים: המערכת המשפטית הפנימית במחנות והצבאית החיצונית (ברוט), הסוכנות, אורט, הג'וינט, השליחים (שיין). במחקרים שלהן העקורים - כבני אדם, כפרטים - לא היו חלק מהסיפור.

שיין התמקדה בסוגיות של זהות ואידאולוגיה, וניסתה לענות על השאלה האם נוצרה מדיניות חינוכית במחנות העקורים. היא טענה כי מערכות החינוך וההכשרה למבוגרים התאימו את עצמן למערכת הפוליטית - שהייתה הסמכות לקביעת הערכים המנחים - במיוחד עם הגעת שליחי הישוב ומשלחת המורים, שהחינוך לציונות וההכשרה לפעילות ציונית היה בראש סדר העדיפויות שלהם.⁵⁶⁹ שיין ציינה, מתוך מה שאני תופסת כקבלה שלה את התפיסה המימסדית (מתוך שלא הביעה ביקורת) כי "שיגורה של משלחת המורים בשנת הלימודים תש"ח נועד להבטיח את מעמדה ההגמוני של הנהגת הסוכנות היהודית בקרב העקורים... [כ]ביטוי לרצונה של מפא"י לחזק את מעמדה כנגד מרכזי משנה אחרים".⁵⁷⁰ לצורך כך, טענה שיין, הושגו גם פשרות עם החינוך הדתי. ועוד, כדוגמה לדגש על ההכנה לחיים בארץ ישראל, הביאה את אורט והג'וינט שהתעמתו עם השליחים ונציגי הישוב, בניסיונם להכשיר עקורים להשתקם ולהשתלב בכל מקום שיבחרו בו, ולא בהכרח בארץ ישראל.

⁵⁶⁷ עדה שיין, "משלחת המורים מארץ ישראל במחנות העקורים: 1947 - 1949", בתוך **משואה** כח. ערך: יואל רפל, 73 - 88, 1999; כנ"ל, "מניצולים לאזרחים בוני אומה - על ההכשרה המקצועית במחנות העקורים בגרמניה". בתוך **דור לדור** כז, 2006, 223 - 250.

⁵⁶⁸ רבקה ברוט, "סמכויות מתנגשות: מאבקים של היהודים במחנות העקורים לאוטונומיה משפטית", בתוך **דפים לחקר השואה**, ל. 2017: 8 - 35; כנ"ל, **באזור האפור - הקאפו היהודי במשפט** (רעננה: למדא - הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2019).

⁵⁶⁹ עופר, "שארית הפליטה", 490, 491.

⁵⁷⁰ שם, 491.

בספרה **באזור האפור - הקאפו היהודי במשפט**, בחנה רבקה ברוט את מערכת המשפט ושמירת החוק של מחנות העקורים באזור האמריקני, במיוחד ההליכים המשפטיים שהופעלו בבתי המשפט היהודיים כנגד יהודים שהואשמו בשיתוף פעולה עם הנאצים ובנקודות המימשק שלה עם מערכת השיפוט הצבאית. מטרתה הייתה "להחזיר לתודעה ההיסטורית, החברתית והמשפטית תופעה שהייתה חלק בלתי נפרד מסיפור השואה".⁵⁷¹ ברוט התבססה במחקרה על מגוון רחב של מקורות ממחנות העקורים: ארכיונים משפטיים ובהם פרוטוקולים של משפטים, כללים משפטיים, עדויות ופסקי דין, קטעי עיתונות וספרי זיכרונות. היא הציגה את המוסדות המשפטיים במחנות כחוליה בשרשרת הארוכה של השיפוט היהודי הקהילתי שפעל לאורך הדורות, והציעה לראות את הקהילה שהתגבשה במחנות כקהילה יהודית חדשה-ישנה. חדשה - על שום שמדובר במיקבץ אנשים שהגיעו ממקומות ומרקעים שונים, עם השקפות דתיות ושפות שונות ומכנה משותף אחד - היותם יהודים ניצולי שואה,⁵⁷² וישנה - על שום שתוך זמן קצר קיבלה מאפיינים קלאסיים של קהילה יהודית, כפי שזו התקיימה לאורך דורות, עם אוטונומיה יהודית המתקיימת בשטח שנשלט על ידי 'אחר'. ברוט לא עסקה כלל במערכת היחסים בין היישוב וההנהגה הציונית לעקורים.

גם דן פורת עסק בפרק הראשון של ספרו, *Bitter Reckoning: Israel Tries Holocaust Survivors as Nazi Collaborators*,⁵⁷³ במערכת המשפט ומשפטיהם של משתפי הפעולה עם הנאצים. גם בו נעזרתי.

בפרק על מחנות העקורים במונוגרפיה שלה, ליאת שטייר-לבני⁵⁷⁴ הראתה דרך ייצוגי מחנות העקורים בעיתונות ובקולנוע של ארגונים ציונים בארץ-ישראל ובארצות הברית בשלהי שנות הארבעים, כיצד אנשי הארגונים שטיפלו בעקורים שיחקו עם העובדות ההיסטוריות בשירות המימסד אותו ייצגו (ציוני ארצישראלי או יהודי אמריקני) כדי להתאימן לאג'נדה שלהם.⁵⁷⁵ לדוגמה, הארגונים הארצישראלים שביקשו כסף כדי לשקם את ניצולי השואה בארץ ישראל תיארו את מחנות העקורים

⁵⁷¹ מתוך ראיון בתכנית גאולה ולונדון, ערוץ כאן 11, 9.9.2019.

⁵⁷² ברוט, **באזור האפור**, 61.

⁵⁷³ Dan Porat *Bitter Reckoning: Israel Tries Holocaust Survivors as Nazi Collaborators*, (Cambridge: Harvard University Press, 2019): 12 - 40.

⁵⁷⁴ ליאת שטייר-לבני, **טראומה אחת, שתי פרפסקטיבות: היבטים של שואה ותקומה בתעמולה הארצישראלית והיהודית-אמריקנית 1945 - 1948** (חיפה: מוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה, 2019).

⁵⁷⁵ ראו גם Myers, "Is there still Jerusalem School?", על התהליכים ההיסטוריוגרפיים של בידוד וייחוד האידיאולוגיה הציונית.

בצבעים קודרים, בדומה לשליחים הארצישראלים למחנות. לעומת זאת, הארגונים האמריקניים שגייסו כסף בעיקר עבור עזרה במחנות העקורים הציגו תמונה ורודה מדי של מחנות העקורים, שתוארו כקינים עמלניים ונטולי בעיות של עשיה ויצירה.

מחנות העקורים מצאו בשנים אלו את מקומם לא רק אצל חוקרים ישראליים. על מנת להרחיב את הידיעה ולבחון פרספקטיבות השוואתיות ונוספות, נעזרתי במונוגרפיות של היסטוריונים לא ישראליים: אטינה גרוסמן,⁵⁷⁶ דן סטון⁵⁷⁷ ומיכאל ברנר,⁵⁷⁸ שעסקו במחנות העקורים משלהי שנות התשעים.

אטינה גרוסמן היא חוקרת אמריקנית שעוסקת בהיסטוריה הגרמנית, בדגש על מיגדר ומיניות. בפרקים האחרונים של המונוגרפיה שלה התמקדה במחנות העקורים. כפי שמתואר במבוא, התמונה שגרוסמן הציגה מורכבת ורחבה יותר מזו שהציגו החוקרים הישראליים, שנקודת המוצא שלהם הייתה היסטוריה יהודית. גרוסמן לא עסקה במידת הציוניות של העקורים ובמערכת היחסים של היישוב עם המחנות, אלא בחיי היהודים באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה בזמן הכיבוש הנאצי ואחרי המלחמה, בברלין ובמחנות העקורים. מנקוביץ לא התייחס לסביבתם ולשכנים של מחנות העקורים, ולבסקי תיארה את ברגן בלזן כבועה. גרוסמן, לעומתם, תיארה מציאות שבה המחנות היו משולבים בחיי המקומיים,⁵⁷⁹ עד כדי תלות הדדית - כלכלית וחברתית, רומנטית ומינית - של דרי המחנות באזור הכיבוש האמריקני עם שכניהם. בשונה ממנקוביץ ולבסקי שלא התעכבו על סוגיית חיי האישות והמשפחה, גרוסמן תיארה ללא שיפוטיות בלויים משותפים והעסקת עובדות גרמניות במשק הבית ובטיפול בילד, וציירה תמונה מפורטת וכאובה של זוגיות וחיי משפחה פגועים עקב גזירות מיניות קשות בזמן המלחמה ואחריה. בנוסף היא תיארה מעקב בריאותי שוטף של הנשים

Atina Grossmann, *Jews, Germans, and Allies: Close Encounters in Occupied Germany*. (New Jersey: ²²³

Princeton University Press, 2007).

Dan Stone, *The Liberation of the Camps, The end of the Holocaust and its Aftermath*. New Haven and ⁵⁷⁷
(London: Yale University Press, 2015).

Michael Brenner, *After the Holocaust: Rebuilding Jewish Lives in Postwar Germany*. New Jersey: ⁵⁷⁸
Princeton University Press, 1997.

Grossmann, Atina. *Jews, Germans, and Allies: Close Encounters in Occupied Germany*. New Jersey: Princeton University Press, ⁵⁷⁹
2007, **ציון עג'**, החברה ההיסטורית הישראלית, (תשס"ח, 2008), 527.

היהודיות (חלקו בגין הטראומות שחו) וציינה את הבעייתיות והדואליות שבקבלת שירותי בריאות מאחיות גרמניות, לצד הצורך להיעזר ברופאים גרמניים מחוץ למחנות. מקורותיה של גרוסמן היו ארכיונים גרמניים ומכתבי חיילים אמריקנים, בעוד שמנקוביץ הסתמך על העיתונות היידית של המחנות.⁵⁸⁰ ובכל זאת, על אף העובדה שמקורותיה הגדירו את מבטה כחיצוני, היא ראתה את העקורים כאנשים בשר ודם, בעלי רגשות, צרכים ורצונות, בתהליך שיקום, כאילו למדה עליהם מהם עצמם.

דן סטון, היסטוריון בריטי, עוסק במחנות בשני אזורי הכיבוש. בספרו הוא פתח בתיאורים מפורטים של שיחרור המחנות, שהיה חוויה שונה בהתאם למשחררים - רוסים, בריטים או אמריקנים - ומצב הניצולים עם השיחרור. מטרותיו היו לספר את סיפור השיחרור על מורכבויותיו, באמצעות חוויות המשחררים והמשוחררים, להוכיח שהעדויות מהימנות גם אחרי עשורים רבים, לא פחות ממסמכים רשמיים, להראות את עיצוב הזיכרון והצבתו בתוך קונטקסט היסטורי,⁵⁸¹ להמחיש - גם בעזרת צילומים - את היכולת להשתקם, ואת האחריות העצמית על ידי קביעת מטרות לעתיד ויישומן. הוא התמקד בעולמם הנפשי והרגשי של הניצולים - רגשות האשמה שלהם על שניצלו, תשישות הפיזית והנפשית, האבל הנוראי שלהם, בעיותיהם הרפואיות הקשות, ובהמשך - התאוששותם והשתקמותם הפיזית והרוחנית במחנות, הן בכוחות עצמם, והן בעזרת הרבנים הצבאיים והארגונים הבינלאומיים. סטון תיאר בפרוטרוט את האנטישמיות שסבלו במחנות מידי חיילי בעלות הברית, את הבעיות הנפשיות של הניצולים, ובהמשך את תהליכי ההשתקמות הנפשית באמצעות חינוך, תיאטרון, דת, משפחה, הכשרה מקצועית וציונות.⁵⁸² בהתייחסו לכעסו של היימוט, מפקד מחנה לנדסברג, סטון העז להעלות הסתייגות חתרנית על עצם השימוש במחנות עקורים.

במבט לאחור [כתב], איננו צריכים לראות בהם [במחנות העקורים] תוצאה בלתי נמנעת של המלחמה וסופה של השואה. היו אפשרויות אחרות, אבל העקורים שלא היו בני-רפטריאציה, ובמיוחד היהודים, 'הפסולת האנושית' של המלחמה הפכו לקורבנות של הפוליטיקה הבינלאומית.⁵⁸³

סטון הקדיש לציונות מקום מועט, לא ראה בה את הבחירה האוטומטית של הניצולים, וחזר שוב ושוב על מצבם הנואש של העקורים. "בתחילת 1948", כתב, "פרשנים תהו גלויות כמה זמן נותר להציל את

⁵⁸⁰ שם.

⁵⁸¹ Stone, *After the Liberation*, 27, 26.

⁵⁸² תתי הפרק מובאים פה בסדר שבו הופיעו במונוגרפיה, והעידו כנראה על סדר העדיפות שהוא ייחס להם בחיי העקורים.

⁵⁸³ Stone, *After the Liberation*, 140.

העקורים מייאוש".⁵⁸⁴ מקורותיו היו עדויות בעל פה ובכתב (מגובות במסמכים) של ניצולים, משחררים ועובדי ארגוני סעד.⁵⁸⁵

מיכאל ברנר הוא חוקר גרמני של היסטוריה ותרבות יהודית. חלקה הראשון של המונוגרפיה שלו הוא סקירה של הנוכחות היהודית בגרמניה אחרי השיחרור, תוך התייחסות למחנות העקורים במחנות בשני אזורי הכיבוש. במונוגרפיה שלו נעזרתי על מנת להרחיב את התמונה של חיי התרבות במחנות - עיתונים, תיאטרון, מוזיקה ובתי ספר דתיים וחילוניים שפרחו, על אף תנאי החיים הקשים ואת חשיבותם בשיקום הנפשי והפיזי, ובעזרת מחקרה של לאורה יוקוש⁵⁸⁶ העמקתי את הידע בסוגיית הוועדות ההיסטוריות. יוקוש, היסטוריונית ישראלית-אמריקנית ממוצא גרמני, בחנה במחקר זה את פעולת הוועדות ההיסטוריות: תחילת חקר השואה על ידי יהודים אחרי השיחרור. מקורותיה התבססו על אלפי מסמכים מהמשטר הנאצי, לצד עדויות, זיכרונות, יומנים, פולקלור, שירה וחפצי אמנות של קרבנות יהודים שנאספו על ידי הוועדות ההיסטוריות.

ולבסוף, נעזרתי גם בספר שערכו אבינועם פת ומייקל ברקוביץ,⁵⁸⁷ המחדד היבטים שונים של החיים במחנות העקורים, לדוגמה, הוועדות ההיסטוריות, הציונות במחנות העקורים, ההתייחסות של הצבאות האמריקני והבריטי אל הניצולים כעבריינים, חשיבות היידיש וטקסי החיים היהודיים.

Ibid, 177. ⁵⁸⁴

Ibid, 26 - 27. ⁵⁸⁵

Jockush, Laura. "A folk Monument to our Destruction and Heroism: Jewish Historical commissions in ⁵⁸⁶ the Displaced Persons Camps of Germany, Austria and Italy", in *We Are Here: New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, edited by Avinoam J. Patt & Michael Berkowitz, 31 - 73. Detroit: Wayne State University Press, 2010.

Patt, Avinoam, J. & Berkowitz, Michael. Introduction to *We Are Here: New Approaches to Jewish ⁵⁸⁷ Displaced Persons in Postwar Germany*, edited by Avinoam J. Patt & Michael Berkowitz, 1-13. Detroit: Wayne State University Press, 2010.

כפי שהפרק הראה, שנות האלפיים הביאו איתן תפיסה שונה, ומסקנות חדשות מאלה של חוקרי העשורים הקודמים. החוקרים שאבו מתפיסותיהם ותובנותיהם של הקודמים להם והרחיבו אותן. תפיסת העולם של החוקרים נשארה ציונית, אבל על פי לבסקי, אל מחנות העקורים כנושא מחקרי הגיעו דרך מחקריהם ומאמריהם של החוקרים הפוסט ציוניים. במחקרים אלה של שנות האלפיים המימסד והאידיאולוגיה הציונית עברו אל ירכתי הבימה, ואת קידמתה תפסו הניצולים, או במקרה של עבודה זו - דרי מחנות העקורים. את המעבר אפשרה גם הלגיטימיות שנתן המפנה התרבותי לעיסוק בסוגיות תרבותיות: מנגנוני החיים שהקימו העקורים במחנות העקורים, ואשר לניהולם הצטרפו חיילי הבריגדה, הארגונים הבינלאומיים ושליחי היישוב.

מקורות המידע נוצרו ברובם על ידי העקורים עצמם. יתכן שהרוח העניינית ונטולת השיפוטיות של הדיווחים, לדוגמה פרוטוקולים של ישיבות, משפטים, דיווחים עיתונאיים ששמרו על נייטרליות, סייעה גם לחוקרים להיות לא שיפוטניים, וכאמור - לציין היבטים שליליים, כגון התנהלות השליחים במקרים רבים - מתוך סוג של הבנה, גם של הקושי האובייקטיבי של השליחים להתמודד עם הריחוק מהבית (לעתים מתוך סוג של כפייה), ולהתייצב מול אוכלוסיה זרה ועוינת, ללא שפה משותפת וללא הכנה מתאימה, שבתפיסתם הבסיסית היא נחותה.

המסה של הניצולים הפכה לבני אדם מבשר ודם, התרבות היידית נהייתה לגיטימית, כפי שמראים מחקריה של פלורסהים, ויחד עם הראייה הזאת נולד הצורך לגונן עליהם, להציל את שמם הטוב ולספר את סיפורם האמיתי, גם אם לא תמיד התאים לנרטיב הציוני. עכשיו הדבר נעשה לא מתוך רצון לנגח את הציונות, אלא באמת ובתמים מתוך רצון לגלות לעולם את הסיפור האמיתי של העקורים - ביחוד של תעצומות הנפש, היכולות והיצירתיות שהפגינו בתהליך השיקום בבתייהם הזמניים.

העיסוק בציונות, שהיה רק אחת הסוגיות שנחקרו עכשיו, לא היה בה, אלא בעקורים, כלומר, עד כמה היו ציוניים, וכיצד התפיסה הציונית סייעה להם ושירתה אותם בתהליכי השיקום. התפיסה הציונית של העקורים, כפי שצוין לעיל, נעה בין אידיאולוגיה לתועלתנות. אבל אני סבורה, כי יתכן שהחוקרים החמיצו היבט פסיכולוגי מסוים בסוגייה זו. במובנים רבים, הציונות שימשה בעבור הניצולים סוג של אִיון של זמן ומקום. בעזרתה הדחיקו את העבר הקרוב, ונמנעו מהתקשרות אל המרחב הפיזי שהיו כלואים בו, האזור הגיאוגרפי שבאופן פרדוקסלי היה המפלט הבטוח היחידי בנקודת הזמן ההיא, כשעתידם היה לוט בערפל. "אנחנו בשום מקום", התעקשו עקורים, והתמקדו בעתיד שהוגדר על ידי מולדת מדומינת בארץ ישראל.

מעניין היה לצפות בהבדלים שבין אזור הכיבוש האנגלי לבין זה האמריקני. מעניינת לא פחות העובדה שרק חוקרת ישראלית אחת בחרה לעסוק באזור האנגלי. שאר החוקרים, גם האירופאים והאמריקניים עסקו בדרך כלל במחנות באזור האמריקני. לבסקי טענה כי בחרה בו בדיוק מסיבה זו - ובשל המורכבות של היות האנגלים מפקדי האזור, וגם האוחזים במנדט על ארץ ישראל.

ולבסוף, מעניין לא פחות הוא ההבדל בין החוקרים הישראלים, הציוניים, לבין חוקרים 'זרים' שהציונות אינה חלק מתפיסת עולמם. השיחרור - ממה שאני תופסת כמחויבות של החוקרים לתפיסה הציונית - אפשר פתיחות עוד יותר גדולה, לדוגמה של אטינה גרוסמן, שתיארה בצורה עניינית את הפגיעות הנפשיות והפיזיות הקשות של הנשים במלחמה ואחריה - טרם הגיען אל המחנות, מבלי להדביק להן סטיגמות או להשתיק את סיפורן, כמעשה החוקרים הישראלים, והוסיפה ותיארה את מערכות היחסים ההדדיות, הכלכליות, החברתיות ואף האינטימיות, בין העקורים לשכניהם, שתרמו לשיקומם, ונתנו תוקף לאפשרות של חיים פוריים מחוץ לארץ ישראל.

פרק 3 - ייצוג מחנות העקורים במוזיאונים ובקולנוע משנות התשעים

פרק זה בוחן את המעבר מההיסטוריה אל הזיכרון, האם - ועד כמה - השפיע המחקר ההיסטורי והתרבות? האם העברת מחנות העקורים למרכז הבמה במחקר השפיעה על ייצוגם בשני תחומים של התרבות הישראלית: מוזיאונים - שהם סוכני חיברות חשובים ביותר של ההגמוניה, וסרטים שהופקו החל משנות התשעים.⁵⁸⁸

מחנות העקורים במוזיאוני שואה בישראל

זיכרון הטראומה ועבודת האבל מתאפשרים בעזרת גם בעזרת מוזיאוני השואה, שהם מסוכני החיברות החשובים של ההגמוניה.⁵⁸⁹ על פי רוב, מוזיאונים ככלל מוקמים על ידיה ובמימונה לצורך העברת מסריה. המוזיאון משמש מוסד קנוני, המנסח, מדרג ומציג אובייקטים, המשקפים היסטוריה של ערכים בתרבות, ויוצר תחושת זהות תרבותית ושייכות קבוצתית בקרב המבקרים, כלומר, את הזיכרון הקולקטיבי, הנוגע לקטגוריות מגוונות של התרבות: אמנות, היסטוריה, אנתרופולוגיה, מדע, אתנולוגיה, אופנה, גיאוגרפיה, קולנוע, צילום ועוד.

משכך, קרנם של המוזיאונים, ביחוד אלה העוסקים בזהות הקבוצתית התרבותית, המתבססת על ארכיאולוגיה או היסטוריה והתיישבות, עולה בעיתות משבר, כאשר אנשים מחפשים שורשים או הצדקה לקיום המדינה, התרבות, או הקבוצה האתנית שהם חלק ממנה,⁵⁹⁰ או כאשר בגלל הגלובליזציה מיטשטשת הייחודיות והייחוד התרבותי של מדינת הלאום: מוצרים, הון, אנשים ומידע עוברים במהירות ממדינה למדינה, מבלי שהמרחק או הגבולות בין המדינות יעכבו אותם, גופים כלכליים בינלאומיים מזרימים את המסחר בחופשיות ובזול בין מדינות, ובזכות האינטרנט מידע עובר ממקום למקום, באופן מיידי, זול ונגיש. התרבויות נעשות יותר ויותר דומות זו לזו: אנשים במקומות שונים ומרוחקים צורכים אותה מוזיקה, אותן תכניות טלוויזיה, אותם סרטים, אותם מותגי אופנה,

⁵⁸⁸ ג'יי וינטר (Jay Winter) ועמנואל סיון קראו תיגר על המופשטות של "הזיכרון הקולקטיבי", כפי שהגדיר אותו נורה, וטענו שהדגש בחקר הזיכרון צריך להיות על "ההיזכרות הקולקטיבית" שאינה קורית על ידי סוכני החיברות של המדינה, אלא על ידי יחידים וקבוצות המתאגדים בשל תחושת חובה להשמיע את דברם, ונוטלים על עצמם מיוזמתם את חובת העדות בתוך הקשר תרבותי, למשל על ידי סרטים. Winter and Sivan, *War and Remembrance*, בתוך כהן, הדורות הבאים, 446.

⁵⁸⁹ יהודית ענבר, "לתולדותיהם ואופיים של המוזיאונים בישראל", בתוך **מוזיאונים בישראל**, ערכו: יהודית ענבר ואלני שילר (ירושלים: הוצאת אריאל 1990), 95, 17.

⁵⁹⁰ אבנר שלו, פתח דבר, בתוך **מוזיאונים בישראל**, ערכו: יהודית ענבר ואלני שילר (ירושלים: הוצאת אריאל 1990), 95.

המוזיאון המודרני התפתח במאה ה-17 מ"חדר פלאות" (Cabinet of curiosity), בו אצילים הציגו לראווה אמנות, עתיקות, אבני חן, צמחים נדירים, תכשיטים, ועוד, על מנת להאדיר את שמם. המוזיאון נועד לשמש ביטוי חזותי ליחסי הכוח בין הנסיך לנתיניו, בין המדינה לתושביה. המבנה של המוזיאון, שדימה מקדש או מבנה חגיגי ומפואר אחר, ביטא את גדולתה ותפארתה של המדינה, ואפשר זהות בין המדינה ובין התרבות המוצגת, ובאופן זה שימש הביקור בו כמעין טקס של מתן לגיטימציה תרבותית למדינה, כלומר להגמוניה. במאה ה-19 צמחו המוזיאונים הגדולים וקיבלו מעמד של מוסדות לאומיים, תחילה הלובר בפריז ואחריו מוזיאונים בערי הבירה האחרות של אירופה. המוזיאון הפך מתצוגה שנועדה לסיפוק סקרנות ולימוד, למוסד רשמי המשמר מורשת וערכים של אסתטיקה והיסטוריה, כפי שההגמוניה רואה אותו.⁵⁹²

את ראשוני המוזיאונים בארץ ישראל ניתן לראות באוספים, ארכיאולוגיים בעיקר, שהיו במנזרים. הראשון היה במנזר היווני-אורתודוכסי בעמק המצלבה, שנפתח ב-1856⁵⁹³ ב-1906 נפתח בירושלים מוזיאון בצלאל, במטרה לשמש מקור השראה לסטודנטים, והתמקד באוספי אמנות יהודית, ארכיאולוגיה וטבע. בשנות השלושים הוקמו מוזיאון תל אביב לאמנות בבית דיזנגוף ומוזיאון רוקפלר בירושלים, ובהתיישבות העובדת קמו המוזיאונים הראשונים, "בית גורדון" בדגניה, ו"המשכן לאמנות" ו"בית שטורמן" בעין חרוד. עם הקמת האוניברסיטאות הראשונות נוצרו בהן אוספי ארכיאולוגיה וטבע.

עם קום המדינה המוזיאונים לארכיאולוגיה היו פופולריים במיוחד, שכן האתגר של הציונות היה להוכיח קשר של העם אל הארץ כהצדקה להיאחזות בארץ.⁵⁹⁴ עשרות מוזיאונים קמו, רבים מהם בקיבוצים. מכיוון שמוזיאון רוקפלר נשאר בירושלים תחת השלטון הירדני, אגף העתיקות במשרד החינוך והתרבות הקים בירושלים המערבית מוזיאון לארכיאולוגיה, שבו רוכזו מרבית ממצאי החפירות. אוספיו שימשו בשנת 1965 כבסיס להקמת האגף לארכיאולוגיה במוזיאון ישראל, ואוספים נוספים מצויים בעשרות מוזיאונים אחרים ברחבי הארץ.

⁵⁹¹ אורי רם, ה-M הגדולה: מקנדולד'ס והאמריקניזציה של המולדת, "תיאוריה וביקורת" 23, סתיו 2003, 181 - 182.

⁵⁹² ענבר, "לתולדותיהם ואופיים של המוזיאונים", שם.

⁵⁹³ ענבר, "לתולדותיהם ואופיים", 19.

⁵⁹⁴ הילדה נסימי, "הרטוריקה הלאומית של מוזיאון ישראל: בין ציונות לישראליות", עיונים בתקומת ישראל, כרך 27

(2017): 151.

עם הזמן, הדגש עבר להיסטוריה הציונית - תולדות ההתיישבות. המוזיאונים עברו מחיפוש הצדקה לקשר עם הארץ ועברה, לחיפוש האידיאלים והערכים של המתיישבים הראשונים.⁵⁹⁵ שני מוזיאונים היסטוריים שהוקמו על-פי תפיסה זו הם "בית יגאל אלון" בגינוסר, המספר את סיפור הגליל, והמוזיאון לתולדות ירושלים במגדל דוד. בנוסף הוקמו מוזיאונים רבים. מספר המוזיאונים לתולדות ההתיישבות ולנושאי העדות השונות ותרבויותיהן הכפיל את עצמו משנות השישים עד שנות השמונים, וכיום יש למעלה משלושים מוזיאונים בתחום זה, הכוללים גם את העליות לאחר קום המדינה ותקופת המעברות. לאחר קום המדינה הוחל גם בהקמת מוזיאונים, השייכים ברובם למשרד הבטחון ועוסקים בנושאי ביטחון ומורשת קרב. אחרי מלחמת ששת הימים חלה פריחה גדולה נוספת בתחום.⁵⁹⁶

מתחילת שנות התשעים חלה התפתחות ניכרת בתחום המוזיאונים למדע ולטכנולוגיה בחסות אוניברסיטאות או מכוני מחקר. במוזיאונים אלה מיוחסת "פחות חשיבות לחפץ ויותר חשיבות למבקר ולמסר המועבר אליו".⁵⁹⁷ המוזיאונים - בישראל כמו בעולם המערבי - הפכו לחלק חשוב במערכת החינוך המשלים, ומלווה חיוני של מערכת החינוך הקונבנציונלית. הם משמשים מקום להתנסות חווייתית, לא רק במסגרת תרבות הפנאי, אלא כחלק אינטגרלי מתכנית הלימודים.⁵⁹⁸

כיום יש בישראל קרוב למאתיים וחמישים מוזיאונים וחדרי אוספים, חלקם מוכרים על ידי משרד החינוך. מבחינת נושאים, המוזיאונים מגוונים מאוד. יש העוסקים באתנוגרפיה, יש בארכיאולוגיה, ראשית ההתיישבות, אמנות, צילום, מדע, טבע, טכנולוגיה, מוזיאונים צבאיים (חיליים) ומוזיאונים עירוניים. לשואה מוקדשים חמישה מוזיאונים: שלושה גדולים, והם "מוזיאון יד ושם לשואה ולגבורה", "מוזיאון בית לוחמי הגטאות", ו"אנו - המוזיאון לתולדות העם היהודי",⁵⁹⁹ ארבעה קטנים

⁵⁹⁵ ענבר, "לתולדותיהם ואופיים", 22.

⁵⁹⁶ שם.

⁵⁹⁷ שם.

⁵⁹⁸ שם, 17.

⁵⁹⁹ אנו - מוזיאון העם היהודי אינו מוקדש לשואה, אלא להיסטוריית העם היהודי וייחודו, ומשך - גם השואה אמורה לקבל בו ייצוג.

ונישתיים: "בית טרוזין",⁶⁰⁰ "מוזיאון יד מרדכי לזכר מרדכי אניבליץ",⁶⁰¹ "משואה" בתל יצחק⁶⁰² ו"מרתף השואה",⁶⁰³ ובאף אחד מארבעתם לא מוזכרים מחנות העקורים. כמו כן יש מוזיאון להעפלה וחיל הים ומחנה מעפילים בעתלית. בתוך כל המוזיאונים אין אף מוזיאון - קטן ככול שיהיה - המוקדש למחנות העקורים.

המוזיאונים שעוסקים בשואה הם הכלי המימסדי שמקשר בין העבר להווה, והם מוקמים מכמה טעמים: להיענות לציווי היהודי "זכור" ולהזדהות עם סבלם של הקורבנות, על ידי יצירת מוקדים ספציפיים לזכר השואה;⁶⁰⁴ להסביר לעם את העבר שלו עצמו, וליצור זיכרון קולקטיבי מאחד;⁶⁰⁵ להנחיל את המשמעות הלאומית והאוניברסלית של השואה ברחבי העולם ולדורות הבאים; להרגיע את רגשי אשמה של השורדים על עצם הישרדותם, על ידי מתן קיום ונוכחות לנספים ולחורבן ולהעניק הצדקה לקיום המדינה,⁶⁰⁶ לדעתי - גם להתנהלותה כלפי אחרים, בארץ ומחוצה לה.

בדומה לכנסיות, מוזיאונים מתוכננים באופן שייצרו תחושה של יראת קודש, ואכן לשלושת המוזיאונים הנסקרים להלן חללים גבוהים ורחבי ידיים, והם מעוררים יראת כבוד מחד, ותחושת קטנות-האדם מאידך. המוזיאונים יד ושם ובית התפוצות, או בשמו החדש 'אנו' הם עולם והיפוכו. מוזיאון יד ושם קודר, חרישי, והוא בנוי בטון אפור חשוף. לוחות המידע שחורים, בגלריות עוברים

⁶⁰⁰ עוסק בגטו טרייזנשטאט: תולדותיו, החיים שהתנהלו בו, ההנהגה היהודית, פעולות התרבות שקיימו דריו והטרנספורטים ממנו.

⁶⁰¹ מורשת העם היהודי במאה ה-20: הקמת תנועות הנוער, התרבות היהודית באירופה שבין שתי מלחמות עולם, השואה, ריכוז היהודים בגטאות, מרד גטו ורשה, העליה לא"י, קרבות תש"ח והקמת המדינה.

⁶⁰² השואה, כפי שעלתה בעדויות וראיות במשפט אייכמן, אופני ההתגברות על הצנזורה הנאצית בהעברת ידיעות מהגטאות והמחנות, השיח הישראלי על השואה ותנועות הנוער הציוניות בשנים 1928 - 1948

⁶⁰³ הוקם ב-1948 בהר ציון על ידי משרד הדתות, כאתר זיכרון שיהווה קבורה סמלית לקהילות שנכחדו, לצורך קיום טקסי זיכרון לקהילות שנכחדו. הפך למוזיאון, המתמקד בחורבן הקהילות בזיכרון הקולקטיבי הדתי ובהנצחה בעלת מוטיבים יהודיים מסורתיים. לאידיאולוגיה או לתנועה הציונית יש בו נוכחות שולית.

⁶⁰⁴ על ידי נשיאת נטל הזיכרון, אתרי הזיכרון מקלים במעט על אותו נטל בקרב המבקרים/צופים. Young, *The Texture of Memory*, 5.

⁶⁰⁵ כפי שאמר נורה, בהתייחסו לאומה הצרפתית, "איננו חוגגים עוד את האומה, אלא לומדים את חגיגה". נורה, "בין זיכרון להיסטוריה", 8.

⁶⁰⁶ Young, *The Texture of Memory*, 2.

פסי עץ כהה ופתחי אור מזכוכית שקופה, והוא מנוקד בהדומים שחורים. כולו עוסק במוות ובאובדן הקשה. מוזיאון 'אנו' לעומתו הוא כמו קליידוסקופ של חיות מתפרצת ואופטימיות.

בשלהי שנות התשעים, בהתאמה עם הבשלתו של 'המפנה התרבותי' בהיסטוריוגרפיה, עליית הממד הסובייקטיבי ועידן העדות, החלו המוזיאונים להנציח סיפורים אישיים של ניצולים ואת זכרם, מתוך הבנה שכך יעוררו בלב המבקרים הזדהות פסיכולוגית ורגשית עם חווית השואה.

מוזיאון יד ושם

מוזיאון יד ושם הוא המוזיאון המרכזי של רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, שנוסדה ב-1953 על פי חוק שחוקקה הכנסת, והיא מופקדת על הנצחה, תיעוד, מחקר והוראת השואה. מוזיאון יד ושם "שואף להמשיך ולהנחיל בצורה הרלוונטית ביותר את זיכרון השואה ואת משמעויותיה לדורות העתיד",⁶⁰⁷ ולא פחות מכך - להטמיע בקרב המבקרים את הנרטיב הציוני הטלאולוגי - העם היהודי יכול להתקיים רק במקום אחד.

במאמר דעה של אבנר שלו, אז יו"ר יד ושם, לקראת פתיחת המוזיאון המחודש ב-2005, הוא כתב:

עוצמת השואה מאפילה על כל ויכוח. אין בה תשובות. רק שאלות, שאנו מנסים להתמודד עמן וללמוד מהן. אנו, אנשי "יד ושם", שהציונות זורמת בעורקינו וצרובה בתודעתנו, עושים זאת בהכרה ברורה בעובדה שהקמתה וקיומה של מדינת ישראל יהודית וריבונית לאחר השואה הם הבסיס להמשך קיום יהודי מלא. קיום זה הוא התנאי להמשך היצירה וההתפתחות הרוחנית של העם היהודי ומסגרת הערכה למנוע התקפה נוספת נגדו.⁶⁰⁸

יד ושם הוא המייצג הרשמי של השואה במדינת ישראל, ואליו מובאים על פי חוק שועי עולם, בסמוך להגעתם לביקור רשמי בארץ. וכגודל החשיבות - גודל ההשקעה. הקמתו ארכה כ-10 שנים, ושולבו בו מיטב המומחים, משאבים ומגוון אמצעי תצוגה כדי להמשיך ולקיים את זיכרון השואה אל תוך המאה העשרים ואחת.

יד ושם לשואה ולגבורה ממוקם בצידו המערבי של הר הזיכרון, בגבו אל העיר, מחובר אליה ומנותק ממנה בעת ובעונה אחת. הוא נבנה בצמוד לבית העלמין הצבאי בהר הרצל ולקברי מנהיגי האומה, במעין הצהרה שחללי צה"ל (שקבריהם היו אחידים במשך שנים רבות ומנעו תחושת ייחוד אישית)

⁶⁰⁷ "אודותינו" אתר יד ושם, נדלה 5.1.21.

⁶⁰⁸ אבנר שלו, "תכלית המוזיאון החדש", 15.3.2005. שלו היה אז יו"ר יד ושם. את מאמר הדעה פרסם לקראת פתיחתו של מוזיאון יד ושם המחודש בשנת 2005.

וקורבנות השואה לא היו פרטים, אלא קהילה של שותפים למטרה, כלומר להעביר את המסר שמדינת ישראל היא החלופה היחידה לשואה.⁶⁰⁹

שטחו של המוזיאון החדש לתולדות השואה שנפתח ב-2005 הוא כ-4,200 מטר מרובע, ורובו בנוי מתחת לפני הקרקע. צורת מבנה המוזיאון היא מנסרה, שגובהה 16.4 מ' ואורך המסדרון - 183 מ'.⁶¹⁰ ברוח המפנה התרבותי ועידן העדות, המוזיאון מציג את סיפור השואה מנקודת מבט יהודית, אישית, על ידי חפצים מקוריים, מסמכים, עדויות מוסרטות, סרטים, יומנים, מכתבים ויצירות אמנות גם יחד, תוך שימת דגש על סיפוריהם של הקורבנות. השילוב של כל אמצעי הביטוי האישיים הללו מאפשר למבקר/ת לספוג ולקלוט את שפע המידע באמצעות חוויה חושית רב ממדית,⁶¹¹ שמעבירה אותו/ה תחושתית ואסוציאטיבית באופן בלתי אמצעי אל תקופת השואה.

תערוכות מקוונות

מטבע הדברים, עיקר עניינו של יד ושם הוא השואה עצמה. יאנג טען כי השואה במוזיאון ביד ושם אינה מציינת את סוף החיים היהודיים, אלא את סוף החיים בני הקיימא בגולה.⁶¹² באתר חמישים ושימונה תערוכות מקוונות, בתוכן שתיים מוקדשות למחנות העקורים.

החזרה לחיים במחנות העקורים 1945 - 1956: רטרופקטיבה ויזואלית⁶¹³

בתערוכה 43 צילומים, והיא מחולקת לנושאים: משפחה, חינוך, דת, ספורט, ציונות וקיבוצים. לכל נושא יש טקסט מלווה וכ-5-7 צילומים רלוונטיים, שממחישים היבטים חיוביים של הנושא, כגון: צילומים קבוצתיים של חתונות, תינוקות, כיתת לימוד, תלמידים לפני כיתה, תלמידי ישיבה, תחרויות ספורט, דוכן בזמן מכירת עיתונים ועיתונים תלויים למכירה, כיתת-לימוד תפירה לנשים ברשת "אורט", תחרות שחמט וחברי קבוצת התיאטרון "קצט" מברגן בלזן, חגיגת שבועות וטקסי יזכור. ללא ספק, הצילומים ממחישים תהליך חיובי של החזרה לחיים. לצד הצילומים הנושאים יש טקסט

⁶⁰⁹ את יד ושם להר הרצל מחבר "השביל המחבר", או "שביל התקומה". השביל מתקדם בעליה, כך שההולך חש בגופו את העליה משואה לתקומה, והקשר בין השואה להקרבה למען המדינה הופך טבעי. ג'קי פלדמן, "עכשיו יש גשר ביניהם: השביל המחבר בין יד ושם להר הרצל", בתוך **זיכרון, שיכחה ו[ה]בניית המרחב**, ערכו חיים יעקבי / טובי פנסטר (ירושלים: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד), 2011, 59, 60.

⁶¹⁰ במלים אחרות, המוזיאון מיישם את התיאוריה של יאנג, על פיה עצם המיקום, הבולטות של המוזיאון בנוף והתכנון נועדו להעצים את חווית המבקר. Young, *The Texture of Memory*, 7.

⁶¹¹ מאתר המוזיאון.

⁶¹² Young, *The Texture of Memory*, 216.

⁶¹³ "החזרה לחיים במחנות העקורים 1945 - 1956, רטרופקטיבה ויזואלית", אתר יד ושם, נדלה 4.1.21.

קריא ונגיש, עם הסברים ממצים, שממחישים את החותם שהטביע זאב מנקוביץ על התערוכה, כפי שאמרה לי בשיחה טלפונית נעמה גליל מיד ושם ⁶¹⁴. גם הגישה הציונית - שלו ושל המוזיאון, נוכחת, אם כי, הנימוק שניתן לצידוד בציונות הוא פרקטי, לאו דווקא אידיאולוגי :

עבור רוב השורדים היתה הזהות היהודית נושא קיומי אחרי השואה. אימי השואה גרמו להם להבין שלא יוכלו להמשיך להתקיים בתור מיעוט בלתי רצוי. היה רק פתרון אחד לבעיה זו - ציונות. במחנות העקורים היתה הציונות דומיננטית, יחסית לזרמי מחשבה פוליטיים אחרים. ניתן להסביר זאת בעובדה שהציונים היו היחידים שהציגו מצע רעיוני שנראה הגיוני אחרי זוועות השואה.

בסוף התערוכה יש עדויות מצולמות בוודאו של בני הזוג שושנה ואברהם רושקובסקי. שושנה היא הדוברת העיקרית, והיא מספרת בקצרה את סיפור השתקמותה בברגן בלזן ⁶¹⁵ (כיצד אט אט הבריאה ועבדה 8 - 10 שעות ביום בבית החולים, על אף ששקלה 38 ק"ג), היכרותם ("עוד לא היה לי רגש בין אישה לגבר"), הנישואין (היו הראשונים מתוך שבעה בזוגות באותו יום. "כבר לא היינו לבד. היה לי בעל, אז לא היינו כבר לבד"). עם אילתור של הינומה מתחבושות, הריונה שנלחמה בו, ⁶¹⁶ ואשר הסתיים בלידת ילד בריא ("אצלנו היה הילד הראשון. בשבוע היו 7 ילדים"). מדי פעם אברהם מוסיף הסבר קצר. שניהם עצורים, מלנכולים, אבל המסר הוא של שיקום ואופטימיות. לאורך הסרטון בן הארבע וחצי דקות אין אף חיוך, והוא מסתיים בסדרת צילומים של תינוקות מחובקים ועגלות-תינוקות.

מחנות העקורים וקיבוצי ההכשרה באיטליה אחרי המלחמה - רטרופקטיבה ויזואלית ⁶¹⁷

התערוכה עוסקת באיטליה, שאינה בתחום הגיאוגרפי של עבודה זו, ולכן לא תסוקר בפירוט. כללית - הנושאים דומים לאלה של התערוכה על מחנות העקורים בגרמניה, עם טקסט שמספק הרבה מידע. אותי עניין במיוחד המפגש עם חיילי הבריגדה, שמשתקף בדרך כלל בצילומים קבוצתיים, אבל יותר מזה - בעדויות המצולמות הן של החיילים והן של העקורים, כל צד מהזווית שלו.

120 מדליקות ומדליקי המשואה בטקסי יום הזיכרון לשואה ולגבורה משנת 2001 עד 2020. ⁶¹⁸

⁶¹⁴ נעמה גליל, פרויקטורית באגף ההנצחה וקשרי קהילה ביד ושם, לשעבר מנהלת מחקלת ההדרכה. משנת 2003 אחראית על כתיבת הטקסטים במוזיאון, הייתה בצוות ההקמה של המוזיאון החדש שנפתח ב-2005. שיחה טלפונית איתה ב-7.2.21.

⁶¹⁵ בתערוכה המקוונת עצמה לא מצאתי את שם המחנה בו שהו.

⁶¹⁶ זווית חד מימדית של הסיפור, עם תחושה פאסימית, נפגוש בתערוכה הפיזית, בגלריית מחנות העקורים.

⁶¹⁷ "מחנות העקורים וקיבוצי ההכשרה באיטליה אחרי המלחמה", אתר יד ושם, נדלה 4.1.21.

⁶¹⁸ "מדליקי משואות לאורך השנים", אתר יד ושם, נדלה 13.1.21.

בטקסט התמציתי הנלווה לתמונות מדליקי המשואה ובמונולוגים המוקלטים ומוצגים כסרטונים, מספרים הניצולים⁶¹⁹ את סיפוריהם - כולל, בדרך כלל, קורותיהם מיום השיחרור ועד עלייתם ארצה - מחנות העקורים מוזכרים רק במקרים מעטים, וגם אז בדרך כלל לא מצוינים שמות המחנות הספציפיים בהם שהו המספרים, וכמה זמן שהו בהם, כאילו לא הייתה חשיבות לכך. יתרה מכך - אין התייחסות לשאלה האם לשהות במחנות העקורים ולהם עצמם היה תפקיד בשיקום שהתרחש במחנות.⁶²⁰ את הקרדיט לשיקום, אם בכלל, מקבלים חיילי הבריגדה,⁶²¹ התנועות הציוניות, הסוכנות היהודית, הארגון הצרפתי להצלת ילדים (OSE), בתי יתומים וכו'. לדוגמה, בטקסט של מארגני התערוכה, המלווה את סיפורה של הלה שיפר-רופאייזן⁶²² מסופר כי אחרי שחרור ברגן-בלזן "היא הגיעה להירלסלבן, שם התארגן גרעין עליה לישראל". ומיד אחר כך "בארץ הכירה את אריה... והשניים נישאו". לא מצוין כי הירלסלבן היה מחנה עקורים,⁶²³ חלק מהפרקטיקה של הצבא האמריקני לפנות גרמנים מבתיים על מנת לשכן בהם עקורים יהודיים.⁶²⁴

⁶¹⁹ לצורך הנוחות ההתייחסות בלשון זכר, אך מדובר בניצולים וניצולות כאחד.

⁶²⁰ לדוגמה, דינה אוטרובר הייתה "אחרי השחרור שנה במחנה עקורים בגרמניה, שנה באיטליה ושמונה חודשים במחנה מעצר בקפריסין", או אסתר איזן "יצאה מפולין עם שארית הפליטה. בדרך הכירה צעיר ששמו יעקב, הם התאהבו ונישאו אח"כ בברגן בלזן ויחדיו עלו ארצה". או אליעזר אייזנשמיט, שהגיע עם אשתו הטרייה למחנה עקורים בגרמניה אחרי ספטמבר 1945, וביוני 1946 עלו ארצה. שם.

⁶²¹ בלה איזנמן הייתה במחנה העקורים ברגן בלזן, "שם פגשנו את הרב של הצבא האמריקני שהוא אסף את היהודים והעביר אותנו לבריגדה היהודית". שם.

⁶²² הלה שיפר-אופאייזן, שם.

⁶²³ הצבא האמריקני העביר את כל הטרנספורט שלנו לעירייה יפיפייה ושמה הירלסלבן (HILLERESLEBEN). היה זה ישוב של משפחות מיוחסות, כנראה של אנשי ס.ס., ובו בתים משפחתיים קטנים מוקפי גינות. אנשינו פשטו מיד על הבתים אשר פונו מיושביהם הגרמניים תוך התראה של כשעתיים. הם לא הספיקו לקחת את רכושם והבתים היו שופעי כל טוב. הפנו אותנו לדירה בת שני חדרים. לא ייאמן, היו שם מצעים ושמיכות. בחרדת קודש התרחצתי באמבטיה... באותו הלילה ישנתי בפעם הראשונה אחרי שנתיים, על סדין לבן. חזרתי להיות בן אדם בעולם של ציוויליזציה". עליזה וייטס-שומרון: "ברגן בלזן", בתוך **מחנה הריכוז ברגן בלזן, ביטאון פורום שמירת זיכרון השואה**, מס 39, ערך: גדעון רפאל בן-מיכאל, (ינואר 2012, טבת תשע"ב), 53.

⁶²⁴ לדוגמה, מחנה פלדפינג. בתי המגורים המהודרים והמחנה הצבא פונו על ידי הצבא האמריקני והפכו ל"עיר של בתי חולים, אפורה ומחוץ לתחום". Grossmann, Jews, Germans and Allies, 135. או המקרה של הירלסלבן: 2500 אסירים שולחו ברכבת מברגן בלזן שבוע לפני שיחרורו, ואנשי הס"ס שליוו אותו היו אמורים להטביעו על נוסעיו בנהר האלבה. קצין אמריקני (טווארס) הציל אותם, גייס אמבולנסים, גיפים ומשאיות והעבירם להירלסלבן, שם שכן מחנה של חיל האוויר הגרמני. או החיילים האמריקנים הקימו בעירייה בית חולים לטיפול ביהודים אותם שיחררו, כאשר את הציווד החרומו ממחסנים גרמנים.

מעניין לציין כי באתר יש אפשרות לצפות במדליקי המשואות רק בין השנים 2001 - 2020. רק שיטוטים וחיפושים עקיפים הביאו אותי אל עדויות נוספות, מהן שלוש משנת 1996, שבה כנראה הדליקו את המשואות ניצולים, בזכות העשייה הציונית או האנושית/חברתית שלהם אחרי המלחמה, חלקם במחנות העקורים. המכנה המשותף הוא הפעילות הציונית והחתימה לעלות/להעפיל לארץ ישראל.

דוד פור מליטא, מספר כיצד שוחרר מהמחנה חולה בטיפוס קשה, החלים, חיפש דרך לסייע לקידום המדינה, הגיע אל פלדאפינג והקים שם יחד עם חברים את תנועת הנוער החלוצית "נחם". על רקע קולו רואים תמונות התארגנות במחנה ואת השלט של התנועה, ושיחזור עכשווי של טקסים שהמדריכים ערכו עם ילדים, נמוגים לתוך צילומים תקופתיים. פור מספר כיצד הוא ואשתו, שהיו המבוגרים היחידים בחיי הילדים, ליוו והדריכו אותם והכינו להם לקראת "מימוש המטרה - ארץ ישראל". בהמשך, אחרי שוט של ילדים רוקדים, הסיפור עובר אל ההעפלה ולהגעה אל מחנה מעצר בקפיסין וההתארגנות שם.

העדות הבאה היא של צפורה הספרי. גם היא עדות של השתקמות, נישואין, התנגדות ללידת ילדים, אבל הבנה שזאת הנקמה והסכמה. ומשנולד הילד - "אנחנו היינו התחייה. תחיית המתים. ילד יהודי ראשון". לצד הסיפור האישי, גם כאן יש סיפור ציבורי של הירתמות למען הכלל, על אף החולשה. כשהגיעו אל מחנה לינדס טאג בוך, שהיה קודם מחנה נופש גרמני שאונרר"א הלאימה, הם (הצעירים) אספו כמה מאות ילדים שהיו במקומות שונים (מנזרים וכו') והקימו בית ילדים, ציפורה, ניהלה את מחסן ההלבשה. הגיעו השליחים שלימדו את הילדים עברית, ציונות והכינו אותם לעליה. "עיקר העיקרים היה ההכנה לישראל". ברקע הסיפור - מיטות קומותיים ללט מזרנים, נשים נחות, וכמובן - תינוקות וילדים.

מנחם שרון הצטרף אחרי השיחרור לארגון "הבריחה". ביחד עם פעילים נוספים בארגון ייסדו נקודות מעבר וזייפו מסמכים ואשרות מעבר. במסגרת פעילותו בארגון "הבריחה" היה במשך שלוש שנים בקשר עם מנהיגי תנועות נוער, שליחים מארץ ישראל וחיילים בבריגדה היהודית בצבא הבריטי. מנחם היה האחראי על אחת מנקודות המעבר העיקריות במסגרת הארגון. הסצינות המצולמות המלוות את סיפורו הם של רכבות - שנסעו אל המחנות אז, שחזרו מהם, ורכבת שבה הוא נוסע בזמן הצילומים, ריכוזי אנשים, מסלולי הבריחה הרגליים, לעתים בתוך בוך ושלוליות מים, הגעה למחנות, רישום והתארגנות בקבוצות גדולות ליציאה אל גבול היציאה. "התפקיד שלנו היה לא רק להסיע את האנשים, אלא לתת להם עידוד בכל המחנות". צילומים של חלוקת אוכל, סיוע בטיפוס על הרים מושלגים, ריקודים מלווים בנגינה. "נתנו להם תקווה למחר יותר טוב... לקחתי חלק פעיל במפעל אדיר. מפעל של חיילים אלמונים שבעצמם לא נתנו את החשבון על המפעל הגדול שהולך ומתרחש."

התערוכה הפיזית

התערוכה כולה בנויה כרונולוגית, החל מעליית הנאצים לשלטון בשנת 1933. מספר גלריות מוקדשות לפרטי ההתפתחויות והאירועים עד המלחמה, דרך גילויי אנטישמיות קשים, הגטאות, קברי האחים, שילוחים ממדינות אירופה, מחנות הריכוז וההשמדה, אזכור מדינות שאזרחיהן היהודים ניצלו, וכלה - בקצרה - השחרור: פוגרום קיילצה, השיקום, מחנות העקורים, משפטי נירנברג, "הבריחה" וההעפלה.

מסלול התערוכה מפותל: לינארי עם קווי שבר, כשהמעבר מגלריה למשנה חוצה את המסדרון המרכזי הקטוע על ידי מסילת ברזל, מסכים שעליהם מוקרנים עדויות ממשפט אייכמן, ועוד. הגלריות, המעוצבות כמשולשים, גדושות עד להתפקע במוצגים, מידע, סרטונים, מונולוגים מוסרטים של לחימה, מאמצי הישרדות ושמירה על היהדות, וטקסטים על גבי שולחנות תצוגה, לוחות ומחיצות בתוך הגלריות. הכול מעוצב באפור. האסתטיקה שקטה, לא מתלהמת, בהתרשמות שלי קרה ושכלתנית, כנראה כיאה לנושא, שהוא כשלעצמו, מעורר פלצות. הדברים הלוא מדברים בעד עצמם.

היטיבה הנהלת המוזיאון לעשות, ומתוך "חתיירה להעניק שם ופנים ליהודים", "תרגמה" את הזוועות לסיפורים אישיים,⁶²⁵ מומחשים על ידי צילומים אישיים ומשפחתיים, עדויות, סרטונים וקטעי טקסט, פיג'מות מהמחנות, כלי אכילה, תשמישי קודש, נעליים, לוחות מקרון רכבות, דרגשים - חפצים שכולנו מכירים מטקסי יום הזיכרון לשואה, והצופה אינו יכול שלא להזדהות איתם.

לקראת סופו של מסע ארוך, תובעני רגשית ופיזית, מגיעים, באופן טבעי, אל השיחרור ומחנות העקורים, כאשר מחנות העקורים תופסים רק את החלק הפנימי של שתי דפנות באחד המשולשים בגלריה.

מוצגי התערוכה עוקבים אחרי ההתקדמות הכרונולוגית של השואה, ומטבע הדברים, מחנות העקורים מוצגים קרוב לסוף התערוכה, אחרי גלריה שבקצה מוצג "כאב השיחרור מהמחנות". על פי נעמה גליל,⁶²⁶ "התערוכה על מחנות העקורים חותרת להראות את החוויה המורכבת של המשחררים".

⁶²⁵ "המוזיאון כולו מתמקד בזויות הראייה של הקורבנות, מנסה ליצור הזדהות עימם, לחלץ את תווי פניהם האנושיים".

אבנר שלו, "תכלית המוזיאון החדש", YNET, 15.3.2005.

⁶²⁶ גליל, שם.

במוזיאון עצמו מוקדשת גלריה לנושא הסבוך של החזרה לחיים, כולל מחנות העקורים. זאב מנקוביץ היה היועץ האקדמי וההיסטורי של התערוכה, ולדברי גליל היא הוקמה ביחד איתו וברוחו. עוד הוסיפה כי חשוב לזכור שהוויזואליה תלויה בפריטים שהצליחו העקורים להציל ולשמר: מכתבים, פתקאות יומיומיות, תעודות סיום בית ספר, בובה בלוייה, וכדומה.⁶²⁷

כלשעצמי, אני מניחה שכחלק מהדחיקה של מחנות העקורים לשוליים, או ההתייחסות אליהם כתחנת מעבר, גם מעט הפריטים שנוצרו או נאספו שם לא נראו משמעותיים מספיק - או ראויים - להישמר על ידי העקורים, שהיו בדרך להתחלות חדשות וטריות בארצם החדשה, הנקייה מזיכרונות משתקים, ולכן מיעוט המוצגים

על לוח גדול בכניסה כתובת מדברי הרב קלאונזר בדכאו: "משוחרר אך לא חופשי. זה הפרדוקס היהודי". על פי גליל, גישתו של מנקוביץ לעדויות כמקור היסטורי לגיטימי באה לידי ביטוי על הלוח הזה, עליו מוצג ניסיון רב של העקורים (לא רק במחנות) לייצג את עצמם ואת נוכחותם בעזרת פתקים, עיתונים ומברקים.

אבל מהתרשמות שלי, הכתובת שבראש הלוח אינה מודגשת או בולטת מספיק, והיא אובדת בסבך הפתקים, כתבי היד והטקסטים שמכסים אותו. הגלריה עצמה, בשונה מכל האחרות, ריקה כמעט לחלוטין. בקצה הפנימי, על אחת משתי הדפנות דלעיל, תלויות כרזות שמעידות על חיי הרוח והתרבות העשירים במחנות, ומזמינות ל"גרויסן יום טוב", ל"פוטבאל שפיל בפערנוואלד"; לתחרות איגרוף (Individual boxing championship) בקרקס קרון במינכן, בהפקתם של הוועד המרכזי של היהודים המשוחררים באזור האמריקני, אגודת מועדוני הספורט היהודיים והמרכז לחינוך גופני; לחוג ביחד עונג שבת ב"אין פארטי לאקאל"; לרקוד במסיבת ריקודים; לרכוש מקצוע (lern a fach) על ידי אורט, ולבוא לבדיקות רפואיות: "מיר דערפן געזונטע טענטשן", שפרסמה ועדת הבריאות של אחד המחנות, עם ציור של מכונת רטנגן ורופא מניח לוח צילום לפני חזהו של מטופל. אבל כיצד אלה נוצרו או התאפשרו - לא מוסבר.⁶²⁸ הנושא כולו מסוכם בכמה משפטים, שאינם מעבירים את קצה

⁶²⁷ שם.

⁶²⁸ בהדרכה הקולית (האופציונלית, כמובן) מוסבר כי הכרזות מספרות גם על אירועים פוליטיים, הדחף להוליד ילדים ולחזור לחיים וכי מספר הנישואין והלידות במחנות היו גבוהים. מדריכה הסבירה לקבוצה שהעקורים שהו במחנות 12 שנים (!!!). "אתם מבינים?" אמרה-שאלה את הצעירים שהדריכה. "שנים עשרה שנים נדרשו להם להשתקם לפני שיכלו להתחיל בחיים חדשים".

במחנות העקורים ביטאו הניצולים חיוניות, פעלתנות ורצון למהר ולהשיג את השנים שאבדו ואת החיים שהוחמצו במשך המלחמה.. הגיוינט סייע בחלוקת תקציבים, במימון פעילויות הוועדות השונות במחנות, בסיוע כספי למפעלים החינוכיים של אורט והסוכנות היהודית ובארגון ה"בריה".

בגלריה אין מחיצות עם מידע או חפצים. מהתקרה תלויה חופה שהגיוינט תרם, על שולחן תצוגה מונחים דגל ממחנה עקורים, חולצה של פיג'מת-פסים, רישומים ודגמי תפאורה,⁶³⁰ ושני מונולוגים מוסרטים מספרים האחד על השיחרור שלא היה קל, והשני על התמודדות עם הריון במחנה עקורים, כשהמספרת חולקת את ניסיונותיה הקשים לשמיעה להפיל את העובר שבבטנה (גיהוץ הבטן המכוסה במגבת), מחשש שלא תצליח לגדל ילדים⁶³¹. בהמשך הגלריה - לוחות מידע, האחד מוקדש למשפטי נירנברג, אחד להגירה, אחד להעפלה לארץ ישראל⁶³² ואחד לגירוש לקפריסין⁶³³ - עם שקופיות המציגות את שמות הספינות, שנת יציאת כל אחת מאירופה, מספר המעפילים בכל ספינה, ומה עלה בגורלם (הוחזרו לגרמניה, הועברו למחנה מעצר בקפריסין, וכו.). את התערוכה בגלריה חותמים לוחות פרפקס שמקיפים-עוטפים את הצופה, ועליהם תמונות ומסכים. מכמה מהם מוקרן אותו סרטון של מקהלת ילדים במונקאץ', בשנות השלושים של המאה העשרים, ששרה שוב ושוב, ללא הפסק, את ההמנון - שירה שמלווה את הצופה מרגע כניסתו לגלריה זו. על פי אבנר שלו - "להזכיר למבקר

⁶²⁹ ברור שבמוזיאון מלווה את המוצגים טקסט קצר ותמציתי, אבל אולי אפשר היה להעשיר את המידע בדפי הסבר לחלוקה, או באפליקציה.

⁶³⁰ "דגמי תפאורה שיצר גרישה רוזנקרנץ להצגה "אני חי" של תאטרון שארית הפליטה באזור הכיבוש האמריקני". ההזדמנות לתאר את חיי התרבות במחנות העקורים ואת תפקידה בשיקום הוחמצה.

⁶³¹ בתערוכה המקוונת, מופיע סיפורה כולו, והוא אינו מראה רק מעין חוסר שפיות רגעי, אלא סיפור שלם של השתקמות, עם סוף טוב ואופטימיות. לכאורה נראה כאילו הייתה כוונה לשמר את הרושם של העקורים כאנשים לא לגמרי בריאים גם בנפשם.

⁶³² שעל פי השיחה עם גליל, משמעותם שמירה על התקווה.

⁶³³ דוגמה למידע המלווה את הלוחות: "אחרי המלחמה, נאבקו עשרות אלפי ניצולים נגד מדיניות הספר הלבן הבריטי שהמשיכה למנוע את כניסתם לארץ ישראל. בתגובה, החלו הבריטים לגרש את המעפילים, שהגיעו לחופי הארץ, אל מחנות מעצר בקפריסין. פעולה זו שירתה את המגמה הבריטית להחליש את מאבקו של היישוב הארצישראלי במנדט הבריטי. כ- 52,000 מעפילים גורשו למחנות מעצר בקפריסין בידי הצבא הבריטי. הם מצאו את עצמם מוחזקים מאחורי גדרות במתקני מעצר לשבויים. הגיוינט ושליחי היישוב נרתמו לסייע ליושבי המחנות והיו גשר חי בינם לבין ארץ-ישראל".

שהתנועה הציונית הייתה קיימת לפני השואה, וזיקתה לשואה מורכבת ומרובדת".⁶³⁴ בעיני זה מתחבר למסר, שהתקומה הנכונה לעם היהודי אחרי השואה היא בארץ ישראל.

את חותמו של מנקוביץ לא גיליתי בגלריה שיועדה למחנות העקורים. העוצמות שגילו העקורים ששיקמו את חייהם ובמידה רבה את התרבות היהודית האירופאית מרומזות על ידי הכרזות המצוירות היטב, אבל אין הסברים שיפחו בהן חיים. דווקא הסרט, שבו מגוללת הניצולה את הכמעט טרגדיה שלה וצילום גידול של משפחה עגומת עיניים ותלושה הם שמושכים את תשומת הלב.

התצוגה דלה מאד, אבל בעייתית יותר בעיני התחושה של אנשי המוזיאון (על פי נעמה גליל),⁶³⁵ שציירו, לכאורה תמונה רחבה, מרשימה ואמיתית של מחנות העקורים, ופרשנותם המצמצמת את גישתו של מנקוביץ. יתכן שהתחושה שלהם נבעה מהעובדה שמכיוון שהם יודעי ח"ן, נראו להם הרמזים והצמצום כהסבר מספק. דווקא בטקסטים המלווים את התערוכות המקוונות על מחנות העקורים, שאינם ארוכים מדי אבל יש בהם מידע רב, מורגשות טביעת אצבעו ותפיסתו של מנקוביץ, ואת אלה מעשירים שם הצילומים.

בהמשך המסלול, ביציאה מהגלריה ומעבר למסדרון - היכל השמות, שמחזיר את הצופים אל האובדן העצום. ולסיום - חדר התכנסות אפור עם שישה הדומים שחורים. על שני קירות מוקרנת יצירת אמנות של אורי צייג. על קיר אחד, על רקע אותיות מתחלפות, אמירות של אנשי רוח יהודים, כגון יאנוש קורצ'ק ואהרון אפלפלד ונספים עלומים. בזווית קיר אחר - צילומים של כתבי יד. את יצירת האמנות מלווה יצירה מוזיקלית מאד יהודית, עצובה ויפהפייה (לטעמי) שחיבר עמיר לוי. כלומר, למרות שמחנות העקורים נמצאים בסוף תערוכה שבנויה בצורה כרונולוגית, התערוכה בכוונה איננה מספקת קתרזיס. זה לא מעבר שלם משואה לתקומה, אלא חזרה מכוונת אל הטרגדיה אחרי הגלריה העוסקת בחזרה לחיים של הניצולים.

אנו - מוזיאון העם היהודי (לשעבר בית התפוצות)

המוזיאון נוסד ב-1978, עבר במשך עשר השנים האחרונות שיפוץ והרחבה, ונפתח מחדש במרץ 2021. אנו הוא חברה לתועלת הציבור (חל"צ). בשנת 2005 אושר בכנסת חוק בית התפוצות, תשס"ו-2005, המגדיר אותו (בשמו הקודם - בית התפוצות) כ"מרכז לאומי לקהילות ישראל בארץ ובעולם". ערב הנחת אבן הפינה, פורסם במעריב כי בית התפוצות יהיה "יד לקהילות שחרבו, ותכליתו "לקרב את

⁶³⁴ שלו, "תכלית המוזיאון החדש".

⁶³⁵ גליל, שם.

הנוער הישראלי אל חיי היהודים בתפוצות"⁶³⁶. בדקתי האם, ועד כמה "חיי היהודים בתפוצות" מתייחסים אל השהייה והשיקום במחנות העקורים.

בספר שפרסם ב-1993 כתב יאנג,⁶³⁷ כי מוזיאון בית התפוצות, המוקדש לגולה, "מייצג את הגישה הישראלית הטיפוסית שרואה את היהדות המפוזרת כציוויליזציה מתה וקמלה. כמוצג מוזיאוני, החיים בגולה מתוארים בזמן עבר".⁶³⁸ "אנו", המגדיר את עצמו כ'מוזיאון העם היהודי' התאים את עצמו לזמנים החדשים, ופתח תערוכת-קבע חדשה, מקיפה, חדשנית ומעודכנת טכנולוגית, "על מנת לשתף בחוויה את המבקרת/היחיד/ה". על פי האתר, המטרה היא

לנסות להבין ולחוות את סיפורו של הקיום היהודי, ליצור בקרב המבקרים היהודיים תחושת שייכות והזדהות, ולאפשר לקשור בין סיפורם האישי לבין הסיפור הכללי של העם היהודי, לצד חוויה מלאת עניין ואמפטיה בעבור מבקרים לא יהודיים.⁶³⁹

המסר מתאים לחלוטין לתפקידו של מוסד קנוני שמשרת את המימסד הציוני ההגמוני.

למוזיאון אין תערוכות וירטואליות. באתר יש מידע שיווקי, צבעוני וויזואלי מאד ברוח המוזיאון עצמו, מלווה בפסיפס של צילומים וסרטונים מתערוכת הקבע.

התערוכה הפיזית

הסיור בתערוכת הקבע החדשה מתחיל במפגש עם "העולם היהודי הדינמי של היום".⁶⁴⁰

כאן נפרשים בהרחבה מגוון הזהויות של היהודים והתרבות היהודית העשירה של התקופה המודרנית, וגם תרומתם של יהודים לתרבות העולם. התערוכה עוברת אל ההיסטוריה היהודית מימי הבית השני ועד היום. התצוגה מאירה את המרכזים היהודיים העיקריים בכל תקופה וכן את המגוון והשונות באמונה וביצירה היהודיות, ועוסקת גם ביחסי הגומלין ובהשפעות ההדדיות בין הקהילה היהודית לבין החברה המארחת... המבקרים מוזמנים לחוות את פרשת הדרכים ההיסטורית של העם היהודי: תקופת האמנציפציה וההשכלה;

⁶³⁶ אברהם רותם, "בית התפוצות - יד לקהילות שחרבו", מעריב, 19.10.1996.

⁶³⁷ Young, *The Texture of Memory*, 215.

⁶³⁸ על אף ש'אנו' - מוזיאון העם היהודי איננו מוזיאון שואה, הגדרתו בעבר - כמוזיאון הגולה, ועיסוקו העכשווי הרחב מאד והאופטימי, כהגדרתו, בעם היהודי, הצדיק בדיקה, האם למחנות העקורים הוקצה בו מקום ואם כן - איזה.

⁶³⁹ ניר גולדברג, "על תצוגת הקבע החדשה", 1.12.2013, אתר אנו - מוזיאון העם היהודי, נדלה 7.1.21.

⁶⁴⁰ קומה 1 - יסודות אינה רלוונטית לנושא העבודה, ולכן אינה מפורטת בעבודה.

ולעמוד על טיבן של הברירות המגוונות שעמדו בפני יהודים בנושאי הגירה, השתלבות,

היטמעות, שימור המסורת והלאומיות.⁶⁴¹

התערוכה ססגונית ואופטימית, עם צבעוניות עזה ועוצמה גבוהה של מוזיקה ודיבורים. במובנים מסוימים אפשר לומר שהיא מייצגת את מגוון הצבעים והקולות של העם היהודי תאב החיים. המוצגים והעיצוב מתחרים זה בזה בשפע הצבעים והצורות, ובסיפורים המסופרים בהם. שפע עצום של מידע מציף את הצופה באמצעות טכנולוגיות עדכניות. החללים פתוחים, הן בכל קומה והן המרחב הגבוה שבין שלוש הקומות. הקירות מתחרים זה בזה בצבעוניות העזה שלהם, ועוצמת הקול של הסרטונים (ושל המדריכים) מתחרה בטקסטים על תשומת ליבו של הצופה.

קומה 3 - פסיפס

התערוכה נפתחת בקומה העליונה (קומה 3). סידור המוצגים הוא נושאי, לא כרונולוגי. מיד בפתיחת התערוכה, הצופה 'מותקף' על ידי סדרה של תמונות קיר ענקיות שמתארות משפחות יהודיות מגוונות, אימרות שפר של דמויות יהודיות שמפארות את היהודים ואת היהדות, ושני טורים של דמויות מצולמות על מסכי ענק, מתארות במונולוגים מגוונים ומרגשים - בקול רם ובמקביל - מה היא היהדות בשביל כל אחד ואחת מהם.

משם עוברים אל חללים שבהם מוצגות במלל, סרטונים, צילומים וציורים דמויות של נשים וגברים יהודיות/ים חשובים מתחומים שונים ומשונים: לדוגמה, "ר' אברהם בן שמואל זכות, אסטרונום והיסטוריון, יוצר אצטרולב הנחושת (Asrolabe). כתביו והאצטרולב שיצר שינו את עולם הימאות של תקופתו. מכתש זכות שעל הירח נקרא על שמו". או "לואיס דה קרוואל אי דה לה קוארווה, מקסיקו, המאה ה-16, קונקיסטאדור, היהודי הראשון באמריקה הצפונית והמושל הראשון של ממלכת לאון החדשה (צפון-מזרח מקיקו ולקים מטקסס)", וכיוצא באלה ממצאים, שופטים, מושלים, מלכים, שרים, מוזיקאים קלאסיים וזמרי רוק, סופרים, משוררים, מלחינים, ציירים, שפים, ספורטאים, אנשי עסקים, אמני קרקס, ממצאי דפוס, חברות פרלמנט. חלקם ידועים, חלקם פחות. הכול מהכול. המסר הוא שהיהודים הם נזר הבריאה. ידנו הייתה - ועדיין - בכול, ובעלי שם ואנשי רוח מהעולם הלא יהודי מעידים על כך מהקירות. למשל, לב טולסטוי: "היהודי הוא סמל הנצחיות", ז'אן פול סארטר: "אינני יכול לשפוט את העם היהודי על פי הכללים המקובלים של ההיסטוריה האנושית. העם היהודי הוא משהו שמעבר לזמן", או וינסטון צ'רצ'יל: "כמה מן האנשים אוהדים את היהודים,

⁶⁴¹ שם. על שאלתי האם השואה לא הייתה "פרשת דרכים היסטורית" בעיני פרנסי המוזיאון נעניתי בשלילה.

אחרים לא. אבל אין אדם חושב שיכול לפקפק בכך שהם, מעבר לכל ספק, העם מעורר הכבוד והייחודי ביותר מבין אלה שראה העולם."

בסוף הסיור בקומה זאת, התחושה עשויה להיות התרוממות רוח וגאווה יהודית, או תחושה קצת לא נוחה של גודש מוגזם ושל יהירות יודוצנטרית, שהזכירה לי במעט את הפלשטינוצנטריות של ההיסטוריוגרפיה הישראלית עד שנות השמונים, במובן ששם רק הציונות הייתה קיימת. פה - רק היהודים (והנוצרים שמעידים עליהם שאין בלתם).

קומה 2 - המסע

הצבעוניות של הקומה השנייה קצת יותר מתונה. כאן מתוארת ההיסטוריה של העם היהודי מהעת העתיקה עד ימינו. כאן גם העולם הלא יהודי שהקיף את היהודים מיוצג לצורך תיאור תקופות שונות, של פריחה ודיאלוג עם תרבויות שכנות, לצד פרעות ורדיפות. תערוכה זו מסתיימת "בתקומת העם היהודי אחרי השואה, בהקמת מדינת ישראל ובייצוג מגוון הקהילות היהודיות בימינו".⁶⁴²

מכיוון שהמסר שפרנסי המוזיאון והאוצרים רצו ליצור הוא של אופטימיות, לשואה מוקדש לקראת סוף סיפור תולדות היהדות חדרון צדדי אחד (?) שצבעו שחור ובו צילום אחד, גל אבנים ומוזיקה עגומה. הוא מיועד לרוצים "להתכנס פנימה", כדברי אחד המדריכים בתערוכה. לדברי מיכל הומינר, אחת מאוצרות התערוכה,⁶⁴³ בהתאמה עם התפיסה של המוזיאון, השואה מוצגת כסימבול בלבד, על רצף האירועים ההיסטוריים של העם היהודי, שכן מטרת המוזיאון היא להציג את הפריחה והשגשוג של היהודים בשתי התפוצות המרכזיות: ארה"ב וישראל, ולהעביר למבקרים מסר אופטימי.

לקראת סוף התערוכה, על קיר במסדרון שמוביל החוצה, יש כותרת "בתום החשכה", לפניו ניצב מכשיר רדיו משנות הארבעים-חמישים, והקיר מכוסה בצילומים מוגדלים מאד של מודעות מהעיתונות לאיתור קרובים. הטקסט מספר כי

בעלות הברית שיכנו פליטים יהודים **במחנות עקורים**,⁶⁴⁴ וניסו לדאוג לצרכיהם הפיזיים. אלא שלניצולים היה צורך אדיר נוסף: לחפש ולמצוא את קרובי משפחתם ומכריהם... הסוכנות היהודית ניסתה לתת לכך מענה, ובשנת 1945 הקימה את "**המדור לחיפוש קרובים**", שפירסם בתקשורת שמות ניצולים, דרישות שלום וידיעות הנוגעות לשארית הפליטה היהודית.

⁶⁴² מתוך דפי ההסבר המחולקים בכניסה למוזיאון.

⁶⁴³ בשיחת טלפון שהתקיימה ב-7.1.21.

⁶⁴⁴ ההדגשות במקור.

הרב אברהם קלאוזנר ופנקסי השמות⁶⁴⁵ שראו אור בעזרתו, פעולות העקורים עצמם, העיתונות במחנות עם המודעות לאיתור קרובים, הסיוע של הג'וינט וחיילי הבריגדה נעלמו ואינם.

האוצרת הראשית, ד"ר אורית גובר-שחם, כתבה לי כי למחנות העקורים "מקום מכובד במוזיאון החדש".⁶⁴⁶ מיכל הומינר שאצרה את התערוכות 'הומור יהודי' ו'לכוד ההיסטוריה' (ביחד עם אסף גלאי) ולקחה חלק בהכנת תערוכת הקבע החדשה אמרה לי בשיחתנו,⁶⁴⁷ כי

לעקורים אכן יש מקום מכובד בתערוכה, כי הוקצה להם שולחן תצוגה גדל-מימדים בקומה המיוחדת להיסטוריה היהודית, עם קיר משלו, ובשולחן התצוגה תעודות זהות מקוריות של עקורים. את תעודות הזהות המוזיאון רכש מאספן יהודי, ולצד כל תעודה רשומים בכתב ידו של האספן פרטים אישיים על העקור/ה ומשפחתו/ה, ומקום הוצאת התעודה. את התעודות קיבלו העקורים כשהגיעו למחנות והן היו המסמך הראשון אחרי המלחמה שנתן תוקף לקיומם כבני אדם. התעודות מוצגות כמכלול.

לאוצרות, לדבריהן, לא היה עניין בסיפורים אישיים של העקורים, או בהצגת סיפור מחנות העקורים, והן הסתפקו בכך שהרישום של האספן ממקם את העקורים והתעודות בעולם היהודי.

סיפור מחנות העקורים מוצב, אם כך, לקראת סוף התערוכה, אחרי מיצג השואה ולפני חדר פינתי שמתייחס אל הקמת המדינה, במסדרון שמוביל ממנה החוצה. על הקיר הנוסף יש שתי תמונות ומעט טקסט על מסורבי עלייה מברית המועצות. צד אחד שלו פתוח אל החלל המרכזי על ההמולה הססגונית שבו, וצידו השני הוא קיר לבן, כנראה הקיר הלבן היחידי בתערוכה. על הקיר תלויה מפת העולם, שכותרתה הבהירה מכריזה: "מולדת חדשה". משורטטים עליה מסלולים בנקודות, וטקסט שמספר שאחרי המלחמה

מרבית יהודי אירופה מחפשים בית חדש.. רבים ממתנינים במחנות עקורים... חלק הארי של

הניצולים מגיעים לישראל ולצפון אמריקה, והאחרים מתיישבים בכל רחבי העולם.⁶⁴⁸

המוצג היחידי הוא שולחן מכוסה בלוח זכוכית ומתחתיו כמה עשרות "תעודות מזהות, אישורים ומסמכים מודפסים וממולאים בכתב יד שהיו שייכים ליהודים במחנות העקורים לאחר השואה, מאוסטריה, גרמניה וצרפת, 1945 - 1948". כמעט לכל תעודה נלווה טקסט קצר בכתב ידו של האספן,

⁶⁴⁵ מנקוביץ, בין זיכרון לתקווה, 11, 53.

⁶⁴⁶ התכתבות במייל, 7.1.21.

⁶⁴⁷ 7.1.21.

⁶⁴⁸ ההדגשה במקור.

ממנו המוזיאון רכש את המסמכים, עם המידע שהצליח לדלות על בעלי המסמך. מדריך הקבוצה שהצטרפתי אליה,⁶⁴⁹ חלף על פני מחנות העקורים מבלי לומר מילה.

אנקדוטה מעניינת: אחד המוצגים בתערוכה הוא גלובוס. לחיצה על אחת המדינות מעלה טקסט שנוגע לקהילה היהודית באותו מקום. על הקהילה האוסטרית, לדוגמה, כתוב ש"לאחר הקמתה של מדינת ישראל רבים מהם [היהודים] שחזרו אליה אחרי השואה] מהגרים אליה". על הקהילה היהודית בגרמניה נכתב כי בנימה ביקורתית, כי "ברחבי העולם היהודי נמתחה ביקורת על נכונותם להמשיך לחיות בגרמניה לאחר מלחמת העולם השנייה והשואה". כלומר, הגלובוס מתעלם ממחנות העקורים.

בתערוכה "גיבורים - פורצי דרך של העם היהודי" המיועדת לגילאי שש - שתים עשרה, ובה רשימה מפוארת של 148 נשים וגברים יהודים בולטים, אין כל איזכור למנהיגים או פורצי דרך ממחנות העקורים, גם לא תחת הכותרת "אמיצים".

האוצר אסף גלאי אישר בשיחה⁶⁵⁰, כי סיפור מחנות העקורים מוכר להם, וכי על אף כוחות ופעולות השיקום והאופטימיות שהעקורים הפגינו, לא מצאו לנכון לשבץ אותו, מכיוון שלא התאים, לדעתם למסר האופטימי שהמוזיאון רוצה להטביע. אני מבינה מכך, שפרנסי המוזיאון ואוצרות/י התערוכות לא ראו שום פן אופטימי בסיפור מחנות העקורים, כלומר התפיסה הציונית השלילית של העקורים נשארה בעינה, על אף חידושי המחקר.

לטעמי, גם בתערוכה על הומור יהודי היה מקום להביא כמה דוגמאות, קצרות אפילו, לתפקיד התרפויטי של ההומור בשיקום במחנות, לדוגמה - בקומדיות שהעלו זמן כה קצר אחרי תום השואה בתיאטראות שהוקמו בחלק ממחנות העקורים.

ולבסוף, בתערוכתו של הצלם דיוויד סימור (שים) "לוכד ההיסטוריה" שנשלח על ידי קרן החירום הבינלאומית של האו"ם לילדים "יוניסף", לתעד את אירופה אחרי המלחמה ובמיוחד חורבות וילדים אבודים, אין זכר למחנות העקורים ולעקורים יהודים. אני מבינה את הסיבה לכך במאמר שפרסמה האוצרת הראשית אורית שחם-גובר באתר המוזיאון.

[ש]חוגגת חגיגה של יצירה והתחדשות - מבט לאחור על הסיפור היהודי, ובהשלכה גם על ההווה היהודי - דרך תפיסה שחוגגת פריחה, יצירה, יצירתיות, דיאלוג תרבותי ויכולת התחדשות אין סופית, או במילים אחרות - אנו מתבוננים לאחור ובמקום לומר או וויי, או

⁶⁴⁹ מורות בסיור שנועד לאתר הפעלות לתלמידהן

⁶⁵⁰ התקיימה ב-5.1.21

גוואלד, אנחנו אומרים: יופי, הללויה! (וזאת מבלי להתעלם כמובן מהרגעים האפלים

שבסיפורנו).⁶⁵¹

הערה זאת מעוררת תמיהה. שהלא אם זו מטרת המוזיאון - לומר "יופי, הללויה" ולהעביר מסר אופטימי על רוחו של היהודי, מדוע מקום מחנות העקורים כל כך מינורי? שהרי בהחלט ניתן לספר את סיפור מחנות העקורים כסיפור אופטימי.

מוזיאון בית לוחמי הגטאות

אתר המוזיאון מספר כי מוזיאון בית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד שהוקם בשנת 1949, הוא מוזיאון השואה הראשון בעולם והיחיד שהוקם על ידי ניצולי שואה.

הדגש במוזיאון הוא כשמו - לוחמי הגטאות וגבורתם, והמסר אופטימי - "ניצחון רוח האדם", שיבה אל החיים ושגשוג.⁶⁵² הניצולים "שמו מאחוריהם את השכול והאימה", והגיעו אל הגליל להקים בו את ביתם ואת המוזיאון. המסר ציוני והנרטיב טלאולוגי. המעבר מהשואה אל התקומה הציונית בארץ ישראל ישיר וברור. החזון של מייסדי המוזיאון היה לבנות "בית עדות לסיפור המייסדים בכל תחנות חייהם ומחוז זיכרון לעמידה היהודית בשואה, ביטוי לרוחם של הניצולים, מייסדי הבית, ולהתחדשות החיים היהודיים במדינת ישראל".⁶⁵³

במידע על התערוכות המפורט באתר בעזרת צילומים וטקסטים נלווים אין כל מידע הנוגע למחנות העקורים.

התערוכה הפזיזת

בשנת 2007 נחנך האגף החדש של המוזיאון, ובו אולם "יזכור" - ארכיון חפצים, ו"בית עדות" - אולם בו מוצגות עדויות של ראשוני הקיבוץ, ילידי פולין וניצולי שואה כולם. בארכיון מוצגים פריטים מארכיון החפצים ששרדו מתקופת המלחמה. את החפצים מלווים תיאורים מילוליים קצרים

⁶⁵¹ אורית שחם-גובר, "איך מתכננים מוזיאון לעם היהודי", אתר בית התפוצות, 2.5.16, נדלה 7.1.21.

⁶⁵² במוזיאון תערוכות קבע: ורשה היהודית לפני המלחמה ובמהלכה, גטו ורשה בשואה והמרד, משפט אייכמן, אולם "יזכור", אולם "בית עדות", והרחבה של התחומים: יהודי הולנד בשואה, "הוורד הלבן" - המחנת הגרמנית של סטודנטים שהתנגדו למשטר הנאצי תוך חירוף נפשם, ותערוכות מתחלפות: רפואה קטלנית (בריאת הגזע העליון - האאוגניקה), סיפורו של יאנוש קורצ'ק, ציורי ילדים שניספו בשואה ואמנים מבוגרים וויטראז'ים שבוצעו על פי ציורי ילדים מגטו טרזין. בתערוכה "כאן התחילה ילדותי", מסופרים סיפורי השבה של ילדים אל חיק היהדות אחרי המלחמה, קליטתם בבתי ילדים על ידי חברי תנועות נוער ושליחים ארצישראלים, והעלאתם ארצה על ידי "הבריחה". מחנות העקורים אינם מוזכרים.

⁶⁵³ "ייעוד וחזון", אתר מוזיאון בית לוחמי הגטאות, נדלה 6.4.21.

שמסבירים למה שימשו, למי היו שייכים ומה קרה לבעליהם: נספו, העפילו בזמן המלחמה, היגרו אחריה, או עלו ארצה.

מחנות המעצר בקפריסין מופיעים בקצרה באמצעות סרטון ומידע, ומחנות העקורים מוזכרים פעם אחת, ללא הסבר או פירוט. לדוגמה, "בני המשפחה הסתתרו ביערות עד לשחרור בינואר 1944. מפולין הגיעו למחנות העקורים בגרמניה. שלושתם עלו לישראל".

בתערוכה על מרד גטו ורשה תופסים פעילי תנועות הנוער מקום מרכזי, בהתאמה עם מרכזיותם בארגון החיים בגטו ובארגון וביצוע המרד. לקראת סיום התערוכה נכתב כי

לאחר המלחמה הייתה המשימה העיקרית של תנועות הנוער טיפול בילדים שרובם נותרו יתומים. כל תנועות הנוער התגייסו למשימת איתור הילדים והעברתם לבתי ילדים, שם דאגו הן לשיקומם הגופני והן לעשייה חינוכית עד לעלייה לארץ ישראל.

מחנות העקורים אינם מוזכרים ולו במילה.⁶⁵⁴

בכניסה אל אולם "בית העדות", משמאל, מחיצת אבן ומאחוריה מסך גדול שעליו הכותרת "מבוא". בסרט, שהוא בן כמה דקות, קול רדיופוני נעים מספר על רקע תמונות וסרטונים על חזרה מברית המועצות, קיבוץ "דרור" בפולין ועליה ארצה בעליה בלתי לגאלית. בית העדות הוא אולם גדול, מעוצב כמעין בית מדרש או בית כנסת - במרכזו שולחנות עץ מסודרים בריבוע גדול עם ספסלי ישיבה, ועליהם ספרים גדולים מאד בפורמט אלבומי - ארבעה עשר עותקים זהים של "בלי שום מקרה מוות: סיפורים מקיבוץ לוחמי הגטאות".⁶⁵⁵ כלומר, התערוכה היא הספרים, והעדויות שבהם. לאורך הקירות מדפי עץ ועליהם מסכים אינטראקטיביים עם סרטונים ומעט מידע שחוזר בדרך כלל על הכתוב בספרים. לפני מדפי העץ אין אפשרות לשבת. הכוונה, כנראה, לדפדוף מהיר במסכים.

בספר 148 עדויות קצרות של מייסדי הקיבוץ, מסופרות בצורה קצרה ועניינית, אבל לירית, בשורות קצרות מעוצבות כשירה. על פי העדויות, את המלחמה עברו כבני נוער צעירים. רובם היו חברים בתנועות נוער ציוניות לפני המלחמה, ואלה שלא - הצטרפו אחריה לתנועת "דרור" בהזמנת מכרים. האוריינטציה שלהם הייתה, לפיכך, ציונית מובהקת. חלקם עשו את המלחמה ביחד עם משפחותיהם במעמקי ברית המועצות, אליה ברחו עם פרוץ המלחמה. אחריה שבו לפולין למשך חודשים או שנים

⁶⁵⁴ אף גוף או ארגון משקם לא מוזכר, לבד מאמירה כללית על בתי ילדים, אולם עניינה של עבודה זו היא מחנות העקורים, ולכן ההערה.

⁶⁵⁵ דרור בורשטיין (ערך), **בלי שום מקרה מוות: סיפורים מקיבוץ לוחמי הגטאות**, הוצאת קיבוץ בית לוחמי הגטאות והוצאת בבל, 2007

כדי לחפש שארים, ומשלא מצאו - הצטרפו לפעילות הציונית של קיבוצי תנועת "דרור" - למדו עברית, שמעו הרצאות אידיאולוגיות, קיבלו הכשרה חקלאית ועסקו באיתור ילדים ושיקומם בבתי ילדים. אחרים, שנשארו בפולין במהלך המלחמה, עסקו, גם הם במסגרת תנועות הנוער בפעולות סעד ובחינוך של הילדים בגטאות והשתתפו בלחימה בגטאות, במיוחד מרד גטו ורשה. חוויותיהם במחנות הריכוז מתוארות בקיצור נמרץ, אם בכלל. חלקם נדדו עם "הבריחה" באירופה במשך חודשים עד שעלו על האניות שעל סיפונן הגיעו ארצה, תכופות דרך מחנות המעצר בקפריסין ו/או בעתלית. חלק היגרו לארה"ב - על פי הסרטיפיקט שקיבלו.

מחנות העקורים מוזכרים פעם אחת ויחידה, ללא שום פירוט. מוזכר סנטוריום במחנה העקורים ברגן בלזן - שוב ללא כל הרחבה, תיאור, או הקשר היסטורי למיסגור סיפור מחנות העקורים. בעדויות מסופר בדרך כלל על חזרה לפולין אחרי סיום המלחמה ואז - "פולין, צ'כיה, אוסטריה, גרמניה, צרפת, האניה 'לטרון', גירוש לקפריסין, מחנה המעבר עתלית, קרית שמואל, גינוסר...". או - "שיחרור בידי הרוסים באפריל 45... ואז: "אווה עלתה ארצה במרס 1950". מה קרה בין לבין? שתיקה.⁶⁵⁶

לא ברור כלל אם מישו מהניצולים המוזכרים שהם גם במחנה עקורים בגרמניה. רק איזכור ניסיון ההעפלה על האניה אקסודוס מבהיר, למשל, כי, כל המפליגים עליה, הוחזרו על ידי הבריטים למחנות עקורים בגרמניה. בקצה הפנימי של האולם, בפינה מוצלת, תלויה על צידו האחורי של עמוד חשוך יחסית, מפה אינטראקטיבית בשחור-לבן דהוי. כותרת המפה: "אחרי המלחמה", אבל הנושאים המפורטים (בצמצום רב) הם "תנועות הנוער במחנות המעצר" - כאשר הכוונה למחנות בקפריסין, "בתי ילדים, וה"קואורדינציה הציונית לגאולת ילדים בפולין".

מאד בולט כאן האופי הטלאולוגי של ייצוג הנושא - דהיינו הכל מוכוון לעלייה לארץ ישראל ומימוש הציונות בה, ולכן סיפור מחנות העקורים נדחק - התקומה בנרטיב של המוזיאון היא רק בארץ-ישראל.

לסיכום, התערוכה והעדויות ממוקדות מאד בהיסטוריה של חברי הקיבוץ, ובאירועי חייהם שהובילו אותם לחיים בקיבוץ "לוחמי הגטאות", החל מילדותם בפולין, דרך חוויותיהם הקשות במלחמה והכשרתם הציונית בתנועת "דרור" לפני השואה ואחריה. כל השאר בטל בשישים. כלומר, אפשר לקבל את הרושם שתנועת דרור פעלה בריק באירופה שלאחר המלחמה: לא היו גופים או סוכנויות סעד ארצישראלים או בינלאומיים, לא היו מחנות עקורים, או קהילות יהודית מתחדשות, לא היה ארגון של חיים מלאי תרבות ועשייה. רק תנועת "דרור". התחושה העולה מהתערוכה היא שמחנות

⁶⁵⁶ אווה גרינבל, עמ 240.

העקורים, אם שהו בהם, היו תחנת מעבר בלתי נחשבת בדרך להגשמת החלום הציוני, שהיא לכאורה מטרת הסיפורים.

הקולנוע הישראלי משנות התשעים כסוכן תרבות. מקרה בוחן: מחנות העקורים

הפרק עוסק בסרטים דוקומנטריים בלבד, משום שמאז שנות התשעים הופקו בישראל רק סרטים דוקומנטריים הנוגעים נגיעה כלשהי במחנות העקורים. סרטים שהמחנות הוא נושאם המרכזי לא הופקו כלל.

סרטים דוקומנטריים אינם מתארים את המציאות כמות שהיא. הם "מעניקים למציאות טיפול יצירתי", תוך שמירה על המתח בין המציאות לטיפול האמנותי.⁶⁵⁷ הם נסובים סביב אנשים אמיתיים, שהם גיבורי הסרט, אבל הדרך בה הם מצולמים, השאלות שמופנות אליהם והשימוש בהיבטים שונים של שפת הקולנוע הופכים סרטים דוקומנטריים לייצוג אמנותי של המציאות - מעובד, ערוך, אחרי מניפולציות של המצלמה, הקריינות והמוזיקה. כלומר, סרטים דוקומנטריים אינם משקפים את המציאות, אלא מייצגים את נקודת הראות והאינטרס של הבמאי, הרוצה להעביר מסר או ליצור רושם מסוים.⁶⁵⁸ יחד עם זאת, סרטים דוקומנטריים הם חלק מההקשר התרבותי שבו הם מופקים, והם משתתפים, ביחד עם החוק, המשפחה, החינוך, הכלכלה, האומה והמדינה, בהבניית המציאות החברתית, על ידי תיאור ופירוש החוויה הקולקטיבית.⁶⁵⁹

החוקרת אנייסקה פיוטרטבסקה הצביעה על הקשר הרגשי בין היוצר ונושא סרטו, קשר שמעלה שאלות אתיות ומערער את האמינות והאובייקטיביות לכאורה של הסרט.⁶⁶⁰ על פי ביל ניקולס, הסרטים הנסקרים בפרק שייכים לסוגה שביל ניקולס כינה "הסרט האינטראקטיבי", שבו ליוצר חלק פעיל משמעותי, על ידי ההתייחסות שלו אל השחקנים, התקשורת שלו איתם ואיתגור מצבים, שהתוצאות שלהם הופכות לחלק אינטגרלי מהסרט.⁶⁶¹

סרטים הממומנים על ידי המימסד מופקים, כמובן, על מנת להעביר את מסריו, בשונה מסרטים של יוצרים פרטיים, עצמאיים, שמטרתם לספר סיפור אישי, לפעמים כדי להציג נקודת ראות שונה מזו

⁶⁵⁷ Bill Nichols, *Introduction to Documentary* (Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 2010),

6.

⁶⁵⁸ Steir-Livny, *Remaking Holocaust Memory*, 3.

⁶⁵⁹ Ibid, 11.

⁶⁶⁰ Ibid, 4.

⁶⁶¹ Ibid.

של המימסד, או חלקים מהמציאות שהמימסד בוחר שלא להבליט.⁶⁶² כאמור, מוקד הפרק הוא סרטים שהופקו החל משנות התשעים. מבחינה כרונולוגית מדובר בסרטים שנוצרו על ידי הדורות הצעירים - בני הדור השני והשלישי של ניצולי שואה, המונעים על ידי הצורך להבין ולחלוק את סיפורם האישי של הוריהם וסביהם. כבר ממבט ראשון ניתן להבחין כי דחיקת מחנות העקורים לשוליים נמשכת - מתוך עשרות סרטים דוקומנטרים העוסקים בנושא השואה, ניצולי השואה וצאצאיהם שהופקו משנות התשעים, הופקו רק שני סרטים הנוגעים במחנות העקורים, וגם בהם 'המחנה' הוא לא הנושא המרכזי, אלא זירת ההתרחשות.

הסרטים הדוקומנטריים שהופקו בשנים הראשונות אחרי השואה הוזמנו ומומנו על ידי המימסד הציוני, ומטרתם הייתה גיוס כספים או חלוצים למפעל הציוני. הסרטים הציגו את הניצולים כחלק מהנרטיב הציוני, המדגיש מעבר משואה לתקומה. הסרטים לא עסקו באינדיבידואלים אלא בניצולי שואה כקבוצה העוברת שינוי מקיף, אל מול הקבוצה השנייה - החלוצים הארצישראלים, שייצגו בדמותם את 'הישראלי החדש'. על פי הנרטיב - ההגעה לארץ הפכה אנשים שבורים לישראלים חסונים ובריאים בגופם ובנפשם. כלומר, המכנה המשותף של הסרטים היה התקומה, בין השאר באמצעות השכחת השואה.⁶⁶³

משנות השישים עד השמונים הקולנוע הדוקומנטרי הציג את השואה בצורה מורכבת יותר. השואה הפכה יותר גלויה ומדוברת, אבל, על אף שהעיסוק היה בשואה, השורה התחתונה הייתה ציונית: חשיבות תקומת מדינת ישראל ויתרונותיה.⁶⁶⁴

⁶⁶² הרוב המכריע של הסרטים בישראל ממומנים על ידי אחת משתי הקרנות לקולנוע, המתוקצבות על ידי משרד התרבות. הסרטים מאושרים על ידי לקטורים עצמאיים, שאמורים לשקף בבחירותיהם את כל גוניה של החברה בישראל. בשנים האחרונות היה (ואולי עוד יהיה) ניסיון מצד המימסד לקבוע החלטות בנוגע למימון סרטים מנימוקים פוליטיים ולא מקצועיים (דרישתה של מירי רגב, שרת התרבות לשעבר למנות לקטורים לסרטים מהפריפריה, הארץ, 7.5.21) ולהתערב בנושאי הסרטים ובתכנים, דבר שעלול להשפיע על הקולנוע הישראלי העלילתי והדוקומנטרי. בהשקת יום הקולנוע הישראלי... שרת התרבות מירי רגב חזרה ותקפה את הסרט "פוקסטרות" של שמוליק מעוז ואת שחקנו הראשי, ליאור אשכנזי. "המדינה לא תממן סרטים שמוציאים את דיבתה של הארץ שלנו. ביקורתי הנוקבת כלפי הסרט נובעת מאקורד הסיום שלו, שזכה למימון מהמדינה והציג את חיילי צה"ל כהורגים ומטייחים... מי שרוצה לעשות סרטים כאלה שישתמש בכספו האישי, לא בכספי הציבור". "מירי רגב נגד פוקסטרות", YNET, 4.9.2017.

⁶⁶³ שטייר-לבני, **שתי פנים במראה**, 73.

⁶⁶⁴ שם, 77.

השינוי הגדול בייצוג השואה וניצולי השואה בקולנוע הדוקומנטרי התחיל בשנות השמונים.⁶⁶⁵

סרטים שנוצרו על ידי בני הדור השני שינו את הפוקוס: הם התמקדו בסיפורים אישיים, והציבו את גיבוריהם בחזית הסרטים. עדיין, רוב היוצרים והגיבורים היו גברים, וחוויות הנשים בשואה נותרו שוליות.⁶⁶⁶ תפקידם של יוצרים בני הדור השני בשינוי היה עצום, מעין תגובה לאופן בו הוצגו הוריהם על ידי המימסד והחברה בישראל. יוצרים אלה יצאו לחוות ולהבין את הסיפור של הוריהם, ולתקן את הרושם המעוות שנוצר לגבי הניצולים שלא לחמו בגטאות, אלא "רק" שרדו. יוצרים אלה העבירו את הממד הציוני אל הרקע. הניצולים הפכו לגיבורים, וניתן מקום של כבוד לטראומה ולפוסט טראומה שלהם, ולקליטתם בארץ ישראל. תכופות באמצעות מסעות האישיים שלהם עם אחד ההורים ששרד את השואה, הם הצליחו לשבור את "קשר השתיקה"⁶⁶⁷ בבתים שונים של ניצולי שואה, לדובב את הניצולים, ולעסוק גם בהשפעת השואה על חיי בני הדור השני. חוקרים הסבירו את הדחף למסעות בתחושות החסר, התלישות והניכור שיצרו אובדן העבר ואילנות היוחסין המשפחתיים בשואה. הנתק הכפוי הזה עורר התעניינות בלתי פוסקת בעבר, וצורך למצוא חיבור במקום שהקשר אל העבר חדל להתקיים.⁶⁶⁸ יציאה למסע פיזי, פסיכולוגי, מנטאלי ויצירתי הייתה אמורה לסייע

Liat Steir-Livny, *Aftereffects: the Representation of the Holocaust, it's Universal Moral Implication and the Transgenerational Transformation of the Trauma Based on the Israeli Documentary "OY MAMA"*, Kultura Popularna 2017, No 1 (50): 118.

Stier-Livny, *Remaking Holocaust Memory*, 26 ⁶⁶⁶

⁶⁶⁷ דפוס תקשורת, שפסיכולוגים זיהו כמאפיין תקשורת בין הורים שחוו טראומה לבין ילדיהם. זוהי אותה הסכמה שבשתיקה, במשפחות של ניצולי השואה, שלא לשוחח על הטראומה של ההורה ולנתקה מחיי היום-יום במשפחה. הצורך בקשר השתיקה נובע מהצורך של ההורים לשכוח ולהסתגל לחייהם לאחר הטראומה, אבל גם מאמונה וחשש כי תיאורי הזוועות שחוו בתקופת השואה עלולים לפגוע בהתפתחות הנפשית התקינה של ילדיהם. אלה - בני הדור השני לשואה - נעשים בדרך כלל רגישים לצורך הזה של הוריהם, וחיים כל חייהם עם האיסור לדעת או לשאול שאלות כדי לא להכאיב להוריהם ואיסור על הבעת רגשות, כשלמעשה הילדים יודעים בלי לדעת. בסרט "אור בקצה המגף" מספרת הגיבורה, שוני, כי היא, חברותיה וקבוצת 'הילדים' שאיתרה, אשר נולדו באותם מחנות, אינם יודעים כמעט דבר על מה שקרה באיטליה, למעטה עבודה שנולדו שם.

דפוס שני, הפוך של תקשורת בין דורית הוא "קשר השיתוף המופרז" – אלו ניצולים אשר סיפרו וחיו את השואה כל יום באופן אינטנסיבי דרך הסיפור. הילד היה שותף פעיל כל יום בהקשבה לסיפורו של ההורה. הניצול מתאמץ להשתחרר מדמויות התוקפן והאלים אשר חווה בשואה, ומשליך אותן על בני הדור השני. במקביל, לדור השני יש איסור לא מודע לגבי ביטויים של כעס, ובמקומם הדור השני חווה חשדנות, חרדה וחוסר אונים. לעיתים, בני הדור השלישי דוחפים את סביהם לספר את סודם, כדי לכוון מחדש מרחב שבו של הנכד יוכל להתפתח ללא נטל החלל הלא מדובר של סביהם.

⁶⁶⁸ איריס מילנר, *קרעי עבר: ביוגרפיה, זהות וזיכרון בסיפורת הדור השני* (תל אביב: עם עובד, 2003), 92 - 92.

במציאת השורשים, לחשוף את הסיפור המשותק, "הסוד המביש" של טראומת השואה, לאתר את המרכיב החסר בביוגרפיה ולהשלים בכך את הזהות הפגומה של הבמאי, בן הדור השני. את בנוסף, המסע היה אמור - ואכן עשה זאת - לחבר את הילדים אל הוריהם השותקים ואל עברם, ולהוריס גרם להעלות ולחלוק עם ילדיהם - לראשונה בדרך כלל - זיכרונות מילדותם וממשפחותיהם שאבדו.

משלהי שנות התשעים הצטרפו גם בני הדור השלישי אל מעגל היצירה. ליאת שטייר-לבני טוענת כי השימוש במושגים "דור שני" ו"דור שלישי" בהקשרים אלה הוא לא רק ביולוגי אלא גם תרבותי. לטענתה, בישראל - בשונה ממקומות אחרים בהם יש פער גדול בידע ובתפיסת השואה בין צאצאים של ניצולי שואה לבין יהודים אחרים בני גילם - בגלל האינטנסיביות של המודעות לשואה, ישראלים, שאינם צאצאים של ניצולי שואה, יכולים להתאים להגדרה התרבותית "דור שני" ו"דור שלישי", מעצם העובדה שגדלו בסביבה רוויה במודעות לשואה, חרדה ומתח.⁶⁶⁹

סרטי הדור השלישי הם סרטים אישיים, בדרך כלל חלק ממערכת יחסים סב/תא נכד/ה, כאשר ניצולי השואה הצליחו - לפעמים אפילו ביוזמתם - להפר את שתיקתם רבת השנים של הניצולים, לפתוח את סגור ליבם ולפרוק את משאם באוזני הנכדים, דבר שעל פי רוב לא הצליחו עם בניהם ובנותיהם, בני הדור השני. סרטים אלה, אליבא דשטייר-לבני, מציגים את השפעת השואה על היוצר בן הדור השלישי ועל ההווה הישראלית העכשווית.⁶⁷⁰ יוצריהם מדווחים על כך שהזמן ו"המרחק מאפשר[ים] נקודת מבט אחרת. הנושא כבר לא כל כך אישי... הדור הזה פתוח להרבה פרספקטיבות, לא רק הנרטיב של הישראלים".⁶⁷¹

בדור השלישי עלה מאד מספר הדוקומנטריות העוסקות בשואה, כמו גם מספר הסרטים העוסקים בחוויות נשים בשואה - גם של יוצרים גברים - ובטיפול בנושאים מגדריים ובטראומות שנים חוו מעצם היותן נשים. סרטים אלה מעמיקים את הזווית האישית של האדם הפשוט שהתחילו בה יוצרי הדור השני.⁶⁷²

⁶⁶⁹ Ibid, 24.

⁶⁷⁰ Ibid.

⁶⁷¹ אינה טוקר, "גם דור ה-Y עושה סרטים על השואה", YNET, 24.4.17.

⁶⁷² Stier-Livny, *Remaking Holocaust Memory*, 31.

בנוסף, בסרטי הדור השלישי עולות שאלות אתיות הנוגעות לקונפליקט שנוצר לעתים בין מחויבותו של הבמאי לעצמו, הזכות לחירות אמנותית, זכות הציבור לדעת, לבין מחויבותו לוודא מודעות והסכמה מלאה של המשתתפים, זכותם לפרטיות ושמירה על העיקרון לא לגרום נזק.⁶⁷³

בשני הסרטים שייסקרו להלן, ואשר עוסקים במחנות העקורים - "הסודות של איידה" ו"האור בקצה המגף" - נעשה שימוש רב בסרטים ובצילומים מארכיונים ישראלים ובינלאומיים, כמו ארכיוני ז'בוטינסקי, צה"ל, בית לוחמי הגטאות, אוסף התצלומים הלאומי של לשכת העיתונות הממשלתית, אונר"א, הג'וינט ואוספים פרטיים של יוצרי הסרט ואחרים. הצילומים, במיוחד אלה שבאלבומים, יוצרים תחושת משפחתיות, גם כשזה מצג שווא. הבמאים השתמשו בקולאז'ים של צילומים מההווה ומהעבר, כדי להנגיד את ההווה והעבר, אבל גם כדי לחבר ביניהם. השימוש בצילומי הארכיון הוא בדרך האילוסטרציה - הם נועדו להמחיש את המסופר, כשהסרטים נעים בין "Talking heads" - מונולוגים מצולמים לבין קטעי ארכיון.

מטבע הדברים - צילומי העבר מטושטשים לעתים והם בשחור-לבן, לעומת הצילומים הצבעוניים מההווה. היחס אל המחנות הוא טבעי, נייטרלי. הם היו עובדת חיים וחלק משמעותי מסיפור הסרטים, אבל אין התייחסות שיפוטית לעצם קיומם, אלא הבנה לנחיצותם כחלק מתהליך השיקום אחרי השואה, והתחלה של חיים חדשים. ב"הסודות של איידה" שורץ הבמאי מתפעל מהחיים הסוערים במחנה עליהם לא ידע דבר. מרישה, ניצולת השואה ששהתה במחנה העקורים ברגן בלזן ומנהל הארכיון ההולנדי המצוי בנושא, מקבלים בטבעיות ובהבנה את הצורך בחזרה לחיים ואת מחנות העקורים כחלק חשוב מתופעה זו.

בסרטי המסע של שני הדורות יש עיסוק רב ב'אביזרי מסע' - דרכונים, תכניות, מפות, אמצעי תחבורה ובנסיעות עצמן, כאשר מלווה אותן קול-העל של הבמאי או הגיבור. הנסיעות, במיוחד ברכבות, מסמלות את התקדמות העלילה, אבל גם מחזירות את הצופים אל העבר, אל הרכבות שהובילו אל מחנות הריכוז וההשמדה, ומשמשות מטאפורה למסעם האחרון של היהודים אל מותם.⁶⁷⁴

הסודות של איידה

כתיבה, בימוי והפקה: אלון שורץ, במאי שותף שאול שורץ, 2016.

⁶⁷³ Ibid, 63.

⁶⁷⁴ מילנר, קרעי עבר, 105.

"הסודות של איידה" הוא הסרט הראשון שמתייחס - ואפילו בהעמקה מסוימת - אל מחנה העקורים ברגן בלזן, ואל משמעותו, ברמה הקולקטיבית, כאתר המסמל חזרה לחיים, עם פעילות חברתית ותרבותית ענפה.

הסרט נוגע במחנות העקורים, אם כי בעקיפין. מחנה העקורים המופיע בסרט - ברגן בלזן, אינו נושא הסרט, אלא חלק מהמציאות של איידה, אימו של הגיבור, ולשהות בו יש תפקיד משמעותי בכיוון שאליו נותבו חייה וחי מקורבניה.

"הסודות של איידה" הוא מלודרמה משפחתית מפותלת, שמתחקה אחרי המוצא והשורשים של הגיבור - יצחק, דודו הישראלי של אלון שורץ, ושל אחי הדוד שזה עתה הפציע בחייו - שפ (שעפסאלה) הקנדי. תוך כדי המסע, מתגלה אימם, איידה, שנשארת מיסתורית ואפופת סודות עד סוף חייה, במסווה של מעין דמנציה. להבנתי.

הסרט מתחיל ומסתיים במעין מעגליות - לווייתן של מי שתתברר כאיידה, ועובר אחורה בזמן אל יצחק, שהיה ילד מאומץ ומגלה בשנות השישים המאוחרות של חייו, סוד שכל בני משפחתו, אפילו האחין שלו, ידעו - שיש לו אח ביולוגי צעיר ממנו בעשרה חודשים וחצי, שהוא עיוור, ושהוא חי בקנדה. אלון שורץ הוא בן הדור השלישי ויצחק הוא דודו. אלון יוצא לחקור את הסיפור המשפחתי ומגלה מלודרמה המסתעפת על פני יבשות שונות לאורך שנים.

בסרט מתגלה כי איידה, אמו של יצחק, שלחה אותו בילדותו ממחנה העקורים ברגן בלזן לפלשתינה, בה אומץ, ואילו היא עצמה, עברה להתגורר בקנדה. השלטונות הישראליים סירבו לאשר את עלייתה לארץ כי לא הייתה יהודיה. איידה ילדה בן נוסף, עיוור בשם שפ. הוא גדל בקנדה אצל אבי, ואיידה ניתקה את הקשר עמם. איידה איתרה את יצחק בישראל עוד בהיותו ילד, וחידשה אתו את הקשר, שנמשך כל השנים עם הרבה ביקורים ואהבה שהרעיפה עליו ועל ילדיו. כבר בביקורה הראשון אצל יצחק, בשעה שהיה עדיין ילד, גילתה איידה למשפחתו המאמצת את הסוד הגדול מבחינתה: קיומו של שפ, האח הביולוגי של יצחק, אשר איתו אין לה כל קשר. אלון הבמאי ודודו יוצאים להכיר את האח, להפגיש אותו עם האם, ולנסות למצוא תשובות לשאלות - מדוע הקפידה כל כך להסתיר מיצחק את קיומו של האח? מדוע סירבה כל השנים לגלות לו מי אביו? מדוע חיפשה את יצחק ואיתרה אותו, ומהאח הצעיר יותר התעלמה?

הסרט נבנה כמעין סרט מתח - פרטים נחשפים בזה אחר זה, את איידה הצופים פוגשים רק אחרי שכבר שמעו עליה מחברות וקרובים, והמתח נבנה על ידי צילומי הכנות של איידה לפגישה עם שני בניה, המקבילים לצילומי נסיעתם אליה. הצופים מחכים למפגש דרמטי, אבל בסופו של דבר הוא

עמום רגשית, אולי מסמל את קהות הרגשות שמאפיינת את איידה, אולי בעקבות חוויותיה במלחמה והמחירים ששילמה בכורח לוותר על שני בניה.

במהלך הסרט האחים נפגשים מספר פעמים, דולים פרטים נוספים מעברם בעזרת בני משפחותיהם, וקרובים רחוקים שהם מגלים עכשיו. בין האחים מתפתח ביניהם קשר - חם ורגשי מצד יצחק, מנוכר קמעה מצד שפ. גם עם איידה הם נפגשים מספר פעמים, מפגשים שבהם איידה שפ עוברים מעין חוויה מתקנת. לאחר הלוויה של איידה, הסרט מסתיים בגילוי חדש - איידה ילדה בן נוסף. גם הוא אומץ בקנדה, ומסרב לקשר עם האחים.

"הסודות של איידה" ומחנה העקורים ברגן בלזן

במהלך הסרט והמסע נגלים היבטים מסוימים של החיים במחנה העקורים, ומתבהרות משמעותם והשלכותם על חיי הגיבורים. ברגן בלזן הוא בעצם המחולל הגדול שלי הגיבור הראשי וגיבורי המשנה - אימו ואחיו.

מבחינה קולנועית, העיסוק במחנות פשוט, אפילו פשטני. כל הצילומים הנוגעים לחיים במחנות לקוחים מארכיונים או אוספים פרטיים של דמויות שהיה להן תפקיד בחייה של איידה (אלבומיהם של יצחק ושפ, אלבום התמונות שהכינה ציפי אורלין) ומטרתם - לתת חיים לסיפורה של איידה. נושאים אחרים אינם מופיעים בצילומים. בקטעים שנבחרו יש מעברים נינוחים בין צילומי-סטילס ושוטים⁶⁷⁵. בכל פעם שמוזכר פרט מסוים מסיפורה של איידה בברגן בלזן - מלווים את קול-העל (voice over) סיקוונסים⁶⁷⁶, שממחישים את הסיפור המילולי, בלווית מוזיקה מתאימה לאווירה.

לדוגמה, מרישה, חברתה של איידה מספרת כיצד הכירה את איידה.

"חזרתי מהמסיבה, בשתיים בלילה". לילה, שוט של בניינים גבוהים, קודרים, עם טיח מתקלף בכמה מקומות. מוזיקה איטית ומלנכולית.

מרישה: "הדלת הייתה סגורה. ראיתי אור מהחדר של איידה". צילום של חלון מואר.

"הלכתי אליה לבקש מקום לישון". שוט של מסדרון ארוך. "דפקתי בדלת". קול נקישה על דלת. המצלמה חוזרת אליה להמשך הסיפור... וכך הלאה.

⁶⁷⁵ Shot - קטע סרט המצולם ברציפות, בין שתי נקודות עריכה. שטייר-לבני, **שתי פנים במראה**, 234.

⁶⁷⁶ סיקוונס - רצף של צילומים או שוטים. שם, 233.

המחנה מופיע בסרט בפעם הראשונה אחרי שתים עשרה דקות.⁶⁷⁷ בצילומי ארכיון משנת 1947 אנחנו נחשפים לחיים נעימים, לכאורה מושלמים: זוג במה שנראה כמו יחסים קרובים, משפחה מבלה בפיקיניק. על פניו - שני גברים, אישה ושני ילדים קטנים - האחד על ברכי אחד הגברים (האב?) והשני על ברכי האישה (האם?), ישובים על הדשא. הגברים בבגדי ים, הצעיר שרירי, האישה בשמלה קיצית, תסרוקת אופנתית ונעלי עקב. התינוקות שמנמנים ומטופחים. קול-העל (voice over) של הבמאי מוודא שנקבל רושם מסוים: "משפחה מאושרת, גן ילדים, כולם מחייכים, חיים את החופש". מוזיקה קלילה. תפקיד המחנה בחיי הגיבורים עדיין אינו ברור. צמד הצילומים האלה חוזרים בסרט כמה פעמים, בכל נקודת מפנה, עד הפעם האחרונה, לקראת סוף הסרט, ובה מועלה הפתרון האפשרי לחידה. בחוויה שלי, היחס אל הגיבורים בשתי התמונות משתנה בכל חזרה. בפעם הראשונה - קולו של הבמאי מזמין אותנו להניח שזאת משפחה מאושרת. בהמשך - ביקורת על התנהגותו של גרישה, ובפעם האחרונה - מעין הכרת תודה על התחבולה שעזר לאיידה להגשים כדי למה שהם תפסו כהצלחת עתידו של יצחק, על אף שזו הייתה כרוכה בויתור שלה על שפ.

בהמשך מוצגים צילומי-סטילס ושטים קצרים מהמחנה ומהחיים בו: מבנה גדול, מגודר, כבישים רחבים, נקיים, נערות לבושות היטב מתקרבות אל המצלמה ושלט הכוונה אל מפקדת המחנה. חיילות (אחיות במדים?) חייכניות מחלקות אוכל לילדים - אחת מהן תופסת יד של ילד שלוקח חופן גדול (מדוי?) מהשקית, תינוקות בעריסה. ילדות על נדנדות, כשחיילים הודפים את הנדנדות שלהן. ילדים נוספים ממתינים, מחייכים, החיילים מחייכים. מבנה גדול - קולנוע (LICHTSPIELE) והרבה אנשים לבושים היטב, יוצאים ממנו ויורדים במדרגות אל הכיכר.

המצלמה עוברת אל מסיבת ריקודים עמוסה מאד באולם גדול. השטים קצרים ומהירים. חיוכים בודדים לעבר המצלמה, תזמורת ג'ז, ברקע מוזיקת ג'ז קלילה, בקבוקי אלכוהול. מרישה, חברתה של איידה, הכירה אותה במסיבה. היא מספרת על מסיבות עד שעות הלילה הקטנות.

חזרתי מהמסיבה בשתיים בלילה... אתה יודע מה זה היה בשבילנו מסיבה? משהו גדול (ממחישה בתנועת ידיים רחבה). משהו שבחיים לא היכרתי. רקדנו. היה לנו כיף לחיות. היינו שמחים. נולדנו מחדש. נולדנו מחדש.

ממשיכים במסע. כביש מחוץ למחנה, יער, ועליו מטיילים בניחותא זוגות. הנערות נראות בחלקן מבוישות קמעה, נבוכות. בני הזוג - חיילים. ולאורך אותו כביש - פליטים. אישה עם תרמיל ענקי על גבה, אוחות בידה ילד קטן, וילד גדול יותר דוחף עגלת תינוקות שעליה מונחים בגדים ומזוודה גדולה

⁶⁷⁷ בסך הכול, מתוך שעה וחצי יש בסרט פחות מעשר דקות צילומים וסרטונים מהמחנה, אבל יש לזכור שהמחנה איננו המוקד של הסרט.

קשורה בחבל. לצד הכביש אישה צעירה ליד אופניים שאליהם קשורה עגלה גדולה, עמוסה בשקים רבים ושני גברים צעירים מאחוריה. פליטים ישובים לצד הדרך - בודדים ומשפחות, שחוחים מעט, לצידם מטענם הדל. ברקע מרישה מפרשת את הסיבה להגעתה של איידה אל ברגן בלזן, ובכך בעצם את הגעתם של כל העקורים שפגשנו עכשיו.

לאן יכלה ללכת? כנראה לא היה לה אף אחד, והיא פשוט התחתנה עם יהודי... ברגן בלזן היה

המחנה הכי מבוקש שכל אחד רצה להגיע אליו...⁶⁷⁸

בעזרת הצילומים, הסרטונים ודבריה של מרישה אנחנו נחשפים לנושאים שעלו במחקר משנות התשעים - הפריחה היהודית במחנות העקורים לאחר המלחמה: מסיבות, בילויים, אינטימיות ומין, לעתים ככלי הישרדותי. נעמי לוונקורן,⁶⁷⁹ חוקרת משפט ומגדר, טענה במחקרה שהמסר לנשים שנאנסו היה - תתאבדי או חיי בקלון. נשים שהתאבדו אחרי מעשה אונס נחשבו כאילו מתו על קידוש השם ואילו נשים שבחרו להמשיך בחייהן נודו בקהילותיהן, ונשים שקיימו סקס תמורת לחם נחשבו לזונות. סרטי הדור השלישי שוברים את קשר השתיקה ואת הסטיגמה הקשורה לכך. "הסודות של איידה" מציע סיבה אפשרית לשתיקתה של איידה. מהסרט עולה כי היא היתה נערה פולניה שנשלחה בזמן המלחמה לעבוד בגרמניה וכנראה נוצלה מינית. בתום המלחמה היא נשארה לבד, בהריון, והגיעה לברגן בלזן שם פגשה את גרישה היהודי. יצחק בנה, הוא כנראה התוצאה של אותה התעללות מינית, בעוד שפ הוא בנו של גרישה. איידה התחזתה ליהודיה על מנת להגיע אל המחנה, ובהמשך, נישאה ליהודי (גרישה), הערימה בעזרתו על הרשויות, ושלחה את בנה יצחק, לארץ ישראל כדי שיקבל "עתיד טוב".⁶⁸⁰

בעיניי, חשיבותו של הסרט הוא בעובדה שדפוס ההתנהגות שהתקבל בביקורת - מה שכונה הפקרות מינית והתהוללות, העיסוק בכלכלה שחורה, או שליחת יצחק לפלסטינה לקבל חינוך יהודי - מוסברים בצורה ישירה ופשוטה על ידי חברתה של איידה, כעובדת חיים הישרדותית, ללא כל ביקורת. באמצעות המשפטים הספורים, הצילומים והמוזיקה, מרישה מצליחה להעביר את השמחה של החזרה לחיים. "אתה יודע מה זה היה בשבילנו מסיבות? דבר גדול, משהו שבחיים לא היה לנו. היו לנו כיף לחיות".

⁶⁷⁸ ניתן לשער כי כל ההסברים הללו תקפים גם לגבי מרישה.

⁶⁷⁹ Stier-Livny, *Remaking Holocaust Memory*, 52.

⁶⁸⁰ מרישה: "מחשבה שלי שהיא לא רוצה שתצא שמועה שזה ילד גרמני. גם אני הייתי שותקת במקרה כזה. כל אימא הייתה שותקת ולא אומרת שזה ילד גרמני..." כלומר, על אף נסיבות התקופה, הסטיגמה של אונס על ידי גרמני הצדיקה הכחשה והשתקה.

אחרי שלוש שנים במחנה, מספר הבמאי בקול-העל, איידה לקחה את יצחק אל תחנת הרכבת ושלחה אותו לפלסטינה, כדי שיקבל חינוך יהודי.⁶⁸¹ הצופים רואים שוטים של תחנת הרכבת הקרובה לברגן בלזן, רכבות מגיעות, המוני אנשים נפרדים על הרציף ומבעד לחלונות. ילד ישוב על מזוודות.

בניגוד לשיפוט השלילי של הכלכלה השחורה במחנות העקורים בדיווחים של שליחי המימסד והיישוב בשנות הארבעים, נחשפת מציאות זו בסרט ללא ביקורת, מתוך הבנה שזה היה כורח המציאות: השוק השחור, על מעמדם ועוצמתם של בעלי התפקידים שידעו לנצל את המצב לטובתם. בצילום שורה של מכוניות מטופחות ומבנה גרישה - בן זוגה של איידה - מוצג כמי שהיה מנהל צי הרכב, והיה לו משרד עם חדר פרטי, מעין מאפיונר קטן. על המסך סרטון של מנעול על דלת חיצונית. המנעול נחתך בעזרת צבת גדולה, פנים חשוך של מבנה גדול, אנשים פורקים ומעמיסים ארגזי סחורה על משאית. מרישה ברקע:

הם התעסקו עם השוק, עם הבורסה. היה שם כזה שוק שחור. ובאמת, [כ]שבאת אליהם הביתה היה שם מכל טוב (תמונות של קופסאות שימורים ושוקולד) תפוזים ושוקולד וקפה... מה פתאום מגיע כל כך הרבה דברים? מאיפה? ... הם היו כמו מאפיה. הם שלטו שם בכל המחנה. הביאו סחורות. במקום לחלק מכרו את הסחורות... איך אומרים? (מחוזה על רקתה) קעפאלאך. יידשע קעפאלאך. אתה יודע - ראש יהודי.

לגרישה היו כלב גדול,⁶⁸² גייפ ומצלמת לייקה יקרה,⁶⁸³ שאיתה סייע ליצור, שלא במתכוון, ארכיון היסטורי של ברגן בלזן. אחת מבנות זוגו במחנה - ציפי אורלין, אחות יהודיה מדרום אפריקה שהתנדבה לעבוד בגן הילדים, הכינה מהצילומים שלו אלבום ובו מעל 1000 צילומים שתיעדו את החיים במחנה. דרך התמונות באלבום אנחנו נחשפים לחיים הטובים של המתנדבות הזרות: פיקניקים על שפת הנהר אָלֶר, בגדים ותסרוקות אופנתיים, ארוחות במסעדה. שוב אנחנו רואים צילומים של ילדים משחקים, אוכלים, ילד נוסע במכונית צעצוע גדולה, אימהות עם עגלות ילדים, גן ילדים, מיון בגדים שנשלחו אל המחנה, בית החולים, מערכת העיתון, בדיקות רפואיות של בני ובנות נוער, תחרות ספורט, תיאטרון מלא קהל, זמרת על הבמה, מלווה את עצמה בפסנתר...

⁶⁸¹ יש בכך פרדוקס, מכיוון שהחינוך שיצחק קיבל בארץ ישראל היה ישראלי, לא יהודי.

⁶⁸² לכאורה, חיים בורגניים רגילים, אבל חשוב לזכור שמדובר במחנה עקורים אחרי השואה, כששום דבר אינו קל להשגה או מובן מאליה, וכלב הוא מותרות אמיתיים כשהכול במאבק הישרדותי.

⁶⁸³ מרישה: "זה [המצלמה] היה כמו בית. היה שווה הרבה כסף".

מנהל הארכיון ההולנדי שבו נשמר האלבום סיכם את המתועד בו, גם הוא מתוך הבנה. "זאת הייתה ההיסטוריה הרשמית של ברגן בלזן. היה הרבה כיף ושמחה. היה ספורט ובידור. רצו לחגוג את החיים". על רקע אולם מלא מפה לפה בזוגות רוקדים, המנהל הוסיף, "הם נהנו מלחיות שוב בעולם החופשי. אז היה גם סקס". ומרישה מסבירה, בצורה עניינית:

שמה היו יכולים לקנות את הבחורה בשביל שעון ובשביל מגפיים. עם זה יכולת לקנות כול⁶⁸⁴ בחורה. אז לא היו רגשות. כל אחד חשב בשביל עצמו הכי טוב - מה כדאי ומה לא כדאי.

ולסיום - עוד מאפיין אחד של התקופה והתנהלות המימסד הציוני, ששורץ מזכיר בדרך אגב: מאוחר יותר איידה ביקשה להצטרף אל הילד (שהגיע בינתיים לישראל ואומץ על ידי משפחה), אבל מכיוון שלא הייתה יהודיה - סורבה. אמירה זו, שנאמרה כבדרך אגב בראיון נוגעת בנקודה הכאובה של הסרט: המחיר שנשים נאלצו לשלם בגין היותן נשים, והמחיר שהציונות גבתה: קריעת משפחות כאשר אחד מבני המשפחה לא היה יהודי.

בנוסף, ובאותה אגביות, הבמאי ציין את ההדרה המוחלטת של מחנות העקורים מהתרבות הישראלית.

אני מסתכל על התמונות... קשה להאמין שבמקום הזה הזוועות הכי גדולות בהיסטוריה קרו... בשיעורי ההיסטוריה תמיד לימדו אותנו על הזוועות של השואה, אבל על מה שהיה שם רגע אחרי - לא היה לי מושג.

בשיחה איתו⁶⁸⁵ תיאר שורץ את המחנה כחלק מהמפעל הציוני של שיקום הניצולים. לדעתו סיפור מחנות העקורים לא הושתק, אלא נדחק לשוליים בגלל עוצמת השואה. כפי שנאמר לעיל, אני סבורה שזאת בהחלט סיבה אפשרית, לצד העובדה שהחברה הארצישראלית הייתה עסוקה במאבק להקמת המדינה החדשה והחוקרים היו עסוקים במחקרים שקידמו את האינטרס הציוני, גם בעשורים הבאים.

לסיכום, למחנה העקורים ברגן בלזן יש נוכחות תמציתית ומזוקקת. בדקות ספורות אנחנו מקבלים מושג על כמה היבטים של החיים במחנה: על המאמץ הכמעט נואש לחזור לחיים, על חיי החברה, השוק השחור וחברויות ומשפחות שנוצרו. אבל מכיוון שהמחנה רק "משרת" את הסרט, באופן טבעי אין נגיעה במערכות שונות של חיים במחנה: חינוך, הכשרות, בריאות והגינה, שמירת החוק, תרבות וכו'. יחד עם זאת, ועל אף התמונה החלקית של החיים במחנות שמתקבלת בסרט, הם משקפים

⁶⁸⁴ הדגש במקור, באינטרציה של מרישה.

⁶⁸⁵ שהתקיימה ב-9.2.2021

ומאששים את ממצאי המחקרים של שנות התשעים ואילך, ובראייה השוואתית עם המתרחש במוזיאונים, הם מדגישים את דלות הצגת סיפור מחנות העקורים ושוליותם במוזיאונים, כפי שהראה תת הפרק על המוזיאונים.

האור בקצה המגף

תסריט, בימוי ועריכה: יעל קציר. מפיקים: גדי קסטל ויעל קציר. מפיק על: ברונו לנדסברג, 2015.

בשנת 2015 נעשה סרט על ידי במאית ושלוש גיבורות, ארבעתן בנות הדור השני לשורדי השואה - "האור בקצה המגף" - סרט שמתמקד במחנות העקורים בדרום איטליה. אמנם בעבודה זו התמקדתי במחנות העקורים בגרמניה אך מכיוון שרק שני סרטים ישראלים עסקו במחנות העקורים, ברצוני לדון בקצרה גם בסרט זה שעוסק במחנה עקורים באיטליה.

שלוש חברות שנולדו במחנות עקורים בדרום איטליה יוצאות למסע למקומות לידתן, בעקבות יומן של שליח ארצישראלי שאחת מהן קראה. מטרתן במסע היא לבדוק כיצד האוכלוסיה המקומית זוכרת את מחנות העקורים, אבל לא פחות - כדי לשבור את השתיקה של הניצולים. "כשהייתי צעירה," אומרת שוני, "נמנעתי מלשאול את הוריי על השואה, כי חששתי להכאיב להם. אני חושבת שזה יצר ריחוק בינינו". אני מניחה שמכיון שלא ידעו כמעט כולם גם על השהות במחנות עקורים, היא נתפסה בעיניהם כהמשך החוויות הקשות של השואה. במסע הן מבקרות בעיירות בו ניצבות עדיין הווילות המפוארות ששימשו כמחנות עקורים, נפגשות עם מקומיות ומקומיים שפגשו את העקורים וסייעו להם בהשתקמות. הפגישות עם המקומיים מוכיחות שהם זוכרים לטובה את העקורים, את רצון החיים שלהם ואת האופן בו השתקמו, את מערכת התן וקח שניהלו איתם (החלפת מוצרים) ואת הקשיים עימם התמודדו. בנוסף הן נפגשות עם תלמידי בית ספר כדי לברר מה ידוע להם על השואה. התלמידים מגלים ידע, בקיאות ורגישות.⁶⁸⁶ לקראת סיום המסע (והסרט) עורכים נציגי הרשות טקס לכבוד הגיבורות, אליו מצטרפים עוד ישראלים שנולדו במחנות, והגיעו מהארץ לשם כך. בטקס, שבו משתתפת תזמורת הרשות, בכירים (ראש עירייה ומנהלת מחלקת התרבות המחוזית) נושאים נאומים נרגשים וכל הישראלים שנולדו במחנות והגיעו לטקס מקבלים העתקים של תעודות הלידה שלהם.

מכיוון שבאיטליה מחנות העקורים היו וילות מפוארות, ולא כפי שחשבו "מחנה סגור עם גדר ושער", האווירה של השהות מועברת באמצעות צילומי סטילס מאלבומי המשתתפות, ובשוטים ארכיוניים של מצעדי מחאה כנגד השלטון הבריטי, וסרטונים שלאירועים שונים: תחרויות הספורט, האימונים

⁶⁸⁶ יתכן שיש כאן ביקורת סמויה על מערכת החינוך הישראלית שממוקדת רק בהיבט היהודי-ישראלי של השואה, אבל יתכן שזאת רק ההתרשמות שלי.

הצבאיים לקראתה עליה, וכדומה. לאורך כל הסרט יש גלישות אל צילומי סטילס ושוטים שמתארים סצינות מתהליך ההחלמה שעברו. הצילומים שטופי שמש, העקורים המצולמות והמצולמים מחויכים, כאילו בילו באתר נופש. את הצילומים והסרטונים מלוות מוזיקה איטלקית קלילה ושירים ישראליים, או קריינות רלוונטית של שוני או של אחד הדוברים המצולמים בסרט.

כבר בתחילת הסרט אנחנו נחשפים לתמונות וסרטונים ממחנות העקורים בדרום איטליה בעיירות החוף סנטה מריה דה באניו,⁶⁸⁷ סנטה מריה דה לאוקה, צ'זריה וטריקזה, ופוגשים הלך רוח חדש - עניין במחנות העקורים כשלעצמם, וראייתם כחוויה חיובית, של החלמה, אם כי, הראייה מצטמצמת גם פה - שוב, באופן טבעי - להיבטים הרלוונטיים לסיפור: לידות ויחסי חברות עם השכנים. גם בסרט זה מרבית מערכות החיים של המחנות לא מוזכרים.

הגיבורה הראשית של הסרט היא שוני (שונמית) ליפשיץ, בת הדור השני לשואה. שוני נולדה במחנה עקורים בדרום איטליה. גיבורות המשנה הן חברותיה אסתר הרצוג ורבקה כהן, שנולדו גם הן במחנות עקורים באיטליה, וחברו אליה למסע שורשים, אל מקומות לידתן. מחשבותיה וההסברים של שוני מלווים בקולה את הסרט בקול-על. מסען נולד בעקבות היכרותה של שוני עם יומן של שליח ארצישראלי של הסוכנות לדרום איטליה - מאיר שוורץ. היומן נכתב במחצית הראשונה של 1946, ובו תיעד שוורץ את חוויותיו ממה שהוא הגדיר "הסיפור המופלא של התחלה חדשה". לדבריה, שוני גילתה ביומן "עולם שלם של חיים אחרי המלחמה", והוא עורר בה ובחברותיה סקרנות - לראות את המקום בו נולדו, ולבחון מה זוכרים האיטלקים בני המקום מהתקופה ההיא. בנוסף, ואולי לא פחות חשוב - אני התרשמתי מאמירה שהמשתתפות חזרו עליה מספר פעמים - המסע והסרט נתנו להן לגיטימציה והזדמנות לשבור את קשר השתיקה ששרר בין הניצולים לבין ילדיהם. אסתר הרצוג, לדוגמה, דובבה את אימה "על מה שלא שמעו מעולם", אם כי העזה לעשות זאת רק בשיחה טלפונית מעבר לים, לא פנים אל פנים.⁶⁸⁸

⁶⁸⁷ שם היו הריכוז הגדול ביותר של עקורים יהודים ומפקדה בריטית גדולה. אנחנו רואים צילומי הפגנות גדולות שהעקורים ערכו שם נגד הבריטים.

⁶⁸⁸ אסתר שאלה את אימה אם חשבה על אימה שלה כשילדה אותה (את אסתר). "לא, לא לא. זה הרי היה תיקף אחרי אושוויץ. לא חושבים ולא רוצים לחשוב." מניסיוני כבת הדור השני וכמי שגדלה בסביבה דומה, ניתוק רגשי עד מעין אטימות ופיצוי עליהם בדאגה כפייתית, היו התנהגויות אופייניות של הניצולים. שתיקה הייתה אחד משני דפוסי התקשורת של הניצולים ומערכת היחסים שלהם עם ילדיהם. השתיקה הגנה על הניצולים שרצו להמשיך בחייהם ולהתמקד בעתיד, אבל אולי דווקא בגללה, הטביעה בילדיהם חרדה עמוקה מהלא נודע. הדפוס השני היה דיבור, כמעט אובססיבי, שחזר שוב ושוב על חוויות השואה, עד שהילדים מאסו בסיפוריהם ולא הצליחו לגלות אמפיה. סיפורי השואה התערבבו אצל הורים אלה בחיי היומיום, גרמו לחרדות ולסיוטים, ותכופות שימשו להשוואות מקטניות, לדוגמה: מה זה

המקומיים המרואיינים בסרט מספרים בדמעות התרגשות על המפגש שלהם עם העקורים במחנות, על האמפתיה והחמלה שלהם כלפי הפליטים שהגיעו מהמלחמה,⁶⁸⁹ ועל יחסי החברות והשכנות החמים שנוצרו (כולל יחסים רומנטיים וכמה מקרי נישואין מעורבים בין עקורים ועקורות ומקומיים). המחנות היו פרושים בכמה עיירות לאורך חוף הים, והיה לכך חלק משמעותי בהחלמת העקורים, כפי שמעידים סרטונים וצילומים מחויכים של רחצה בים והתרווחות על החוף בבגדי ים. הם שהו במחנות בין חצי שנה לשנתיים. ככלל, גם כפי שהסרט מראה, המחנות היו ווילות גדולות מפוארות, על פי רוב עם גינות גדולות. העקורים קישטו את הווילות בציורי קיר ציוניים ("תחי ארץ ישראל", וציור של חיל עם מגן דוד), שחלקן הושארו על ידי בעלי הווילות העכשוויים. על קיר החזית של עיריית צ'זריה מתנוססות עד היום כתובות בעברית: "אגודת פועלי ישראל" לעליה לעבודה ולהגנה", "חדר אוכל" ו"מזכירות".

כמו במחנות בגרמניה, היו במחנות אלה סדנאות להכשרה מקצועית שהועברו על ידי שליחים ארצישראליים, סמינר למורים ובתי ספר ופעולות תרבות וספורט בשיתוף עם השכנים, כשעל פי הסרט, האווירה הייתה הרבה יותר אוהדת מאשר בגרמניה. המפגש עם האחיות הנזירות היה שונה לגמרי מהמפגש עם האחיות הגרמניות ונטול אסוציאציות קשות של מחנות הריכוז, והארכיבישופ של בארי אף בירך את המפליגים לישראל.⁶⁹⁰ חובבי שירה השתלבו במקהלת הכנסייה והתקיימו אימונים טרום-צבאיים, משחקי כדורגל ותחרויות ספורט עם המקומיים. סופר על מריבה שהייתה בין שחקני כדורגל מהעקורים שהשתלטו על המגרש המקומי בטריקזה, מה שגרם לנתק זמני בין העקורים הצעירים לבין המקומיים. אבל אחרי חמישה עשר יום הוא הסתיים בארוחת פיוס ענקית. העקורים התנדבו כשהיה חסר כוח אדם בבציר ענבים, והיה שוק שחור של חילופי ציוד: מוצרים שהגיעו מהגוינט ומאונרר"א, כגון שמיכות ובגדים, שהיו חסרים מאד באיטליה המוכה אחרי המלחמה, הוחלפו במצרכי מזון ומוצרים אחרים. כפי שרואים - ושומעים מפי מקומי - העקורים הרגישו כל כך בבית, עד כי מדי ערב צעדו לאורך החוף עם דגל ישראל ושרו שירים עבריים, שהעלו דמעות התרגשות בעיני תושב מקומי, כשזה נזכר בהם עכשיו ושר אותם.

רעב בן שעה לעומת ארבע שנות רעב מצמית: בכל מקרה, בני הדור השני גדלו מתוך תחושת מחויבות עזה להורים, אחריות לאיכות חייהם, ותכופות - חוסר יכולת להשתחרר מהקשר הסימביוטי איתם, דימוי עצמי נמוך, צורך לרצות, קשיים בהתקשרויות רגשיות ולמידה מניסיון חיי ההורים בשואה: לא לסמוך על אף אחד. שטייר-לבני, שתי פנים במראה, 162 - 163.

⁶⁸⁹ לדבריהם, הם המשיכו מסורת עתיקת יומין של קבלת אנשים בסכנה.

⁶⁹⁰ שוטים של אנשים עולים על אניה צפופה מאד.

מובן שתהליך ההחלמה גם פה לא היה קל או פשוט. מקומי סיפר על אדם שניסה להתאבד בקפיצה לים סוער וניצל על ידי אשתו, והיו כאלה שלא הצליחו להדחיק ולשכוח את האובדן, והיה גם "קיבוץ עליה": מבנה (בסרט אנחנו רואים אותו נטוש היום) בו שיכנו כמאה ועשרים ילדים יתומים, שהשיקום הנפשי וההתנהגותי שלהם הצריך זמן ומאמץ. "הזדעזעתי כשראיתי את הילדים", אומר בסרט יוסף מלמד, ניצול מליטא, ממקימי ביה"ס "אודים" בסנטה מריה די באני, וממעצבי החינוך במחנה. "פראים. את כל החינוך שלהם הם קיבלו במחנות". והוא מוסיף ומספר שמבלי להבין איטלקית הנערים מכרו את כל השמיכות שהיו במשאית של חיילי הבריגדה ונועדו לחלוקה. אבל אט אט הם השתקמו בזכות האהדה והאהבה שהעניקו להם השליחים. "אנחנו למעשה היינו ההורים והמורים שלהם", הוא אומר, על רקע תמונה קבוצתית של נערים עגומי פנים, לבושים היטב, על סירת משוטים.

הגיבורות מתעכבות על סיפורי הנשים: טקסי הנישואין והלידות (עד אמצע 1946 היו 348 חתונות שהקבוצה ארגנה, שמלת חופה שאישה מקומית השאילה להן ועברה מכלה לרעותה, ולידות של קרוב ל-200 ילדים). "מהקבוצה שלי כולנו היינו בהריון", אומרת ניצולה, ובעלה מוסיף, "כולם רצו לחיות".⁶⁹¹ על המסך תמונות של עוד ועוד תינוקות ותמונות אימהות עם עגלות ילדים. המעברים מהתמונות דאז לצילומים לעדויות מהיום מעניקים נופך רגשי ואמינות לסרטים.

אחד המקומיים אסף את סיפורי העקורים ופרסם אותם בספר. בטקס פרידה מרגש ומושקע מגיבורות הסרט ומארבעה-עשר אורחים שנולדו במחנות והצטרפו מהארץ לטקס (בו קיבלו כולם את תעודות הלידה שלהם מהמחנות) אמר ראש עיריית טריקזה, "התושבים שלנו ידעו להתאים את עצמם ליהודים אחרי כל מה שעברו. היו באמת כמו אחים".

השונות של האיטלקים מהגרמנים בולטת מאד. החום באופן שבו מוצגים המחנות באיטליה וסצינות עם שכנים - תחרויות הספורט, ארוחה משותפת, שמלת כלה - מבליט עוד יותר את האנטישמיות והניכור ששררו בין תושבי מחנות העקורים בגרמניה ובין שכניהם, לפחות באזור הבריטי.⁶⁹² ב"הסודות של איידה" איננו עדים לשום מגע שהוא בין תושבי המחנה לבין השכנים. לעומת זאת בולט הפן הרשמי של המחנה - הגדרות המקיפות אותו, שילוט ההכוונה שמזכיר את השילוט במחנות הריכוז, ומבנה המפקדה הגדול.

"הסודות של איידה" ו"אור בקצה המגף" נוגעים בלידות במחנות עקורים: לידתם של יצחק ושפ

⁶⁹¹ נשים בהריון מתקדם לא הורשו להפליג ונשארו במחנות עד הלידה, מה שהגדיל את מספרן היחסי במחנות.

⁶⁹² באזור האמריקני היו אמנם יחסי מסחר ויחסים חברתיים, אבל היו גם מקרים של אנטישמיות מקומית.

בברגן בלזן ולידות הגיבורות בדרום איטליה. הצילומים של פעילויות הספורט וההתרחשויות הכלכליות שהמשאיות העמוסות סחורות ממחישות בשני הסרטים, סדנאות ההכשרה והתינוקות, ותיאורי הקשיים של החיים במחנות דומים. מעניין לראות, לכן, את ההבדל באווירה ובתחושה של שני הסרטים. הלך הרוח לאורכו של "הסודות של איידה", העוסק בסיפור אישי קשה, עם סוד מיסתורי ומעיק וסוף לא לגמרי שמח, הוא רציני וכבד. את האווירה המעיקה מחזקים צילומים ארוכים של איידה המתבוננת במצלמה בשתיקה ואינה מישירה מבט אל בניה.

אבל, כאמור, שני הסרטים מראים בבירור שבמחנות העקורים היו גם חזרה לחיים, צעירים וצעירות שהתכוונו לבלוע את העולם מחדש, מסיבות, יחסים. גם ב"אור בקצה המגף", הצילומים מהמחנות משקפים אווירה של התחלות, פריחה והחלמה, מלווים במוזיקה איטלקית ושירים ציוניים, לצד התמודדויות עם זיכרונות קשים וצללות מן העבר הקרוב.

באף אחד מהסרטים אין ביקורת על הציונות או המימסד הציוני, אולי מכיוון שזה לא היה נושא הסרטים. יחד עם זאת, ב"הסודות של איידה" מוזכר שהיא לא הורשתה להגר לישראל ולהתחבר אל בנה שגדל פה מכיוון שלא הייתה יהודיה. אבל הדבר מצוין כבדרך אגב, מתוך קבלה, כאילו אין פליאה בכך שבגלל "חוק השבות", זמן כה קצר אחרי השואה מופרדים אם ובנה מכיוון שאחד מהם אינו יהודי. הפירוד שהמימסד הציוני כפה על האם ובנה הוא הלז של כאבה והסיבה המשוערת לכך שהסכימה לתנאי של גרישה - להיפרד לתמיד גם מבנה השני, שפ, כתנאי לסיועו לשלוח את יצחק לפלשתינה. ועל אף הכאב של האם ושני בניה והקשר שהחמיצו, לא מושמעת ביקורת, לא מפיהם ולא מפי המשפחה המורחבת של יצחק, שמנסה ביחד איתם להבין מה באמת קרה.

בנוסף, על אף ש"הסודות של איידה" ו"האור בקצה המגף" מקדישים למחנות דקות ארוכות ומציגים אותם בצורה מורכבת, וברור מהם שבמחנות העקורים חל תהליך של שיקום והחלמה, אני מרה על כך שיוצריהם אינם מעלים אפילו במרומז ביקורת על העובדה שסיפור המחנות מצוי בשולי התרבות הישראלית, ושוללי שני הסרטים הללו, שהופקו בעשור השני של המאה העשרים ואחת, הוא היה נשאר בשוליים ואף נמחק לחלוטין.

סיכום

התמונה החדשה של מחנות העקורים כפי שנחשפה במחקר ההיסטורי החל משנות התשעים איננה משתקפת במוזיאונים ובקולנוע הישראלי. המוזיאונים, כמייצגי המימסד, לא השכילו לשלב את סיפור השיקום שהתרחש במחנות העקורים, ולא הצליחו למצוא בו אופטימיות או מסר חיובי. אני מבינה זאת כאילו מנהלי המוזיאונים ואוצרי התערוכות אינם בקיאים בהתפתחויות המחקר ההיסטורי בנושא מחנות העקורים בשנות האלפיים, או שכמו במקרה של "יד ושם", ששילב את התובנות של מנקוביץ בתערוכות המקוונות, לא הצליחו להכיל קיום בכפיפה אחת של שתי הישויות - 'הישראלי החדש' לצד 'היהודי הישן', דבקות בציונות לצד שיקום בעזרת החיאת התרבות היידית. וכך נסתם הגולל על התרבות היידית והיא נדחקה אל השוליים, והומרה בתרבות ישראלית.

באשר לקולנוע הישראלי - התמונה דומה. אמנם נסקרו בעבודה שני סרטים, אבל יש לזכור שהם שניים מתוך כמאה סרטים שנעשו על השואה מאז שנות התשעים, וכי בהם, מחנות העקורים אינם הנושא, אלא הרקע לעלילה, מקום התרחשותה.

מסקנות

כפי שהוצג בפרק הראשון, כבר לפני תום המלחמה התחילו הניצולים להתארגן במחנות בכמה מחנות, כדי לטפל בבעיות הדחופות ולנסות לדאוג לעתיד בטוח. במהלך החודשים הראשונים אחרי השיחרור, ניצולי השואה במחנות העקורים פיתחו במהירות רשת מסועפת של ועדות ייצוגיות, מקומיות ומרכזיות, תנועות פוליטיות, עיתונים (70!), תנועות נוער, מעונות ילדים ובתי ספר, מסגרות של חינוך מקצועי ומיגוון פעולות תרבות. את החיים העשירים במחנות העקורים יזמו בהתחלה מנהיגי הניצולים, בשיתוף עם מנהלים אוהדים של מחנות עקורים (לנדסברג ופלדפינג, לדוגמה), רבנים צבאיים אמריקנים ובריטים, חיילי הבריגדה היהודית, הוועדים המרכזיים, שהפעילו את כל המיזמים, ובהמשך גם השליחים הארצישראלים.

לציונות היה תפקיד מרכזי, אבל מורכב, במחנות העקורים. מנהיגי המחנות היו ציוניים, וראו בציונות כמעט פתרון קסם לכל תחלואי העקורים. האינטרס הציוני הכתיב את פעולות כל הגורמים הארצישראלים שהיו מעורבים בטיפול ובשיקום הניצולים. חלק מהניצולים היו ציונים ובעבור אחרים, הציונות הייתה במידה רבה פיתרון של אין ברירה.

האינטרס הציוני דחק לשוליים את החזרה לחיים במחנות העקורים, כפי שהראתה שטייר-לבני, כשהשוותה בין אופן ייצוג מחנות העקורים על ידי התעמולה הארצישראלית לאופן ייצוגם בתעמולה

האמריקנית בעשור הראשון לקום המדינה.⁶⁹³ בתעמולה הארץ-ישראלית לא היה מקום לתאר תהליך של שיקום ויצירת חיים חדשים מחוץ לארץ ישראל, משום שהדבר פגם בתזה הפוליטית כי שיקום אפשרי רק בארץ-ישראל.

נראה כי האידאולוגיה והמדיניות הציונית לא הבינו (או לא אהבו) את ההיאחזות של העקורים בשמירת התרבות היידית כחלק משמעותי בשיקום, ואת האחריות להעביר את המסורת מדור לדור, וקטעו את ההעברה בגלל המחשבה שהמשחק סכומו אפס: תרבות יהודית גלותית או ישראליות חדשה, כפי שטען רז-קרקוצקין במאמרו על שלילת הגלות.⁶⁹⁴ הרצון של חלק מדרי מחנות העקורים להגר למדינות אחרות, המחיש את האפשרות לחזור ולקיים חיים יהודיים פורחים ופוריים בגולה, אפילו אחרי השואה, החליש את הטיעון הציוני של תקומה שאפשרית רק בארץ-ישראל.

סיבות אלה והתפיסה הטלאולוגית של הציונות - על פיה, המטרה הציונית מקדשת את האמצעים - הכשירו את ראיית העקורים והמחנות משנות הארבעים ועד שנות התשעים כשקופים ולכן בלתי זכירים או לא ראויים להתייחסות בעיני המימסד והחוקרים, על אחת כמה וכמה, כשהדברים נגעו לסמלים. הניצולים, לדוגמה, קבעו את יום הזיכרון לשואה סמוך ליום השיחרור, ב"ד באייר, אלא שבדיון הציבורי בישראל לקביעת יום הזיכרון, יוזמה זו של העקורים בגרמניה לא הועלתה כלל, והמועד נקבע מתוך ראייה ציונית, בין שני אירועים מכוננים: הולדת העם (פסח) ויום העצמאות (כשלפניו יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל).

החל משנות השמונים המחקר ההיסטורי הישראלי החל לעסוק בהם, אבל גם אז - לא בפני עצמם, אלא כמושא יחסו של הישוב אל מחנות העקורים, בהמשך לבדיקת יחס הישוב אל השואה.

המחקר הפוסט ציוני הגיח לרגע ממסגרת נרטיב העל הציוני והתמקד במחנות העקורים, אבל גם הוא עשה זאת במבט חיצוני. גם הוא ראה אותם כמסה וגם הוא השתמש בהם ככלי פוליטי - הפעם כדי לנגח את המימסד הציוני. המחקר הפוסט ציוני הותקף נחרצות על ידי החוקרים הציוניים, בין השאר בנימוק של חוסר אמינות אקדמית - מה שאולי הטיל ספק גם באמירותיו לגבי העקורים.

'המפנה התרבותי', שהבשיל בשנות השמונים והתשעים ואיפשר החשבת סוגיות תרבותיות כראויות למחקר, ו'עידן העדות', שהציב במרכז את תיאור המציאות מנקודת מבט סובייקטיבית, שינו את התייחסות המחקר לחיים במחנות העקורים - הם הפכו לחלק אינטגרלי מהמחקר ולאדם הפרטי

⁶⁹³ שטייר לבני, **טראומה אחת**, 112-113.

⁶⁹⁴ רז-קרקוצקין, "גלות בתוך ריבונות", 23-24.

בהם ניתן מקום מרכזיתמונת החיים במחנות העקורים המצטיירת במחקרים מורכבת. שברי אדם שזה עתה שרדו את התופת ומתמודדים עם הצלקות הנפשיות שבונים עולם שלם, עשיר, חיוני ומתפקד.

עולה השאלה כיצד, למרות תעצומות הנפש והיכולות המנטליות והפיזיות שהפגינו העקורים במהלך חייהם במחנות, כשבנו עולם חדש ומרתק, נדחקו מהמחקר ההיסטורי של השואה משך שנים כה רבות?

התשובה טמונה בהבנה שכתובת ההיסטוריה משקפת את תפיסתו של החוקר ואת התקופה בה הוא פועל. כמו החברה הישראלית והמימסד, התפיסה האידיאולוגית של החוקרים בעשורים הראשונים הייתה ציונית, וגם הם, ברוח המימסד, התייחסו רק אל מה ששירת את האינטרס הציוני. בנוסף, חלק גדול מזכרון השואה נוצר על ידי המדינה, והוא מניפולטיבי ומעוגן ביחסי כוח ובמאבקי כוח של ההגמוניה. במשך שנים ארוכות "לזכור" פירושו לייצר את רציפות העם היהודי, ולהפוך את התקומה להמשך ישיר של החורבן. את התשובה המשוערת חיזקה העובדה, שהמחקר של שנות האלפיים חזר אל מסגרת הנרטיב הציוני.

הצעד הבא שלי במחקר, היה לבדוק האם התמונה החדשה של מחנות העקורים משתקפת בזיכרון השואה בתרבות הישראלית, על ידי בחינת שני תחומים: מוזיאוני שואה והקולנוע הישראלי מאז שנות התשעים.

המחקר העלה כי הייצוגים של מחנות העקורים במוזיאונים ובסרטים מהדהדים את התמות של המחקר הציוני של העשורים הראשונים למדינה - דחיקה לשוליים של מחנות העקורים ועיסוק מינורי בחיים החדשים שצמחו בהם. המחקרים המקיפים על מחנות העקורים משנות התשעים ואילך אינם באים לידי ביטוי בייצוגים התרבותיים הללו.

הביקורים במוזיאונים וקריאת המידע באתריהם מראה כי כמו המחקר, גם התרבות מושפעת מהלך הרוח של האידיאולוגיה ההגמונית, ומוכתבת על ידה, כשהיא מקימה את המוזיאונים על פי צרכיה (ראו, למשל, ביקורי מנהיגים מהעולם ב"יד ושם"), ומשתתפת במימונם.

אמנם, זווית הראיה השתנתה - המבט החיצוני הפך למבט פנימי, מעיני הקורבנות והניצולים, והמוזיאונים מציגים סיפורים אישיים ומוצגים רבים, אבל כאלה שמשרתים את האתוס הציוני, והם ממשיכים להכריז בריש גלי על מחויבותם לציונות, ועל כך שתפקידם לחזק את התודעה הציונית בקרב המבקרים, על אף שהאידיאולוגיה הציונית הפכה לעובדה קיימת לפני למעלה משבעים שנה. במאמר דעה שפורסם ב-2005, לקראת פתיחת המוזיאון המחודש, המשקף את הקורה בשלושת המוזיאונים, כתב אבנר שלו, אז יו"ר יד ושם, ש"הציונות זורמת בעורקיהם וצרובה בתודעתם של

אנשי יד ושם", וכי ברור להם שקיום מדינת ישראל הוא בסיס לקיום יהודי מלא, ומסגרת למניעת התקפה נוספת כמו השואה נגדו. גם "אנו - מוזיאון העם היהודי" שבוחן ומציג, על פי דברי ההסבר באתר, את המרכזים היהודיים הגדולים ואת התרבות והחכמה היהודית באמצעות "מסע מהעת העתיקה עד ימינו", מסיים את המסע בתקומתו של העם היהודי אחרי השואה בהקמת מדינת ישראל. כמו משפך ששוליו העליונים ענקיים, הוא מצטמצם ומתנקז אל השורה התחתונה והעוגן של הכול - מדינת ישראל.

במלים אחרות, שלושת המוזיאונים שנסקרו - יש לזכור שהם ממסדיים - מחויבים לתפיסה הטלאולוגית של המימסד, שדחקה את סיפורם של מחנות העקורים לשוליים, ומחויבותם להתפתחויות של שנות האלפיים במחקר ההיסטוריוגרפי - בשונה ממה שאמרו לי האוצרים בשיחות טלפוניות - היא מן השפה ולחוץ. בהתאם לכך, החלקים בתערוכות המוקדשים למחנות העקורים מצומצמים מאד, המידע דל ושטחי, ומטבע הדברים הם ממוקמים לקראת סוף המסע בתערוכה.

מוזיאונים אלה עוצבו מחדש החל מתחילת שנות האלפיים והתערוכות עודכנו בתקופה שבה ניתן היה להכליל בתערוכות את ממצאי המחקרים החדשים. מוזיאון "יד ושם" החדש נפתח ב-2005, "בית לוחמי הגטאות" חודש והורחב ב-2007 עם ארכיון חפצים וירטואלי ו"אנו - מוזיאון העם היהודי" נפתח מחדש ב-2021, אחרי עשר שנות תכנון ושיפוץ. אבל הביקורים במוזיאונים ממחישים, כאמור, כי ממצאי המחקרים נשארו בעיקרם בתחום המחקר ולא זלגו החוצה, אל עולם התרבות.

יוצא מכך, שגם כיום, מחנות העקורים הם עדיין בגדר נעלם לגבי רוב החברה בישראל. למבקרים אין דרך לדעת שסיפור המחנות היה גדול בהרבה מהמוצג במוזיאונים, וכאשר בתערוכות מוצג מידע שגוי, כמו ייחוס הקרדיט לסוכנות היהודים או לשליחים באשר לדברים שהעקורים עצמם עשו - בתפיסת המבקרים, העקורים ממשיכים להיתפס כפאסיביים, 'אבק אדם', כפי שציטט תום שגב ממכתבי השליחים⁶⁹⁵, כשהכול נעשה בשבילם על ידי הסוכנות היהודית, השליחים, אורט, הג'וינט וכו'.

⁶⁹⁵ "בדרך כלל תיארו אותם כ"אבק אדם", ו"עדת קבצנים גדולה", מנוונת ומדולדלת, לא רק מבחינה פיסית ונפשית, כי אם שקועה גם בשפל מוסרי". שגב, **המיליון השביעי**, 105 - 107.

לטעמי, הדבר יוצר החמצה גדולה. אם ניקח לדוגמה, את ד"ר זלמן גרינברג,⁶⁹⁶ או את סמי פדר⁶⁹⁷, שני אלה - וזה ממש על קצה המזלג - יכולים היו לקבל מקום של כבוד, דוגמאות לתעוזה, הרפתקנות, ויצירתיות בתערוכת הגיבורים היהודיים לילדים ובני נוער, ו/או בפסיפס הדמויות המרשימות בקומה 3 של "אנו", וכמובן - בגלרית מחנות העקורים ב"יד ושם".

התחום התרבותי הנוסף שבדקתי - הקולנוע הישראלי - התעלם שנים ממחנות העקורים. על אף שמשנות השמונים עלה מאוד מספרם של סרטי השואה הישראליים ומגוון הנושאים בהם עוסקים התרחב, לא הופק שום סרט עלילתי הנוגע למחנות העקורים. בשני הסרטים הדוקומנטריים היחידים שנגעו באופן כלשהו במחנות העקורים ונדונו כאן המחנות אינם נושאי הסרטים, אלא הרקע להתרחשות העלילה. בשניהם מתוארים רק היבטים מהחיים במחנות שהיו רלוונטיים לסיפור, ובאף אחד מהם אין התייחסות לשוליות סיפור מחנות העקורים בתרבות הישראלית. אמנם יוצרי סרטים מחויבים לסיפור שלהם אך מכיוון שהקולנוע משקף הלכי רוח של תקופה ומעיד על תחומי עניין של חברה, דחיקת לשוליים של מחנות העקורים בקולנוע הישראלי מצביעה על חוסר עניין (וגם חוסר ידע) בנושא זה.

יתכן מאוד שהמימסד כיום אינו נותן דעתו כלל על מחנות העקורים. זמנם עבר. אבל סוכני החיברות שלו כנראה שומרים אמונים לתפיסה שכבר אינה תקפה, ואיש אינו טורח להפוך את הנרטיב למורכב יותר. בחברה הישראלית היום יש הרבה מקום לדפוסים מסוימים של התרבות היהודית הגלותית, אצל הדורות הצעירים ממזרח וממערב יש חזרה אל השורשים ללא פחד שמא זה יחבל בקשר אל המדינה אך סיפורם של מחנות העקורים עדיין נותר בצל.

⁶⁹⁶ שעוד לפני השיחרור היה חבר בקבוצה שדאגה לשמור על המוראל בדכאו. ערב שיחרור דכאו היה על רכבת שהייתה בדרכה ממחנה הריכוז דכאו אל האלפים הטרוליים עם 'מטען' של יהודים. הפצצה של האמריקנים עצרה את הרכבת והבריחה את השומרים הגרמניים. לאחר התייעצות, גרינברג נשלח אל ראש הכפר הסמוך להזעיק עזרה והשיג אותה, על ידי איומים בפעולת תגמול אמריקנית. אח"כ התקשר אל בית החולים הסמוך סט אוטילין, וגייס באותו איום, אמבולנסים והסכמה לאשפוז את הפצועים. למחרת, כשהגיעו האמריקנים, הוטלה עליו משימת ניהול בית החולים, שפתח שעריו לכל היהודים באזור וטופלו בו כ-400 יהודים, והפל לאחד המרכזים הראשונים של התארגנות הניצולים.

⁶⁹⁷ שהיה שחקן יידי ובמאי. אחרי שעבר כמה וכמה מחנות ריכוז הגיע אל ברגן בלזן. בקיץ 1945 הקים במחנה, עם שחקנים נוספים, את ה'קאצט טעאטרי' (תיאטרון אסירי מחנות הריכוז) וסטודיו למשחק. השחקנים שיחזרו את המחזות שזכרו, אלתרו וחיברו מחזות מחיי המחנות. הם הופיעו בפני אולמות מלאים להתפנק, גם מחוץ למחנה ולגרמניה. הקהל השתתף באופן פעיל - בכה, צחק, שר ושתק ביחד עם השחקנים. קשה להגזים בחשיבות התפקיד שמילאו בשיקום הנפשי של הניצולים.

על ידי מאמץ יזום של המימסד וסוכני החיברות ניתן להחיות את סיפורם על ידי הקמת מוזיאון (אולי אפילו מקוון) שיוקדש לסיפור האמיתי והמלא של מחנות העקורים, לשלב את הסיפור במוזיאונים הקיימים ובתכניות הלימודים ולהפיק סרטים שיתמקדו בנושא, להכריז על פרס לסרט מבוסס עליהם, ועוד. ראייה לכך שהדבר אפשרי מצויה בתערוכה המקוונת של מוזיאון יד ושם על מחנות העקורים⁶⁹⁸, שנסקרה בעבודה, ואשר ההבדל בינה לבין התערוכה הפיזית בולט מאד.

הגיע הזמן להפוך את סיפור מחנות העקורים לחלק אינטגרלי מהזיכרון של השואה ותוצאותיה בתרבות הישראלית.

⁶⁹⁸ התערוכות המקוונות נועדו מראש להוות העמקה והשלמה", נעמה גליל, במייל, 5.6.21.

רשימת המקורות

אבנרי, יצחק. "מרד העליה": תכניתו של בן גוריון לעלייה בלתי לגאלית". **קתדרה** 44 (יוני 1987): 126-157.

אופיר, עדי. "סופיותו של הפתרון ואינסופיותו של האבדן". בתוך **השוואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות**, ערך דן מכמן, 637 - 682. ירושלים: יד ושם, תשס"ה.

אלרואי, גור. "ההגירה הנעלמה": ההיסטוריוגרפיה הישראלית ויחסה להגירה היהודית הגדולה ממזרח אירופה 1881 - 1914". **ציון עד** (תשס"ט, 2009): 267 - 285.

אפלפלד, אהרון. **מסות בגוף ראשון**. ירושלים: הספרייה הציונית, 1979.

אשכולי, חוה. "היישוב היהודי בארץ ישראל נוכח השואה", **מחניים** 9, **על השואה (ב)**. דעת, מכללת הרצוג, כסלו תשנ"ה. <http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/mahanaim/hayishuv-2.htm>. נדלה 18.7.2020.

אשכולי-וגמן, חוה. "תכנית טרנסיסטריה - הזדמנות הצלה או הונאה?". **ילקוט מורשת** כ"ז (אפריל 1979): 155 - 171.

אשכנזי (שפר), נירה. **ארץ-ישראל באה אליהם: בתי הילדים של תנועות הנוער החלוציות בבווריה**. ירושלים: יד ושם, 2009.

באואר, יהודה. **הבריחה: הגירת יהודים ממזרח אירופה למרכז בשנים 1944 - 1948**. תל אביב: מורשת בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ' וספריית פועלים, 1970.

בארת, רולאן. **מיתולוגיות**. תרגום: עידו בסוק. תל אביב: בבל, 1998.

בונפיל, רחל. "פתח דבר: ים גדול כזה צריך להיות שקט". בתוך **נאום תשובה לרב-חובלים איטלקי, עלייה ב' מאיטליה 1945 - 1948**, עורכת גניה דולב. 10 - 19. תל אביב: מוזיאון ארץ ישראל, 2016.

בורשטיין, דרור (ערך). **בלי שום מקרה מוות: סיפורים מקיבוץ לוחמי הגטאות**. הוצאת קיבוץ בית לוחמי הגטאות והוצאת בבל, 2007.

בן גוריון, דוד. **ביקורים בגיא ההריגה: ביקוריו של בן גוריון בבולגריה, בשוודיה ובמחנות העקורים בגרמניה, זכרונות מן העיזבון ספטמבר 1944 - אוקטובר 1946**, כרך ב', ערך וליווה טוביה פרילינג. שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשע"ה, 2014.

- בנדר, שרה. **בארץ אויב: יהודי קלצה והסביבה, 1939-1946**. ירושלים: יד ושם, 2012.
- ברדבורן, גיימס מ'. **"עתיד המוזיאונים: ספקות והרהורים"**. **פלטפורמות**, אתר מוזיאון ישראל, ירושלים, נדלה 13.12.20.
- ברוט, רבקה. "סמכויות מתנגשות: מאבקם של היהודים במחנות העקורים לאוטונומיה משפטית". **דפים לחקר השואה** ל (2017): 8 - 35.
- ברוט, רבקה **באזור האפור - הקאפו היהודי במשפט**. רעננה: למדא - הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2019.
- ברויאר, מרדכי. **זיכרונות ממחנה הפליטים ברגן בלזן, ישיבת שעלבים**, נדלה 20.7.2020.
- גוטוין, דניאל. "היסטוריוגרפיה חדשה" או הפרטת הזיכרון, בתוך **בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, עורך: יחיעם ויץ, 311 - 344. ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשנ"ח - 1997.
- גוטוין, דניאל. "הפרטת השואה: פוליטיקה, זיכרון והיסטוריוגרפיה". **דפים לחקר תקופת השואה** טו (1998): 7 - 52.
- גוטמן, ישראל. "שארית הפליטה - בעיות והבהרות". בתוך **שארית-הפליטה 1944-1948: השיקום והמאבק הפוליטי**, עורכים ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר, 461 - 479. ירושלים: יד ושם, 1990.
- גולדברג, עמוס. "השואה וההיסטוריה: נתקים בעידן פורט-מודרני". **תיאוריה וביקורת** 40 (קיץ 2012): 121 - 156.
- גלבר, יואב. **תולדות ההתנדבות, ג, נושאי הדגל**. יד יצחק בן צבי. ירושלים: תשמ"ג.
- גלבר, יואב. "כתיבת תולדות הציונות - מאפולוגטיקה להתכחשות". בתוך **בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, ערך יחיעם ויץ, 67 - 88. ירושלים: מרכז שז"ר לתולדות ישראל, תשנ"ח-1997.
- גלבר, יואב. **היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ**. תל אביב: עם עובד, תשס"ז - 2007.
- גרודזינסקי, יוסף. "טיעונים מופרכים, פרשיות מחוקות", **הארץ**, 15.4.1994.
- גרודזינסקי, יוסף. **חומר אנושי טוב: יהודים מול ציונים 1945 - 1951**. אור יהודה: הד ארצי, 1998.

- גרינבוים, מאשה. "תקווה על פי תהום". בתוך אסף ידידיה ואסתר פרבשטיין, **מעפר קומי**, 208 - 218. ירושלים: המרכז ללימודי השואה, 2014.
- גרץ, נורית. **מקהלה אחרת: ניצולי שואה - זרים ואחרים בקולנוע ובספרות הישראליים**. תל אביב: עם עובד והאוניברסיטה הפתוחה, 2004.
- דרור, אסתר / לין, רות. **איך קרה ששרדת**. בני-ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2016.
- הורוביץ, נורברט (האראוויץ נארבערט). **"יידישע טעאטער פון דאר שארית הפליטה"**. **חיי תרבות ורוח במחנות העקורים**, יד ושם. נדלה 23.7.2018.
- ויטיס-שומרון, עליזה. "ברגן בלזן". **מחנה הריכוז ברגן בלזן, ביטאון פורום שמירת זיכרון השואה 39** (ינואר 2012, טבת תשע"ב): 36 - 56.
- וינטר גיי. "ההבנייה החברתית של שתיקה". בתוך **תרבות זיכרון והיסטוריה** (כרך ראשון: תמונת זיכרון), עורכים מאיר חזן ואורי כהן, 53 - 70. תל אביב: מרכז זלמן שז"ר ואוניברסיטת תל אביב, 2012.
- ויץ, יחיעם. "ראשית הקשר בין חיילי הבריגדה לבין שארית הפליטה". **יהדות זמננו ג' (תשמ"ו)**: 227 - 246.
- ויץ, יחיעם. "שאלת הפליטים היהודים במדיניות הציונית". **קתדרה** (מרץ, 1990): 163 - 174.
- זרטל, עדית. **זהבם של היהודים**. תל אביב: עם עובד, 1996.
- זרטל, עדית. **האומה והמוות: היסטוריה, זיכרון פוליטיקה**. אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן, 2002.
- חטר-ישי, אהרן. **הבריגדה ושארית הפליטה**. ישראל: הוצאה עצמית, 1999.
- טוקר, אינה. "גם דור ה-Y עושה סרטים על השואה", YNET, 24.4.17.
- יאנג, ג'פרי, א'. "בין זיכרון לאנדרטה". **משואה טו** (1987): 132 - 139.
- ידידיה, אסף ופרבשטיין, אסתר. **מעפר קומי**, ירושלים: המרכז ללימודי השואה (2014).
- כהן, בעז. **הדורות הבאים - איככה ידעו? לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלי**. ירושלים: יד ושם, 2010.
- כהן, יוחנן. **עוברים כל גבול: הבריחה - פולין 1945 - 1946**. תל אביב: זמורה ביתן, 1995.

כוכבי-נהב, רוני. **אתרים במחוזות הזיכרון: ספרי יובל של קיבוצים**. רמת אפעל: יד טבנקין ויד יערי, 2006.

לבסקי, חגית. "שארית הפליטה והקמת המדינה: הזדמנות אשר נוצלה". **קתדרה** 55 (3/1990): 175 - 181.

לבסקי, חגית, "ראשית חדשה: שארית הפליטה כישות לאומית בהתהוות 1945 – 1950". בתוך **השואה היסטוריה וזיכרון: ספר יובל לישראל גוטמן**, עורכים שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר, דליה עופר, 187-206. ירושלים: יד ושם, 2002.

לבסקי, חגית, **לקראת חיים חדשים: ניצולים ועקורים בברגן-בלזן ובאזור הכיבוש הבריטי בגרמניה, 1945 - 1950**. ירושלים: יד ושם ומאגנס, האוניברסיטה העברית, 2006.

ליבנה, ענת. **המית הציפור, שאגת הצער - דרכי עיצוב הזיכרון בכתיבתם של ניצולי השואה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2015.

מאירס, דוד נתן. "אסכולת 'ירושלים' בחקר ההיסטוריה היהודית. בתוך **זמן יהודי חדש, תרבות יהודית בעידן חילוני א'**. עורכים: ירמיהו יובל, יאיר צבן, דוד שחם, 125 - 128. (ירושלים: כתר ולמדא, 2007),

מאלי, יוסי. "העידן של זמנים: המהפכה התרבותית בהיסטוריוגרפיה החדשה". **זמנים: רבעון להיסטוריה** (2007, גיליון מיוחד: סתיו): 126 - 137.

מוריס, בני. "היסטוריה אובייקטיבית", **הארץ**, 1.7.1994.

מילנר, איריס. **קרעי עבר: ביוגרפיה, זהות וזיכרון בסיפורת הדור השני**. תל אביב: עם עובד, 2003.

מירון, גיא. סקירה Grossmann, Atina. *Jews, Germans, and Allies: Close Encounters in Occupied Germany*. New Jersey: Princeton University Press, 2007. **ציון עג'**, החברה ההיסטורית הישראלית (תשס"ח, 2008): 525 - 529.

מירון, גיא. "זיכרון, היסטוריוגרפיה ומה שביניהם: שלושים שנה לזכור". **ציון עג'**, חוברת א', החברה ההיסטורית הישראלית (תשע"ג, 2013): 107 - 122.

מירון, גיא. "גשר על פני התהום - חקר השואה מול חקר תולדות ישראל: בעיות ואתגרים". **יד ושם - קובץ מחקרים לח' (ירושלים: יד ושם, תשע"א):** 129 - 160.

מכמן, דן. "חקר תולדות הציונות לנוכח השואה: בעיות, פולמוסים ומונחי יסוד", בתוך **בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, ערך יחיעם ויץ, 145 - 170. ירושלים: מרכז

שו"ר לתולדות ישראל, תשנ"ח 1997.

מכמן, דן. "נושא אחד, קולות אחדים: לשון ותרבות בחקר השואה", בתוך **השואה: הייחודי והאוניברסלי**, ערך: דוד בנקיר, 8 - 37. ירושלים: יד ושם, תשס"ב.

מכמן, דן. "האם יש 'אסכולה ישראלית' בחקר השואה: חקר השואה וחקר האנטישמיות לאור השואה במדינת ישראל". **ציון** (תשס"ט 2009): 219 - 244.

מנקוביץ, זאב. **בין זיכרון לתקווה: ניצולי השואה בגרמניה הכבושה**. ירושלים: יד ושם, 2007.

נוה, חנה. "מגדר וחזון הגבריות העברית", בתוך **זמן יהודי חדש - תרבות יהודית בזמן חילוני, מבט אנציקלופדי**, ג', עורכים: ירמיהו יובל, יאיר צבן, דוד שחם, 117 - 123. ירושלים: כתר, למדא, מכון שפינוזה, 2007.

נוה אייל, **עבר בסערה: מחלוקות על סוגיות היסטוריות בישראל**. בני-ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת, 2017.

נוה, אייל ויוגב, אסתר. **היסטוריה: לקראת דיאלוג עם האתמול**. תל אביב: בבל, 2002.

נורה, פייר. "בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום". תרגמה: רבקה ספיבק. **זמנים 45** (קיץ 1993): 4 - 19.

נסימי, הילדה. "הרטוריקה הלאומית של מוזיאון ישראל: בין ציונות לישראליות". **עיונים בתקומת ישראל 27** (2017): 138 - 173.

סורקיס, מרדכי. "הפגישה על אדמת אירופה בין שארית הפליטה וחיילי הבריגדה היהודית מארץ ישראל, 1945 - 1946". **עדות ה'**, (1990): 112 - 118.

סילברשטיין, לורנס, ג'. "היסטוריונים חדשים וסוציולוגים ביקורתיים בין פוסט-ציונות לפוסטמודרניזם". **תיאוריה וביקורת 8** (קיץ 1996): 105 - 122.

סרי-לוי, נעמה. "הרפרטריאנטים במחנות העקורים 1946 - 1947". **ילקוט מורשת 97** (2016): 39 - 75.

עופר, דליה. "העליה, הגולה והיישוב". **קתדרה 43** (מרץ 1987): 52 - 68.

עופר, דליה. "50 שנים של שיח ישראלי על השואה". **השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות**, ערך דן מכמן, 293 - 328. ירושלים: יד ושם, תשס"ה.

עופר, דליה. "שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית". **עיונים בתקומת ישראל** 17 (2007): 465-511.

עזריהו, מעוז. "ההיסטוריה של ההנצחה". בתוך **הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון**, ערכה אילנה שמיר, 620 - 623. תל אביב: עם עובד, 1996.

ענבר, יהודית "לתולדותיהם ואופיים של המוזיאונים בישראל", בתוך **מוזיאונים בישראל**, עורכים: יהודית ענבר ואלי שילר, 17 - 29. (ירושלים: הוצאת אריאל, 1990 (95).

פוריה, יניב. "לא ניצולי שואה, שורדי שואה", NRG, 2.5.2011.

פורמן, ברוך. "ספורט ופוליטיקה גופני במחנות העקורים: הפעילות הספורטיבית של ארגון המכבי בשנים 1945 - 1949". **ילקוט מורשת** פד' (2008): 111 - 132.

פורת, דינה. "בן גוריון ושואת יהודי אירופה". **הציונות** מאסף יב' (1987): 293 - 314.

פורת, דינה. "בעיה בהיסטוריוגרפיה: יחסו של דוד בן גוריון ליהודי אירופה בתקופת השואה". **משואה** יט (1991): 154 - 165.

פורת, דינה. "סוגיות בחקר השואה: ביקורת ותרומה, ישראל גוטמן", **הארץ**, 4.2.2009.

פורת, דינה. **קפה הבוקר בריח העשן: מפגשם של הישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה**. תל אביב: עם עובד, 2011.

פורת, דינה. **לי נקם ושילם: הישוב, השואה וקבוצת הנוקמים של אבא קובנר**. חיפה: אוניברסיטת חיפה והוצאת פרדס, 2019.

פלדמן, גיקי "עכשיו יש גשר ביניהם: השביל המחבר בין יד ושם להר הרצל", בתוך **זיכרון, שיכחה ו[ה]בניית המרחב**, ערכו חיים יעקבי / טובי פנסטר, 56 - 80. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011.

פלורסהיים, אלה. "העיתון 'אונוזארע שטימע' (קולנו) במחנה העקורים ברגן בלזן ככלי לשיקום תרבותי". **חוליות** 10 (2006): 239 - 260.

פלורסהיים, אלה. "תיאטרון יידיש במחנות העקורים". **קובץ מחקרים, מ' (2)**, ערך דוד זילברקלנג, 91 - 114. ירושלים: יד ושם, תשע"ג.

פלורסהיים, אלה. **תחיית המלים - תרבות היידיש במחנות העקורים**, ירושלים: יד ושם ומרכז זלמן שז"ר, 2020 תש"ף.

- צימרמן, משה. **אל תגעו לי בשואה: השפעת השואה על הקולנוע והחברה בישראל**. חיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, 2002.
- צימרמן, משה. "הדילמה הציונית", **הארץ**, 28.10.94.
- קולב, ינו-אויגן. "יומן ברגן גלזן". **ילקוט מורשת** נז (1994): 119 - 140.
- קינן, עירית. **לא נרגע הרעב: ניצולי השואה ושליחי ארץ ישראל, גרמניה 1945 - 1948**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ועם עובד, 1996.
- קינן, עירית. "שארית הפליטה - עולים או מהגרים?". **עיונים בתקומת ישראל** 1 (1991): 343 - 358.
- רדזינר, עמיחי. "'למען כבודו של העם היהודי', הרהורים בעקבות ספרה של רבקה ברוט **באזור האפור הקאפו היהודי במשפט**". מאמר מבוסס על דברים שנשא באוני' תל אביב בערב לכבוד צאתו לאור של הספר, 3.12.19.
- רוזנברג-פרידמן, לילך. "הגברת בשמלה השחורה": סיפורה של עדה סרני, מפקדת ההעפלה מאיטליה". **נאום תשובה לרב חובל איטלקי: עליה ב' מאיטליה 1945 - 1948**, עורכת גניה דולב, 46 - 59. תל אביב: מוז"א, מוזיאון ארץ ישראל, 2016.
- רוזנברג-פרידמן, לילך. "זהויות בקונפליקט בין שואה לתקומה: שליחות הישוב בריכוזי שארית הפליטה באירופה". **ישראל: כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל - היסטוריה, תרבות, חברה** 11 (2007): 121 - 155.
- רותם, אברהם. "בית התפוצות - יד לקהילות שחרבו", **מעריב**, 19.10.1996.
- רם, אורי. "אידיאולוגיה פוסט ציונית". **הארץ**, 23.12.1994.
- רם, אורי. "זיכרון וזהות: סוציולוגיה של ויכוח ההיסטוריונים בישראל". **תיאוריה וביקורת** 8 (1996): 9 - 32.
- רם, אורי. "פוסט ציונות - העשור הראשון: סוציולוגיה של ערעור על הגמוניה לאומית". **עיונים** (6.10.98): 803 - 851.
- רם, אורי. "ה-M הגדולה: מקנדולד'ס והאמריקניזציה של המולדת". **תיאוריה וביקורת** 23 (סתיו 2003): 179 - 212.

רנצו, קיארה. "פיתחו את השערים: העקורים היהודים במחנות הפליטים בסלנטו, 1943 - 1947". בתוך **נאום תשובה לרב חובל איטלקי: עליה ב' מאיטליה 1945 – 1948**, עורכת גניה דולב, 70 - 79. תל אביב: מוז"א, מוזיאון ארץ ישראל, 2016.

רז-קרקוצקין, אמנון. "גלות בתוך ריבונות לביקורת" שלילת הגלות" בתרבות הישראלית". **תיאוריה וביקורת** 4 (סתיו 1993): 23 - 55.

שגב, תום. **המיליון השביעי: הישראלים והשואה**. ירושלים: כתר, 1992.

שגב, תום. "הוויכוח הראוי באמת", **הארץ** 1.9.1995.

שטייר-לבני, ליאת. **שתי פנים במראה: ייצוג ניצולי השואה בקולנוע הישראלי**. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית, 2008.

שטייר-לבני, ליאת. **טראומה אחת, שתי פרפסקטיבות: היבטים של שואה ותקומה בתעמולה הארצישראלית והיהודית-אמריקנית 1945 - 1948**. חיפה: מוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה, 2019.

שיין, עדה. "משלחת המורים מארץ ישראל במחנות העקורים: 1947 - 1949". **משואה** כח (1999): 73 - 88.

שיין, עדה. **בריאות בתנאי ארעי: שירותי בריאות לניצולי שואה באוסטריה 1945 - 1953**. יד ושם: 2010.

שיין, עדה. "מניצולים לאזרחים בוני אומה - על ההכשרה המקצועית במחנות העקורים בגרמניה". **דור לדור** כז (2006): 223 - 250.

שלו, אבנר. פתח דבר, בתוך **מוזיאונים בישראל**, עורכים: יהודית ענבר ואלי שילר, 13 - 16. ירושלים: הוצאת אריאל 1990 (95).

שלו, אבנר. "תכלית המוזיאון החדש", **YNET**, 15.3.2005.

שערי, דוד. "ייחודה של שארית הפליטה". **ברחים של שתיקה: שארית הפליטה י"א**, שנתון משואה כח' (תש"ס): 21 - 51.

שפירא, אניטה. "המפגש של היישוב עם שארית הפליטה". בתוך **שארית הפליטה 1944 - 1988: השיקום והמאבק הפוליטי**, עורכים ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר, 71 - 92. ירושלים: יד ושם, 1990.

- שפירא, אניטה. "פוליטיקה וזיכרון קולקטיבי - הוויכוח אודות 'ההיסטוריונים החדשים'", בתוך **בין חזון לרוויזיה : מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, עורך : יחיעם ויץ, 367 - 393. ירושלים : מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשנ"ח - 1997.
- שפירא, אניטה. **ההליכה על קו האופק**. תל אביב : עם עובד, תשמ"ח.
- שפירא, אניטה. **יהודים חדשים יהודים ישנים**. תל אביב : עם עובד, 1997.
- Alexander, Jeffrey C. "Toward a Theory of Cultural Trauma." In *Cultural Trauma and Collective identity*, Jeffrey C. Alexander, Roy Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser and Piotr Sztompka, 1 - 31. Berkley: University of California Press, 2004.
- Alexander, Jeffrey C. "On the Social Construction of Moral Universals: The 'Holocaust' from War Crime to Trauma Drama." In *Cultural Trauma and Collective identity*, Jeffrey C. Alexander, Roy Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser and Piotr Sztompka, 264 - 282. Berkley: University of California Press, 2004.
- Assmann, Jan & Czaplicka, John. "Collective Memory and Cultural Identity." *New German Critique*, No. 65. Spring-Summer (1995): 125-133.
- Bauer, Yehuda. *Out of the Ashes: The Impact of American Jews in Post Holocaust European Jewry*. Oxford University Press, 1989.
- Brenner, Michael. *After the Holocaust: Rebuilding Jewish Lives in Postwar Germany*. New Jersey: Princeton University Press, 1997.
- Eisikowitz, Michal. "The Brides of Bergen-Belsen." *Mishpacha Magazine* (21.7.2010). Accessed July 2018. <http://www.aish.com/ho/p/100468809.html>
- Giesen, Bernhard. "The Trauma of the Perpetartor: The Holocaust as a Traumatic Reference of German National Identity." In *Cultural Trauma and Collective identity*, Jeffrey C. Alexander, Roy Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser and Piotr Sztompka, 112 -154. Berkley: University of California Press, 2004.

- Gil, Idit. "The Shoah in Israeli Collective Memory: Changes in Meanings and Protagonists", in *Modern Judaism*, 32 / 1 (February 2012): 76 - 101.
- Grossmann, Atina. *Jews, Germans, and Allies: Close Encounters in Occupied Germany*. New Jersey: Princeton University Press, 2007.
- Grossmann, Atina. "Entangled Histories and Lost Memories, Jewish Survivors in Occupied Germany." in *We Are Here: New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, edited by Avinoam J. Patt & Michael Berkowitz, 14 – 30. Detroit: Wayne State University Press, 2014.
- Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Translated by Lewis A. Coser. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
- Jockush, Laura. "A folk Monument to our Destruction and Heroism: Jewish Historical commissions in the Displaced Persons Camps of Germany, Austria and Italy", in *We Are Here: New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, edited by Avinoam J. Patt & Michael Berkowitz, 31 - 73. Detroit: Wayne State University Press, 2010.
- Myers, David N. "Is there still a "Jerusalem School?" Reflections on the state of Jewish historical scholarship in Israel". *Jewish History* 23 (2009): 389 - 406.
- Myers Feinstein, Margarete. "Jewish Observance in Amalek's Shadow: Mourning, Marriage and Birth Rituals among Displaced Persons in Germany," in *We Are Here: New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, edited by Avinoam J. Patt & Michael Berkowitz, 265 - 298. Detroit: Wayne State University Press, 2010.
- Nichols, Bill. *Introduction to Documentary*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 2010.
- Ouzan, Frnacoise. "Re-buliding Jewish Identities in Displaced Persons Camps in Germany 1945 - 1957." *Bulletin de Centre de recherche français a Jérusalem* 14 (2004): 98 - 111.

- Patt, Avinoam, J. & Berkowitz, Michael. Introduction to *We Are Here: New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, edited by Avinoam J. Patt & Michael Berkowitz, 1-13. Detroit: Wayne State University Press, 2010.
- Patt, Avinoam, J. "Living in Landsberg, Dreaming of Deganiah: Jewish Displaced Youths and Zionism after the Holocaust", in *We Are Here: New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, edited by Avinoam J. Patt & Michael Berkowitz, 98 - 135. Detroit: Wayne State University Press, 2010.
- Porat, Dan. *Bitter Reckoning: Israel Tries Holocaust Survivors as Nazi Collaborators*. 12 - 40. Cambridge: Harvard University Press, 2019.
- Steir-Livny, Liat. "Aftereffects: the Representation of the Holocaust, its Universal Moral Implication and the Transgenerational Transformation of the Trauma Based on the Israeli Documentary 'OY MAMA'", *Kultura Popularna* No 1 (50) (2017): 118 - 133.
- Steir-Livny, Liat. *Remaking Holocaust Memory: Documentary Cinema by Third-Generation Survivors in Israel*, New-York: Syracuse University, 2019.
- Stone, Dan. *The Liberation of the Camps, The end of the Holocaust and its Aftermath*. New Haven and London: Yale University Press, 2015
- Young, James E. *The Texture of memory: Holocaust, Memorials and Meaning*. New Haven and London: Yale University Press, 1993.
- UNHCR. "Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees", 16.12.1966, 14. Accessed 9.5.21 <https://www.unhcr.org/protect/PROTECTION/3b66c2aa10.pdf>.

סרטים

קציר, יעל. *אור בקצה המגף: סלנטו, 1945 - 1947*. 2015.

שורץ, אלון. *הסודות של איידה*. 2016.

אתרי אינטרנט

בוקובה, אירינה. "תיאטרון יהודי למרות הכול", אתר מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל.

נדלה 3.10.19 ["תיאטרון יהודי למרות הכול"](#)

שמעוני, גדעון. זאב מנקוביץ, לזיכרו. נדלה 25.8.19.

<https://www.yadvashem.org/he/research/about/studies/back-issues/43-1/shimoni.html>

"חיי תרבות ורוח במחנות העקורים", ביה"ס הלאומי להוראת השואה, יד ושם

<http://education.yadvashem.org/yod/survivors.asp#tab2>

Bergen-Belzen Concnetration Camp: History and Overview: The Virtual Jewish Library

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/history-and-overview-of-bergen-belsen>

"מוזיאון", אתר אנציקלופדיה של הרעיונות, נדלה 5.5.21.

[/https://haraayonot.com/idea/museum](https://haraayonot.com/idea/museum)

אתר מוזיאון יד ושם, נדלה 11.8.2020.

<https://www.yadvashem.org/he/museum/holocaust-history-museum.html>

"נשיא ברזיל אחרי ביקור ביד ושם", גלובס, 16.3.2010

[נשיא ברזיל אחרי ביקור ביד ושם"אודות", אתר בית לוחמי הגטאות](#), נדלה 11.8.20

["אודותינו", מוזיאון העם היהודי בבית התפוצות](#), נדלה 11.8.20.

ראיונות ושיחות

פרופ' חגית לבסקי, 23.2.2021

ד"ר אורית גובר-שחם, אוצרת ראשית "אנו - מוזיאון העם היהודי", 7.1.2021

נעמה גליל, חברה בצוות עיצוב המוזיאון החדש "יד ושם", 9.2.21, 6.6.21.

מיכל הומינר, אוצרת, "אנו - מוזיאון העם היהודי", 7.1.21

אסף גלאי, "אנו - מוזיאון העם היהודי". 5.1.21